

Pedagogika

UDC 378.147

SOME ASPECTS OF USING VIRTUAL TECHNOLOGIES FOR TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN HIGH SCHOOL

OLIY TA'LIMDA CHET TILLARNI O'QITISHDA VIRTUAL TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING AYRIM ASPEKTLARI

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В ВУЗАХ

Pazilov Abdushohit Abduvaeitovich

Gulistan State University, 120100 – 4th-microregion, Gulistan city, Uzbekistan

E-mail: pazilov_abdushohit@umail.uz

Abstract: The article deals with the peculiarities of using virtual educational-information technologies in the process of teaching foreign languages in higher school. The positive and negative features have been determined and a number of reasons for insufficient or simplified usage of electronic means of education have been given. In the modern world, there are various interpretations of the concept of virtual reality. But within the framework of this article, it is necessary to establish the following term of virtual reality (VR) - this is an artificial world created with the help of software and hardware, which consists of interactive 3D objects and spaces. The main feature of such a world is that in it the user can not only monitor ongoing processes in first-person mode, but also actively influence them. Using the advantages of virtual reality technology in higher education provides great prospects for the development of foreign language skills of students.

Key words: environment, visual, content, skills, perception.

Annotatsiya. Maqolada oliv ta'lilda xorijiy tillarni o'qitish jarayonida virtual o'quv-axborot texnologiyalaridan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Ijobiy va salbiy tomonlari aniqlanib, elektron ta'lim vositalaridan yetaricha yoki soddalashtirilgan tarzda foydalanimasligining bir qancha sabablari ko'rsatilgan. Zamonaviy dunyoda virtual haqiqat tushunchasining turli xil talqinlari mavjud. Ammo ushbu maqola doirasida virtual haqiqatning (VH) quyidagi atamasini o'rnatish kerak - bu interaktiv 3D ob'ektlar va bo'shlidlardan iborat dasturiy va texnik vositalar yordamida yaratilgan sun'iy dunyo. Bunday dunyoning asosiy xususiyati shundaki, unda foydalanuvchi nafaqat bиринчи shaxs rejimida davom etayotgan jarayonlarni kuzatishi, balki ularga faol ta'sir ko'rsatishi mumkin. Oliy o'quv yurtlarida virtual texnologiyasining afzalliklaridan foydalanish talabalarning chet tili ko'nikmalarini rivojlantirish uchun katta istiqbollarni beradi.

Kalit so'zlar: muhit, vizual, mazmun, malaka, idrok.

Аннотация. В статье рассмотрены особенности использования виртуальных образовательно-информационных технологий в процессе обучения иностранным языкам в вузах, определены положительные и отрицательные аспекты, представлены некоторые причины недостаточного или упрощенного использования электронных средств обучения. В современном мире имеются различные определения понятия виртуальной реальности. Но в рамках данной статьи необходимо установить следующий термин виртуальной реальности (VR) – это созданный при помощи программно-технических средств искусственный мир, который состоит из интерактивных 3D-объектов и пространств. Главной особенностью такого мира является то, что в нем пользователь может в режиме от первого лица не только следить за происходящими процессами, но и активно влиять на них. Использование преимуществ технологии виртуальной реальности в высшем образовании предоставляет огромные перспективы в сфере развития иноязычных навыков студентов.

Ключевые слова: среда, визуальный, контент, навыки, восприятие.

Introduction. Intellectual systems of education occupy important positions in the modern field of education; they possess the great potential and high perspectives of development and implementation of achievements in the educational process aiming at its global modernization and transition to the quality new level of education with the purpose of obtaining the most efficient result in this sphere. The study of the mechanisms of linguistic and speech abilities, processes of speech perception and speech production showed that the most effective method of teaching a foreign language is the full immersion method, since students get into the natural language environment and are constantly in it. As the possibility of living and studying abroad for the majority of those who study a foreign language is not generally available, methodologists and teachers are in constant search of alternative methods of teaching and creating educational models close to the natural language environment. This includes short-term language courses abroad, bilingual education, international projects on academic mobility, and "active learning" techniques, such as business role plays, video, the "immersion" methods, the "real situations" method, cases and so on. Although such efforts make their contribution to the process of teaching the language, bringing it closer to real life, it is worth noting that they do not bring the desired, ideal result. The process of learning in a class, however organized and communicative, cannot replace the experience of real language learning. Scientists emphasize that the study of a foreign language in textbooks and in the classroom as a whole limits the progress in learning and using the language, which is especially noticeable in such areas as teaching vocabulary, speech, spontaneous speech and intercultural competence [1]. By using up-to-date multimedia technologies the maximum efficiency of education is achieved, motivation is enhanced, the cognitive activity is activated and the process of education is intensified which helps master greater volume of material. Also the interaction between the system and students takes place, information is memorized better and it stays in memory longer, and the acquired knowledge is used in practice showing the great results.

Literature Review. The process of «computerization» of education actualizes elaboration of approaches to using the potential of new technologies for developing a student's personality, increasing the level of his creativity, solving educational and practical tasks. These shortcomings emphasize, on the one hand, the importance of the language environment for effective learning, and on the other hand, the leading role of motivation in the study of language. Accordingly, the development of new motivational environments for language learning, including virtual reality and 3D environments, and the use of meaningful, engaging, culturally and professionally oriented learning materials are the basic and necessary elements of the learning process. The development of virtual reality technologies allows expanding the boundaries of science and introducing innovations into all spheres of human activity. Information technology as a whole is now a ubiquitous presence in all educational settings as well as places in which people work [2]. In schools in the USA, China and Japan, such virtual technologies and virtual environments are already widely used, and virtual lessons are very popular. In Russia, the technologies of augmented and virtual reality are used only in some schools and universities. So far this is not included in the compulsory education program, but several examples have already been realized: thus, the supplemented reality in teaching is applied in the form of adding interactive material to ordinary textbooks. When one points the camera phone or tablet on the picture in the textbook, a student can see, for example, the form of a medieval castle in 3D, and view it from different angles on the screen of the device. One can watch a video of a chemical reaction or even conduct a virtual experiment, mixing virtual chemical elements. H. Rheingold notes that the problem of higher education today is that approaches to teaching and learning became old and not much effective. He suggests: "rather than lecture halls with rowed seats being the predominant physical learning space for learning and teaching in higher education, learning spaces need to include: physical/virtual, formal/informal, blended, mobile, personal, and professional learning spaces that need to consider flexibility, adaptability, and time. They need to mirror contemporary learning and teaching strategies that emphasize independent and peer-based learning in both physical and virtual learning spaces." [3] In higher education in Russia, virtual reality technologies have been used for several years, although their application is of a single nature. During the recent years a number of scientific researches have appeared connected with this problem. Pedagogical and theoretical aspects of using IT in educational process are studied in the works of B. Besedin, P. Galperin, Yu. Horoshko, Yu. Zhuk, V. Zagviazinskii, V. Monahov, S. Rakov, Yu. Raiskii and others. The issue of implementation of virtual educational-information technologies in educational process of schools is researched in the works of N. Alatova, V. Bykov, M. Kademiiia, V. Naumenko and others. Besides, implementation of information-communicative technologies was studied «as a precondition of formation of information society in the broad

sense» [4]. But in spite of the fact that using virtual educational-information technologies in educational process is studied from different aspects, the problem of using IT in teaching foreign languages requires more detailed elaboration in the context of modern educational tendencies.

Purpose and Problem Description. The aim of the article is to consider the peculiarities of using virtual educational-information technologies in the process of teaching foreign languages in the higher school, to look into the advantages and contradictions of new methods, analyze their problems and possibilities.

Using Virtual Technologies for Learning Foreign Languages. VR has many positive aspects when using this technology in the educational process: **Visibility**. For many reasons, the modern generation has a more developed visual perception. Thanks to immersion in a three-dimensional virtual space, students have the opportunity to visually familiarize themselves with the subject or phenomenon being studied. For example, in a history lesson, you can get an idea of what the rooms inside the Egyptian pyramid looked like; in a chemistry lesson track what happens to the atoms of substances during the reaction. **Safety**. This implies that a number of learning practices, such as chemistry experiments or jet engine testing, can be dangerous for students. In virtual reality, a student can fearlessly perform a complex operation or mix substances in a test tube. Even if he makes a mistake, it will not entail dire consequences. The system or the teacher will only explain to the student what he did wrong. Of course, this cannot completely replace real practice, but it will allow you to prepare for it as much as possible. **Interactivity**. Part of the VR content for training sessions allows not only to observe what is happening in virtual reality, but also to take a direct part in it. This is most in demand when simulating chemical and physical experiments. Full immersion in the studied material. Using VR devices, we can travel, for example, to London or Washington. At the same time, the maximum focus of students on the subject or phenomenon being studied is achieved. Distractions in class are kept to a minimum. **Virtual lessons**. The use of VR allows you to conduct online lessons for all students, including those who cannot be physically present in the classroom. In general, even people who are forced to be on a home-based form of education can fully engage. The only difference is that they attend the class virtually. However, this requires that the classroom and the child have the appropriate sets of equipment. **Saving resources**. The use of virtual reality technology saves valuable resources. For example, such a valuable resource as time. Once created, VR content will allow you to train an unlimited number of students on a specific topic. In addition, economic costs can also be avoided. Conducting simulation of chemical experiments will reduce the cost of purchasing reagents or equipment.

Although the application of VR with interactive control capabilities and user focus was originally designed for such areas as healthcare (visualization of surgical operations), architecture (visualization of large-scale design projects), aviation (visualization of flight for training pilots), it can be widely used in teaching due to its universal character and the possibility of user interaction in any three-dimensional world, real or abstract. The virtual world can be a building, a human body, an underwater world, space, a museum, a dinner, etc.

VR radically transforms the principle of visualization, creating a semblance of real objects through information modeling. As a result, the student gets almost the same (or stronger) personal experience in visual, auditory, tactile, olfactory perception, in the implementation of actions, as well as in real interaction with similar situations. VR is one of the pinnacle of computerized learning. It achieves "overstimulation" of the sense organs (similar to obtaining real perceptual experience), which is the basis of learning, including intellectual learning.

There are several advantages of teaching foreign languages using computer technologies. Firstly, creation of appropriate climate of increasing motivation for education is hard to overestimate. Secondly, there are some methodical benefits, such as the possibility to choose the speed of fulfilling tasks and their level of difficulty which corresponds to the principle of individuality of education. Thirdly, there are certain technical advantages that make possible using the programs for checking grammar and spelling, turning on interactive multimedia when teaching speaking. But for all the advantages the great potential of virtual educational-information technologies is used far from fully because it is a rather new method. Schools in general and higher schools in particular are very poorly equipped with modern facilities, they are lacking quality software including the software for teaching foreign languages [5]. Virtual reality offers unique learning and teaching experiences due to its ability to provide real-time three dimensional visualizations and afford various types of interactivity within virtual learning environments [6]. Many educators and researchers have pointed out the significance of using VR technology and VR environment for engaging learners in the learning process, and thus VR-based applications and software are ubiquitously used in various educational contexts. The analysis of works on this issue has shown that there are several options in using virtual educational-information

technologies when teaching foreign languages. These technologies can be used for conducting current and final tests (by various topics and sections) with the help of diagnostics and test programs for vocabulary and grammar. Pedagogic software can also be used as one of the ways to introduce new vocabulary or grammar. Various tool programs - dictionaries, references, spelling checkers - can be used by students for independent tasks, and also by the teacher for making tests, working out curricula, checking the results of educational process and tests with the help of automation etc. And one of the most wide-spread use of IT is, of course, extra-curriculum work (individual tasks, projects, preparation for the reports, conferences, etc). Today computer technologies are used in various spheres of life. The notion of an «educated person» presupposes computer literacy with no doubt. That is the main reason for using IT in teaching foreign languages. But, despite the fact that there are definite scientific and methodological bases for development of information-educational system including some for learning foreign languages, their analysis shows a number of contradictions. The first is that most researchers consider not the study of requirements to educational process development, but orientation on the possible didactic potential of IT. As a result the possibilities of IT which are easier to implement are mostly used. Among them are: increasing the number of visual aids, operative control, training typical skills, increasing interaction. The second contradiction concerns possible models of using IT in educational process. In fact, they are all oriented on increasing efficiency of the teacher's and the students' activity within the traditional aims, results and content of education. Along with this the attempts to integrate the means of IT in traditional paradigm of education aiming at only transferring to the computer some teacher's functions does not result in re-building educational environment either in technological or in effective aspects. The reason for this is that computer in this case does not realize its specific possibilities, it just fulfills some teacher's functions [7]. Such approach does not make possible to use the IT potential in full. The third contradiction is connected with the fact that the educational environment includes not only the totality of subjects and objects (the means of education, the tools of activity), but also their meaningful base, the so-called «content» (informational completeness) which is the most important factor of efficiency of any electronic resource. However, when studying information-educational environment almost all researchers focus on the tools, the means of activity and communication, the sources of information, i.e. on operational component, rather than on the content filling. As a result, the new environment increases efficiency of the old methods and pedagogic technologies, and is oriented on traditional educational results. That means that the model of educational system, based on the means of information communicative technologies and used to form foreign language profession-oriented competence of engineering higher school students, will be innovative only if it is oriented on achieving educational results adequate to the modern understanding of goals and values of education, which are: development of educational requirements, system of value relations and life ambitions, mastering universal ways of activity, priority formation of search and research skills and abilities in students. Only in this case electronic educational resources, as the most important components of such educational environment, can show their specific didactic features and, thus, change the educational activity (by the principles of aims and results) fundamentally.

Conclusion. The ideas, considered above, make possible to conclude that there is the purpose-oriented task in the base of activity on forming information-educational environment - increasing the quality of education. The combination of all possible educational technologies, used within the information-educational environment determines the choice of their types for educational activities that can be used in the given environment. The electronic means can fundamentally change the level of education in the sphere of language learning if used not only for common purposes but for specific ones, where all their didactic features can be implemented in full. It should be mentioned that education, using VR, allows one to visually conduct lectures and seminars, conduct trainings, show the trainees all aspects of a real object or process, which as a whole gives a tremendous effect, improves the quality and speed of educational processes, reducing their cost. VR technologies make it possible to make full use of the information that a person receives from the outside world. At the same time, one should not forget that 80% of the information a man perceives with the help of vision, as well as the fact that people remember 20% of what they see, 40% of what they see and hear, and 70% of what they see, hear and do. In general, VR is an ideal learning environment, and the possibilities of its technologies for teaching and research have extremely high potential for application.

References

1. Milton, J. Measuring Second Language Vocabulary Acquisition // Multilingual Matters. 2007. Vol. 342. – P. 149-157.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

2. Standen, P. Mobile learning and games in special education: The SAGE handbook of special education. – London: SAGE, 2014. – P. 719-730.
3. Rheingold, H. Foreword. Physical and Virtual Learning Spaces in Higher Education: Concepts for the Modern Learning Environment. – Hershey: IGI Global, 2011. -180 p.
4. Nosov, N. A. Virtual psychology. – Moscow: Agraph, 2000. (in Russian). -160 p.
5. Grady, S.M. Virtual reality: Simulating and enhancing the world with computers. – New York: Facts on file, Inc., 2003. -120 p.
6. Rheingold, H. Virtual Reality. – New York: Summit, 1991. -144 p.
7. McGlashan, S. Talking to Agents in Virtual Worlds. – Malmö: Swedish Institute of Computer Science, 1996. -180 p.
8. Chwen, J.C. A feasible group testing framework for producing usable virtual reality learning applications // Virtual Reality. – 2015. Vol. 19. Issue 2. – P. 129-144.
9. Meredith, B. Summer students in virtual reality // Virtual reality: Applications and exploration. – 2017. Vol. 5. Issue 32. – P. 199-218.

Author(s):

Pazilov Abdushohit Abduvoyitovich – senior lecturer, Gulistan State University

372.851: 372.800.2

POSSIBILITIES OF INFORMATIZATION OF EDUCATION AND THEIR USE

TA'LIMNI AXBOROTLASHTIRISHNING IMKONIYATLARI VA ULARDAN FOYDALANISH

ВОЗМОЖНОСТИ ИНФОРМАТИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

Abduraximov Doniyor Baxodirovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail:donier55@mail.ru

Abstract. The article describes the concept of informatization of the educational process, the basic concepts used in the process, the possibilities of informatization of education and their use. The main means of informatization of education are information, a computer, an information system, information technologies, operations with information and their role, content and significance. In the process of traditional and information education, the content and essence of pedagogical science are comparatively studied. Information about the role, opportunities and shortcomings of informatization of the educational process is given.

Key words: education, information, pedagogy, computer, informatization, computerization, development, comparison.

Аннотация. В статье описывается понятие информатизации образовательного процесса, основные понятия, используемые в процессе, возможности информатизации образования и их использование. Основными средствами информатизации образования являются информация, компьютер, информационная система, информационные технологии, операции с информацией и их роль, содержание и значение. В процессе традиционного и информационного образования сравнительно исследуются содержание и сущность педагогической науки. Приведены сведения о роли, возможностях и недостатках информатизации образовательного процесса.

Ключевые слова: образование, информация, педагогика, компьютер, информатизация, компьютеризация, развитие, сравнение.

Annotatsiya. Maqolada ta'lif jarayonini axborotlashtirish tushunchasi, jarayonda qo'llaniladigan asosiy tushunchalar, ta'limi axborotlashtirishning imkoniyatlari va ulardan foydalanish masalalari bayon qilingan. Ta'limi axborotlashtirishda asosiy vositalar axborot, kompyuter, axborot tizimi, axborot texnologiyalari, axborotlar ustida bajariladigan amallar hamda ularning o'rni, mazmuni va ahamiyati yoritilgan. An'anaviy va axborotlashtirilgan ta'lif jarayonida pedagogika fani mazmuni hamda mohiyati qiyosiy

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* *Gumanitar – ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 **

o’rganilgan. Ta’lim jarayonini axborotlashtirishning o’rni, imkoniyatlari va kamchiliklari to’g’risida ma’lumotlar keltirilgan.

Tayanch so’zlar: ta’lim, axborot, pedagogika, kompyuter, axborotlashtirish, kompyuterlashtirish, taraqqiyot, taqqoslash.

Har bir jamiyatning kelajagi, uning ajralmas qismi bo’lgan ta’lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Bugungi kunda mamlakatimizning uzlusiz ta’lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish, unga ilg’or pedagogik va axborot texnologiyalarni joriy qilish va ta’lim samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko’tarildi. Ma’lumki, uzlusiz ta’lim tizimi jamiyatning ma’naviy va intellektual salohiyatini kengaytiradi, davlatning ijtimoiy va ilmiy – texnik taraqqiyotini takomillashtirish omili sifatida ishlab chiqarishning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi, har bir inson uchun axborot texnologiyalarining tez o’zgarishi o’z kasbiy tayyorgarligini, mahoratini kuchaytiradi.

Tadqiqot ob’ekti va qo’llanilgan metodlar

Ta’limning barcha bosqichlariga oid umumiyligi pedagogik muammo – ta’lim oluvchlarning mustaqil ishlash samaradorligini takomillashtirish, fanga qiziqishini kuchaytirish, kasbiy bilimlarini chuqurlashtirish va faolligini oshirishdan iboratdir. Ta’lim oluvchlarni qiziqitirish va faolligini oshirishga zamonaviy axborot texnologiyalarining imkoniyati cheksizdir. Tadqiqotning ob’ekti sifatida ta’limni axborotlashtirish, imkoniyatlari va ulardan foydalanish jarayoni olindi. Tadqiqot ishida kuzatish, taqqoslash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ta’limning bugungi vazifikasi ta’lim oluvchilarini kun sayin to’lib toshayotgan axborot - ta’lim muhiti sharoitida mustaqil ravishda faoliyat ko’rsata olishga o’rgatishdan iboratdir. Buning uchun ularga uzlusiz ravishda mustaqil ishlash sharoitini yaratib berish zarur [1].

Ta’lim jarayonining oldida doimiy ravishda axborot toplash, uni qayta ishlash va axborot bilan almashinish masalalari turadi. Tabiiyki, shu sababli ta’limning axborot ta’minoti – axborotni qandaydir tashuvchilarda uni akslantirish shakl, vosita va usullari yaratilgan. Ular to’g’risida ma’lumotlarni quyidagi mulohazalarda keltiramiz [1], [2], [5]:

Kompyuter (ingl. computer -«hisoblagich») - berilgan, ochiqlikda aniqlangan o’zgaruvchi amallar ketma-ketligini, ko’proq sonli hisoblarni bajara oladigan qurilma yoki tizim.

Jamiyatimizga kompyuterning kirib kelishi, inson faoliyatini tubdan o’zgartirib, axborot, axborot texnologiyalari, axborot kommunikatsiya texnologiyalari, informatika, kompyuterlashtirish, ta’limni axborotlashtirish, kompyuterlashtirish kabi tushunchalarning paydo bo’lishiga sababchi bo’ldi.

Axborot - (lat. informatio - tushuntirish, bayon qilish) - shartli belgililar yordamida shaxslar, predmetlar, dalillar, voqealar, hodisalar va jarayonlar haqida ularni tasvirlash shaklidan qat’iy nazaruzatiladigan va saqlanadigan ma’lumotlar.

Axborot izlash – bu u yoki bu so’rov bo’yicha saqlanayotgan axborotlardan ma’lumotlarni tanlash jarayoni. Odatda, so’rovlar saqlanayotgan axborotning tartiblanganligini hisobga oladilar.

Axborotni taqdim etish - bu aniq masalalarni yechishda ma’lumotlarni olish (uzatishda) dan yoki saqlash (izlash) dan keyingi foydalanish uchun qulay shaklga keltirish jarayoni.

Axborotni uzatish - aniq masalalarni yechish uchun ma’lumotlarni zarur taqdim etish shaklida uzatish jarayoni.

Axbortni himoya qilish - bu ma’lumotlarni qanday bo’lsa, shundayligicha saqlash, shuningdek, unga kirishni chegaralash jarayonlaridir.

Texnologiya (yunoncha techne – τέχνη - san’at, mahorat va logos – λόγος-tushuncha, ta’limot) - qandaydir mahsulotni olish uchun (ta’limda - o’quvchilarga ta’lim-tarbiya berishda) ketma-ket qo’llaniladigan bir necha amallarning ratsional (turg’un) birlashmasi.

Kompyuter texnologiyalari (KT) yoki axborot texnologiyalari (AT) - bu kompyuterlardan foydalangan holda axborotni saqlash, qayta ishlash, uzatish, himoyalash va ishlab chiqishga javob beradigan texnologiyalarning umumlashgan nomi. Zamonaviy ishlab chiqarish, fan, madaniyat va iqtisodiyotning kompyuter qo’llanmaydigan sohalarini tasavvur qilish qiyin.

O’qitishning kompyuterli texnologiyalari - bu kompyuter yordamida axborotni toplash, qayta ishlash, saqlash va o’quvchiga uzatish jarayonidir. Hozirgi kunda bunday texnologik yo’nalishlar keng tarqalgan bo’lib, ularda kompyuter:

- o’quvchilarga bilim uzatish maqsadida o’quv materialini taqdim etish uchun vosita:

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

- axborotning qo'shimcha manbasi sifatida o'quv jarayonlarni axborotli qo'llab-quvvatlash vositasi;
- o'quvchilarning bilim darajasini aniqlash va o'quv materiallarni o'zlashtirganligini nazorat qilish vositasi;

- bilimlarni amaliy qo'llash ko'nikmalarini egallash uchun universaltrenajer;
- o'quvchilarning bo'lajak kasbiy faoliyatida muhim elementlardan biri bo'lib xizmat qilmoqda.

Axborot texnologiyalari – axborotni izlash, toplash saqlash qayta ishlash, taqdim etish, tarqatish jarayon va uslublari to'plami va bunday jarayon va uslublarni amalga oshirish usul hamda vositalaridir.

Axborot texnologiyalarining takomillashtirilishi jamiyatni axborotlashtirishda muhim omil hisoblanadi. Axborot texnologiyalari esa informatika qonun-qoidalari asosida takomillashtiriladi. Shu ma'noda, axborot texnologiyasi, uni rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar, jamiyatni axborotlashtirish yo'nalishlari va axborot texnologiyalarining xususiyatlari o'r ganiladi.

Hozirgi kundalik turmushimizda axborot va kompyuter texnologiyalari iboralari eng ko'p qo'llaniladigan tushunchalar desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki hayotning qaysi sohasini olmaylik, qanday amallarni bajarmaylik, albatta, axborotlar bilan ish ko'ramiz. Ya'ni, axborotlardan foydalanish, axborot almashish, ularni uzatish, o'zlashtirish inson faoliyatining asosiy negizini tashkil etadi.

Hozirda axborot texnologiyasi jamiyatning jadal rivojlanishiga ta'sir etuvchi eng muhim omildir. Axborot texnologiyasi insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlarida ham mavjud bo'lgan bo'lsa-da, hozirgi zamon axborotlashgan jamiyatining o'ziga xos xususiyati shundaki, sivilizatsiya tarixida birinchi marta bilimlarga erishish va ishlab chiqarishga sarflanadigan kuch energiya, xom ashyo, materiallar va moddiy iste'mol buyumlariga sarflanadigan xarajatlardan ortiq bo'ldi, ya'ni axborot texnologiyalari mavjud yangi texnologiyalar orasida yetakchi o'rinni egallamoqda [3].

Axborot texnologiyasi sanoati majmuuni kompyuter, aloqa tizimi, ma'lumotlar ombori, bilimlar ombori va u bilan bog'liq faoliyat sohalarini o'z ichiga oladi. Axborot texnologiyasi sohasida bevosita ishlamaydigan odamlar ham kundalik ishlarida uning imkoniyatlaridan foydalanadilar. Axborot texnologiyalari borgan sari turmushning barcha sohalariga ko'proq singib bormoqda va uning harakatlantiruvchi kuchiga aylanmoqda.

Kundalik turmushda turli ko'rinishdagi axborotlar bilan ish yuritasiz, masalan, matnli, grafikli, jadvalli, ovozli (audio), rasmlli, video va boshqalar. Har bir turdag'i axborot bilan ishlash (yig'ish, saqlash va h.k.) uchun turli axborot qurilmalari kerak va ular turli texnik xarakteristikalariga ega bo'ladi.

Axborot texnologiyalarining hozirgi zamon taraqqiyoti va yutuqlari fan va inson faoliyatining barcha sohalarini axborotlashtirish zarurligini ko'rsatmoqda. Chunki, ayni shu soha butun jamiyatning axborotlashtirilishi uchun asos va muhim zamin bo'ladi.

Axborot texnologiyalari bir nechta texnik vositalardan tashkil topadi. Texnik vositalar mehnat faoliyatida ishlab chiqarish vositalarining rolini bajarib, axborot texnologiyalarining ajralmas va eng muhim tashkil etuvchilarini tashkil etadi [4].

Texnikaning asosiy vazifasi: insonning mehnat kuchlanishining samaradorligi darajasini yengillashtirish va ko'tarish; mehnat faoliyat jarayonida uning imkoniyatlarini kengaytirish; insonning salomatligi uchun xavfli sharoitlarda ishlashdan ozod (to'la yoki qisman) etish.

Axborot texnologiyalari vosita va uslublari o'ziga quyidagilarni oladi: texnik vositalar majmuasi; texnik majmuani boshqarish vositalari; tashkiliy-uslubiy ta'minot.

Texnik vositalar majmuasi — bu bevosita axborotli o'zgartirishlar amalga oshiriladigan asboblar, moslamalar, mashinalar, mexanizmlar va avtomatik qurilmalar yig'indisidir. Texnik majmuani boshqarish vositalari axborotli o'zgartirishlarni joriy etish uchun texnik vositalarni shaxs tomonidan maqsadli foydalanishni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Tashkiliy-uslubiy ta'minot texnik vositalar va shaxsning barcha amallarini axborotli o'zgartirishlarni mo'jaliga mos ravishda yagona monologik jarayonga joriy etishni bog'laydi va o'ziga quyidagilarni oladi:

— aniq masalani yechish doirasida turli hujjatlarni tayyorlash va rasmiylashtirish bo'yichame'yoriy-uslubiy materiallar;

— texnika vositalarni ishlatish bo'yicha ko'rsatmali va me'yoriy, shu jumladan, ishlash texnik havfsizligi va jihozlarni me'yorida ishlab turishini qo'llab-quvvatlaydigan sharoitlar bo'yicha materiallar;

— aniq kompyuterli axborot texnologiyasi doirasida shaxsning ishlarini tashkil etish bo'yicha ko'rgazmali va me'yoriy-uslubiy materiallar.

Agar texnik vositalarning asosini kompyuter texnikasi vositalari tashkil etsa, u holda gap kompyuterli axborot texnologiyalari haqida boradi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

Yangi axborot texnologiyalarini ta’lim jarayoniga jotiy etish quyidagi ko’rsatkichlar bilan belgilanadi [6], [7]:

- pedagogik texnologiyaning asosiy tamoyillarini (avvaldan loyihalash, maqsad qo‘yish, butunlik) qanoatlantirsa;
- didaktikada avval nazariy yoki amaliy yechilmagan masalalarni yechsa (bunda axborotni tayyorlash va uzatish vositasi bo‘lib kompyuter xizmat qiladi);
- o‘qitish jarayonining axborot ta’minoti, unig barcha komponentalarini to‘la, tizimli tavsiflasa;
- uning har bir bo‘g‘inida axborot texnologiyalari asosida zarur didaktik masalalarni yechish imkoniyatini bersa.

Jamiyatni axborotlashtirish deganda, axborotni iqtisodni rivojlanish, mamlakat fan-texnika taraqqiyotini, jamiyatni demokratlashtirish va intellektuallashtirish jarayonlarini jadallashtirishni ta’minlaydigan jamiyatning boyligi sifatida qo‘llash jarayoni tushuniladi.

Darhaqiqat, jamiyatni axborotlashtirish – inson hayotining barcha jabhalarida intellektual faoliyati va rolini oshirish bilan bog‘liq ob‘ektiv jarayon hisoblanadi.

Jamiyatni axborotlashtirish respublikamiz xalqi turmush darajasining yaxshilanishi, ijtimoiy ehtiyojlarning qondirilishi, iqtisodning o‘sishi, fan-texnika taraqqiyotining jadallahishi uchun xizmat qiladi.

Axborot texnologiyalari o‘zining rivojlanishida bir necha bosqichlarni bosib o‘tgan:

Birinchi bosqich – qo‘lda bajarish. Axborot texnologiyalar asosida yozish vositasi va hisobchining kitobi bo‘lgan. Aloqa xat yuborish yo‘li bilan amalga oshirilgan. Bu bosqich axborotli qayta ishslashning past unumdarligi bilan xarakterlanadi.

Ikkinci bosqich – mexanik. Bu bosqich shu bilan xarakterlanadiki, unda axborotni qayta ishslash uchun yozuv mashinkalari va telefon qo‘lana boshlandi.

Uchinchi bosqich – axborotni elektron qayta ishslash. Axborotni qayta ishslash uchun elektron yozuv mashinkalari va nusxalovchi mashinkalar qo‘llanila boshlandi.

To‘rtinchi bosqich – kompyuterli texnologiya. Axborot texnologiya, axborotni qayta ishslashning minimum o‘ziga: hisobga olish; tahvil va qaror qabul qilish kabi uchta komponentasini oladi va avtomatlashgan tizimlarning rivojlanish og‘irlilik markazining odam-mashinali jarayonlarni maksimal qo‘llagan holda ushu komponentalarga o‘tishi hosil bo‘ladi.

Beshinchi bosqich – shaxsiy kompyuterlarni paydo bo‘lishi. Hisoblash markazlaridantaqsimlangan hisoblash salohiyatga o‘tishi hosil bo‘ldi, axborotni qayta ishslash texnologiyasining bir jinsliligini ko‘tarilishi hosil bo‘ldi.

Oltinchi bosqich – yangi axborot texnologiyalar bosqichi.

Shaxsiy kompyuterlarni axborotli sohaga joriy qilish va aloqaning telekommunikatsion vositalarini qo‘llash axborot texnologiyalarining yangi bosqichini rivojlanishiga olib keldi.

Yangi axborot texnologiya – bu shaxsiy kompyuterlar va telekommunikatsion vositalarini foydalanuvchisining «inoqli» interfeysi axborot texnorlogiyasidir. Yangi axborot texnologiyalari quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

- kompyuter bilan interfaol (muloqotli) ish tartibi.
- boshqa dasturiy mahsulotlar bilan integratsiyalanganligi.
- ma’lumotlarni va masalalarni qo‘yilishining o‘zgarishi jarayonining egiluvchanligi.

Axborot texnologiyalarning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

1. Ma’lumotlarni qayta ishslash (to‘plash, qayta ishslash, saqlash, hujjatlar yaratish) axborot texnologiyalari.

2. Boshqarish axborot texnologiyalari (turli hisobotlar yaratish).

3. Avtomatlashtirilgan ofis axborot texnologiyalari.

4. Qaror qabul qilishni qo‘llaydigan axborot texnologiyalari.

5. Ekspert tizimlari axborot texnologiyalari.

6. Billingli tizimlar (mijozlar bilan avtomatlashtirilgan o‘zaro hisob – kitoblar qiladigan biznes - qurol).

Axborot texnologiyalari qurollari sifatida keng tarqalgan dasturiy mahsulot turlaridan foydalilanildi. Shularni e’tiborga olib, «Yangi axborot texnologiyalar vositalari» tushunchasini qo‘yidagicha ta’riflash mumkin [2], [5]:

Yangi axborot texnologiyalar vositalari - mikroprotsessor texnikasi, zamonaviy telekommunikatsiya vosita va tizimlar hamda axborotli almashinish, audio-, videotexnika va sh.k. asosida ishlaydigan, axborotni

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

to‘plash, jamdash, saqlash, qayta ishlash va uzatish amallarini ta’minlaydigan: turli sinfdagi kompyuterlar («super»dan boshlab to «palm-top»gacha), matnli protsessorlar, kompyuterga nutqni kiritish qurilmasi, skanerlar, ma’lumotlar va bilimlar omborlarini boshqarish tizimlari, multimedia tizimlari, video- va telematn, modemlar, kompyuter tarmoqlari, axborot izlash tizimlari, raqamli fotokameralar, ekspert o‘qitish tizimlari, grafik axborotlarni chiqarish qurilmalari, gipermatnik tizimlar, televideniya, radio, telefon va faks, ovozli elektron pochta, teleanjuman, eletron jadvallar, elektron kalendalar, elektron e’lonlar taxtasi, internetdagи navigatsiya dasturiy vositalar, elektron kutubxonalar, o‘quv dasturiy vositalar, sir saqlatgich apparatura, muharrir-nashrli tizimlar, CD-ROM, matnni biladigan tizimlar dasturiy majmualar (dasturlash tillari, translyatorlar), matn bo‘yicha nutq sintezatorlari, ma’lumotlarni uzatish vositalari, peyjerlar, «virtual haqiqat» tizimlari, geoaxborotli tizimlar, maxsus vazifalarga mo‘ljallangan axborot tizimlari va boshqadasturiy-apparatli vosita va qurilmalardan iboratdir.

Kompyuterli axborot texnologiyalari (KAT) deganda, axborot olish, saqlash va uzatishga mo‘ljallangan kompyuter jihozlari va dasturiy ta’minotni tushunish mumkin.

Kompyuterlashtirish – elektron hisoblash mashina (kompyuter)larning insoniyat faoliyatining turli jabhalariga keng joriy etish.

Ta’limni kompyuterlashtirish – ta’lim muassasalarini zamonaviy hisoblash texnikasi, ya’ni kompyuterlar bilan jihozlash jarayoni.

Kompyuterlashtirish informatikalashtirishning zaruriy, lekin yetarli bo‘lmagan shartidir. Ta’limda kompyuter quroq bo‘lib, uni foydalanish o‘qitish jarayonini tubdan o‘zgartirishga olib kelishi lozim. Chunki, o‘qitish o‘quvchiga axborot uzatishdan iborat. U holda B.N.Glushkov ta’biricha (axborot texnologiyalari – axborotni qayta ishlash bilan aloqador jarayonlar), axborot texnologiyalari doim foydalanilgan, ya’ni ixtiyoriy pedagogik texnologiya – axborotlidir. Kompyuterlar ta’limda keng qo‘llanila boshlangandan keyin, «ta’limning yangi axborot texnologiyasi» tushunchasi paydo bo‘ldi.

Informatika – (nem. Informatik, ingl. Information technology, fr. informatique, ingl. computer science — kompyuterli fan — AQShda, ingl. computing science — hisoblash fani — Buyuk Britanida) — axborotni olish, to‘plash, saqlash, o‘zgartirish, uzatish va foydalanish usullari haqidagi fan.

Ta’limni informatikalashtirish – bu kompyuter yordamida o‘qitishning axborot ta’minotini maqbul foydalanishga qaratilgan jarayondir. U tom ma’noda pedagogik, chunki unda pedagogik masalalar yechiladi. Ushbu masalalarning ro‘yxati, maqbullik mezonlari, kirish ma’lumotlari va zarur natjalarning barchasi o‘qitish jarayoni bilan aniqlanadi.

Ta’limda «pedagogik texnologiya» va «axborot texnologiya» tushunchalari – bu aniq bir ma’noda sinonim tushunchalardir.

Kommunikátsiya (lot. communicatio —ma’lumot, uzatish; lot. communico -umumiyl qilaman) – tirik organizmlar orsida axborot almashinish (muloqot).

Kommunikatsion texnologiyalar – bu axborot uzatish jarayoni va uslublar hamda ularni amlga oshirish usullaridir.

Axborot kommunikatsion texnologiya (AKT) – uslub, ishlab chiqarish jarayon va dasturli-texnik vositalarning, foydalanuvchilar foydasiga axborotni to‘plash, qayta ishlash, saqlash, uzatish, akslantirish va foydalanish maqsadida integratsiya qilingan to‘plamidir.

Axborot kommunikatsion texnologiyalari – bu axborot va kommunikatsion jarayonlarni birgalikda amalga oshirish uchun mo‘ljallangan texnologiyalardir.

AKTning ta’limdagи asosiy ustivorligi [2], [5]:

- AKT yordamida tasvirlar o‘qitish va o‘qish jarayonida o‘quvchini ham, o‘qituvchini ham xotirasini ta’sir etgan holda osongina foydalanishi mumkin.

- AKT yordamida o‘qituvchilar o‘quvchilarga ko‘p tushinishni ta’minlagan holda osongina murakkab ko‘rsatmalarni osongina berishi mumkin.

- AKT yordamida o‘qituvchilar interfaol sinflar yaratishi va darsni qiziqarliroq qilishi, bu bilan o‘quvchilarning darsga qatnovini yaxshilashi mumkin.

AKTning ta’limdagи asosiy kamchiliklari:

- texnikani sozlash anchagina xavfli bo‘lishi mumkin;

- sotib olish anchagina qimmatga tushadi;

- AKT bilan munosabatda bo‘lish tajribasi bo‘lmagan o‘qituvchilarda o‘ziga xos qiyinchiliklar paydo bo‘lishi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

Ta’limga AKT kirib kelishi, pedagogika fanining asosiy holatlarini o‘zgartiradi. Zamonaviy AKT vositalarining ta’lim tizimda foydalanishda pedagogikaning asosiy xarakteristikalarda bo‘ladigan o‘zarishlarni taqqoslash jarayonini jadval ko‘rinishida keltiramiz (Jadval).

Jadval

Ta’limni axborotlashtirish sharoitida pedagogika fanining mazmunini taqqoslash

<p>Ana’naviy holda</p> <p>Maqsadi bilimlar yig‘indisini ma’lum qilish, o‘quv faoliyatning ko‘nikma va malakalarini ishlab chiqish, o‘quvchilarni aqliy rivojlantirishdan iborat bo‘lgan ta’lim jarayonini boshqariluvchi jarayon sifatida o‘rganuvchi ta’lim va o‘qitish nazariyasi.</p> <p>O‘qitish jarayoni - ob’ektiv va sub’ektiv ta’sir etish, bilim, ko‘nikma va malakalariga, shuningdek aqliy rivojlanishga va umumiy madaniyatga aylanadigan ijtimoiy tajriba va o‘quvchi imkoniyatlarisifatida.</p> <p>Ta’lim jarayoni:</p> <ul style="list-style-type: none"> - o‘quv rejallarda, dasturlarda va darsliklarda joriy etilgan ta’lim mazmuni; - ta’lim vositalari; - tashkiliy shakllar, o‘qitish uslublari; - o‘quv jarayonining tarbiyaviy ahamiyati; - o‘quvchining faol va ijodiy mehnati hamda aqliy rivojlanishiga qulaylik beradigan sharoitlar. <p>Bilimlar egallah va o‘quvchining aqliy rivojlanishini maksimal samaradorligi uchun o‘qitishning asosiy komponen-talarini o‘zaro eng qulay ta’sirini o‘rnatish.</p> <ul style="list-style-type: none"> - ta’limning tuzilishi, hajmi va mazmunini aniqlash; - o‘quvchilarni bilim, ko‘nikma va malakalar bilan qurollantirishning samarali uslublarini aniqlash; - o‘quv materiallarini samarali egallahga imkoniyat beradigan o‘qitish jarayonining texnik qonuniyatlarini ochish. <p>- o‘qitishning avtoritar ustozlik shakli;</p>	<p>Ta’limni axborotlashtirish sharoitida</p> <p>Pedagogik ta’sir sharoitida jamiyatni axborotlashtirishning zamonaviy darajasiga mos keladigan ta’lim maqsadlariga erishishga qaratilgan o‘quvchi shaxsini rivojlantirish jarayoni haqidagi bilimlar tizimi sifatidagi ta’lim nazariyasi.</p> <p>Ta’lim jarayoni - o‘quvchining intellektual salohiyatini ohib berish, rivojlantirish va amalga oshirishni ta’minlaydigan hamda jamiyatni axborotlashtirishning zamonaviy darajasiga mos keladigan ta’lim maqsadlariga erishishga qaratilgan sub’ektiv imkoniyatlari va pedagogik ta’sir natijalarining ta’sir etishi sifatida.</p> <p>Ta’lim jarayoni:</p> <ul style="list-style-type: none"> - o‘quv-uslubiy materiallarda ham, jamiyatni axborotlashtirishning zamonaviy darajasiga va psixotashxis testlar orqali o‘rnatiladigan o‘quvchining intellektual rivojlanishining aniq darajasiga mos keladigan zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalari vositalari (ZAKTV)ning predmetli mazmunida ham joriy etiladigan ta’lim mazmuni; - ZAKTVdan foydalanishga mo‘ljallangan o‘qitishning vositalar tizimi; - o‘quvchi shaxsini rivojlantirish jarayonini jadallashtirishga yo‘naltirilgan va uning intellektual rivojlanishining o‘rnatilgan darajasiga mos keluvchi o‘qitishni tashkil etish shakl va uslublari. <p>O‘quvchining rivojlanishi va o‘z shaxsini anglashini, uning intellektual salohiyatini ta’lim maqsadlariga mos ravishda joriy etishni ta’minlaydigan axborot-predmetli muhit uchun sharoit yaratish (masalan, o‘qitish texnologiyalarining joylashtirilgan elementlari bilan).</p> <ul style="list-style-type: none"> - jamiyatni axborotlashtirishning zamonaviy darajasiga vao‘quvchining mumkin bo‘lgan intellektual rivojlanishining darajasiga mos keladigan ta’lim tuzilishi, hajmi va mazmunini aniqlash; - o‘quvchi ob’ektiv haqiqat qonuniyatlarini bilishining individual imkoniyatlarini aniqlash; - o‘quvchining aniqlangan imkoniyatlariga, qobiliyatlariga adekvat va bilimlar taqdim etish va olishning zamonaviy darajasiga mos o‘qitishning uslub va tashkiliy shakllarni ishlab chiqish. <p>- bilimlarni mustaqil olish va taqdim etish;</p>
---	--

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 *

- o‘qituvchida ko‘proq o‘quv vauslubiy axborot mo‘ljallanishi; - o‘qitish uslubi va tashkiliy shakllarini, o‘quv faoliyatning tartibini tanlashda o‘quvchilar ishtorikining yo‘qligi; - o‘quvchini bilim olishga (odatda) ishontirish yoki majbur etish uslubi bilan ta’sir etish.	- o‘quv faoliyat tartibini mustaqil tanlash; - o‘qitishning tashkiliy shakl va uslublarini mustaqil tanlash; - o‘quv materialni umumiy bilish uslublari va strategiyasi orqali egallah uchun: rivojlantirish, o‘zini anglash, intellektual salohiyatni joriy etish o‘quvchiga tadqiqot, yasash, o‘lchash va predmetli dunyo haqidagi bilimlarni rasmiylashtirishqurolini taqdim etish.
- darajasi (sifat jihatdan ham, son jihatdan ham) ko‘pincha ma’lum qilishdan past, eng kamida teng darajada aloqa qiluvchilarning aksisifatida bilim, ko‘nikma va malakalarni egallah; - individni qo‘yilgan maqsad va vazifalarga mos tarbiyalash.	- individning salohiyatini ochish, rivojlantirish, uning imkoniyatlari va qobiliyatlarini bilishga, ijodiy tashabbusga joriy etish, ularni doimiy takomillashtirish; - ongini rivojlantirish; - bilimlarni mustaqil taqdim etish va olish ko‘nikmalarini shakllantirish; - o‘rganilayotgan qonuniyatlarini «mikroixtiro» qilish qibiliyatlarini shakllantirish; - estetik tarbiyalash; - o‘quvchi va o‘quvchilarning o‘quv faoliyat madaniyatini, axborot madaniyatini tarbiyalash.

Xulosa. Zamonaviy AKT larni qo‘llash o‘qitishning natijasiga erishish maqsadida o‘quvchi va o‘qituvchi orasida maqbul o‘zaro ta’sir etishni tashkil etish imkoniyatini beradi va bir vaqtin o‘zida: muammoli mazmun ko‘rgazmalilik vositalari; dasturli o‘qitish vositaldari va nazoratini foydalanishni ko‘zda tutadi.

AKT larni joriy etishda quyidagi muammolar kelib chiqdi: o‘quv kursni kompyuterlashtirish uchun o‘zgartirish; o‘quv jarayonini kompyuterni qo‘llash orqali tashkil etish; qanday vosita va qanday bilimlarni nazorat qilish, ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirish darajasini baholash; qo‘yilgan pedagogik va didaktik masalalarini hal etish uchun qanday AKTni qo‘llash kerak?

Foydalaniman adabiyotlar:

1. Абдуқодиров А.А., Пардаев А.Х. Масофали ўқитиши назарияси ва амалиёти. Монография. Т.: Фан. 2009. -146 б.
2. Абдуқодиров А.А., Тоштемиров Д.Э. Таълим муассасаларида ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш методикаси. Монография. Гулистон: “Университет”, 2019. - 232 б.
3. Тоштемиров Д.Э. Таълим портали: яратиш тамойиллари, мазмуни ва фойдаланиш методикаси. Монография. Гулистон: Университет. 2015. -156 б.
4. Тоштемиров Д.Э. Таълим порталининг таркибий тузилиши ва услубий таъминоти. // Касб-хунартаълими, 2010. № 2. -. Б. 10-11.
5. D.B.Abduraximov, D.E.Toshtemirov. Mutaxassislik fanlarini o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2020.- 224 b.
6. Toshtemirov Doniyor Eshbaevich, Niyozov Muhammad Bakhronovich, Yuldashev Ulmasbek Abdubanopovich, Irsaliev Furkatjon Sherali's son. Resource support of distance course information educational environment // Journal of Critical Reviews. ISSN- 2394-5125. Vol 7, Issue 5, 2020, pp. 399-400.
7. Doniyor Toshtemirov, Bakhodir Muminov, Jasur Saidov. Fundamentals Of Compilation Of Electronic Tasks For Students To Test And Strengthen Their Knowledge Of Database // INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC & TECHNOLOGY RESEARCH.ISSN 2277-8616. VOLUME 9, ISSUE 04, APRIL2020.pp. 3226-3228.

References:

1. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. T.: Fan. 2009. - 146 b.
2. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: “Universitet”, 2019. - 232 b.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** *Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4* ***

3. Toshtemirov D.E. Ta’lim portalı: yaratish tamoyillari, mazmuni va foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: Universitet. 2015. -156 b.
4. Toshtemirov D.E. Ta’lim portalining tarkibiy tuzilishi va uslubiy ta’minoti. // Kasb-hunarta’limi, 2010. № 2. -. B. 10-11.
5. D.B.Abduraximov, D.E.Toshtemirov. Mutaxassislik fanlarini o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2020.- 224 b.
6. Toshtemirov Doniyor Eshbaevich, Niyozov Muhammad Bakhrongovich, Yuldashev Ulmasbek Abdurbanopovich, Irsaliev Furkatjon Sherali's son. Resource support of distance course information educational environment // Journal of Critical Reviews. ISSN- 2394-5125. Vol 7, Issue 5, 2020, pp. 399-400.
7. Doniyor Toshtemirov, Bakhodir Muminov, Jasur Saidov. Fundamentals Of Compilation Of Electronic Tasks For Students To Test And Strengthen Their Knowledge Of Database // International journal of Scientific & Technology research.ISSN 2277-8616. Volume 9, Issue 04, April2020.pp. 3226-3228.

Muallif:

Abduraximov Doniyor Baxodirovich -Guliston davlat universiteti Amaliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasи dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi.

UDC 378.147

**MECHANISM AND TECHNOLOGICAL BASIS FOR EFFECTIVE TRAINING OF FUTURE
ENGLISH TEACHERS IN THE ORGANIZATION OF INDEPENDENT STUDY THROUGH THE
"WEB QUEST"**

BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARNI “WEB QUEST” VOSITASIDA MUSTAQIL TA’LIMNI
TASHKIL QILISHGA O‘RGATISHNI SAMARALI AMALGA OSHIRISH MEXANIZMI VA
TEXNOLOGIK ASOSLARI

МЕХАНИЗМ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ
ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА К ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ СРЕДСТВОМ
"WEB QUEST"

Hamdamov Usmon Ergashevich

Gulistan State University, 120100. Syrdarya region, Gulistan city, 4th district

E-mail: usmonhamdamov96@gmail.com

Abstract: The number of hours and special textbooks devoted to learning a foreign language is not enough to master the lesson. It is especially important to organize effective lessons for today's young English teachers. Modern information and communication technologies (ICT) and Internet resources play an important role in solving these problems. ICT and Internet resources can be a factor in increasing the effectiveness of education in increasing the interest of students in the lessons. Among such technologies, the creation of a "web-quest" technological approach is an important factor for the teacher in the organization of independent learning in this field.

Keywords: technology, web-quest, independent learning, mechanism, technological basis, effective training, essential skills, methods etc.

Annotatsiya: chet tilini o‘rganish uchun ajratilgan soatlar miqdori va maxsus darsliklarning o‘zi etarli emas. Bugungi yosh ingliz tili o‘qituvchilari uchun darslarni samarali tashkil juda muhimdir. Ushbu muammolarni hal qilishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) va internet resurslari muhim rol o‘ynaydi. AKT va internet resurslari talabalarning darslarga qiziqishini oshirishda ta’lim samaradorligini oshirish omili bo‘lishi mumkin. Bunday texnologiyalar orasida "Web-Quest" texnologik yondoshuvini yaratish, o‘qituvchilar uchun ushbu sohada mustaqil ta’limni tashkil etishda muhim omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: texnologiya, veb-qidiruv, mustaqil ta'lif, mexanizm, texnologik asos, samarali ta'lif, asosiy ko'nikmalar, usullar va boshqalar.

Аннотация: Количество часов и специальных учебников, посвященных изучению иностранного языка, недостаточно для освоения урока. Особенно важно организовать эффективные уроки для сегодняшних молодых учителей английского языка. Современные информационные и коммуникационные технологии (ИКТ) и интернет-ресурсы играют важную роль в решении этих проблем. ИКТ и интернет-ресурсы могут быть фактором повышения эффективности образования в увеличении интереса учащихся в уроках. Среди таких технологий создание технологического подхода «Web-Quest» является важным фактором для учителя в организации самостоятельного обучения в этой области.

Ключевые слова: технология, веб-квест, самостоятельное обучение, механизм, технологическая основа, эффективное обучение, необходимые умения, методы и т. д.

Introduction. Currently, the demand for learning English in our country is growing day by day. The main reason for this is that people are becoming aware of all the opportunities that arise after learning English. In recent days, as each field has evolved, there have been a number of improvements in the education system, and the most remarkable change is the new methods and approaches in teaching and learning English. To clarify this point, teaching English today includes not only secondary or higher education, but also primary education, even pre-school education. As a result, teachers have introduced new ways to engage students in English, which includes new approaches with technical advancements (presentations, English videos, films, online lessons, distance learning, new highly recommended e-books etc...). Among other fields, the technological advancement is playing an important role. A number of didactic problems can be solved in the classroom using the English-language Internet: developing reading skills and competencies using global networking materials; improving the writing skills of schoolchildren; replenish students' vocabulary; forming students' motivation to learn English. In addition, this work aims to explore the possibilities of Internet technologies to broaden the worldview of schoolchildren, establish and maintain business contacts and connections with their peers in English-speaking countries.

Definition. It is known that modern youth are representatives of the culture of their time, they are more exposed to visual images, and in other words, the material is assimilated faster and more efficiently by means of audiovisual means than in the traditional way. For example, the topic of a language-speaking country is usually taught in a traditional way, using a text consisting of several pictures. This method did not always give the expected result. In modern teaching methods, Power Point presentations, films, slide shows, as well as virtual tours and websites help to solve this problem with their authenticity, visually and interactivity. Using ICT tools will be more effective in showing videos in a foreign language during the teaching process. Students enjoy watching and completing assignments with interest. As a result, watching movies in their original language makes it easier for them to learn the language. However, watching full-length movies can be time consuming, and the amount of time you spend in class may not be enough. Therefore, it is possible to use the Internet resources at home and get useful information from the network, for example: MOOC (Massive Open On-line Courses). It is important to remember that the Internet helps to feel the real language environment, and with it the need to learn the language. The reason may be that you have to communicate with the speaker, that is, those who speak the language, to use different information, to watch movies, to understand songs [1].

All this increases the interest of students in learning foreign languages through ICT. Based on the above considerations, the creative use of ICT in foreign language lessons not only helps to increase students' interest in reading, motivation to learn science and make lexical-grammatical material boring for some, but also to teach in a foreign language. Continuous communication, the development of communicative skills, as well as the reduction of the share of reproductive activity in the learning process and its role as an important factor in general. In addition, many e-learning resources encourage students to acquire knowledge independently, gain skills, and strive to learn a foreign language more deeply. Helps them expand their horizons after graduating from high school or college. With the above in mind, it is possible to promote the effective use of ICT by any potential teacher in the organization of foreign language classes, master classes or open classes. [2].

In short, ICT is becoming an important factor in motivating students to improve their knowledge and skills on a regular basis. This factor is very important for anyone who wants to keep up with the times and become a successful professional. Learning to speak English is difficult and even people who have learned

English for years have a hard time when it comes to speaking the language. People, who have learned English for entrance exams, or for reasons other than speaking, may have mastered the grammar and rules of the language.

Educational technology is the effective use of modern information technology in the educational process. It also aims to improve the quality and effectiveness of education through the introduction of modern innovative technologies in the educational process. In particular, there are several advantages to using such information and communication technologies in learning a foreign language [3]. The role of modern technology in language learning and teaching is invaluable. The use of technology is useful in every aspect of learning a foreign language (reading, writing, listening and speaking). For example, to listen and understand, of course, it is impossible to do this process without a computer, player, CDs. Listening is one of the most important parts of language learning. This requires the student to pay attention to the speaker's pronunciation, grammatical rules, vocabulary, and meanings at the same time. An important factor in the use of modern technologies in education is the ability of students to know and use information and communication technologies. Teaching and learning a foreign language using modern technology is one of the most effective ways. Listening Comprehension, Writing, Reading, etc. Speaking is the process of listening comprehension. Of course, we use technology. In addition, to develop our Writing and Speaking skills, video chat or text messages with foreign speakers over the Internet and of course, this will make an invaluable contribution to increasing work efficiency and knowledge capacity. Therefore, Information and communication technologies are one of the leading technologies in the organization of the learning process in the classroom and after school. The use of ICT at different stages of the lesson allows teachers to optimize the learning process, to use time efficiently. In explaining the new material, for clarity, teachers refer to computer presentations in Microsoft Power Point (including those created by the students themselves after pre-testing by the teacher), videos from www.Youtube.com, educational films, video clips, excerpts teacher's use. From cartoons and feature films, to electronic additions to educational materials. At the stage of consolidation of the dictionary, as well as during generalization and repetition - interactive tasks, during control - interactive tests, in project defense - computer presentations.

Therefore, in addition to these useful technological approaches, there are also ways to effectively train future English teachers to organize independent learning through the "Web Quest". Firstly, we have to know what is the "Web-quest". Well, Web quest from the English "web-quest" - "Internet search". "An Educational Web Quest is an Internet site that students work with to complete a particular learning task. Such web quests are being developed to maximize the integration of the Internet into various academic subjects at different levels of learning in the educational process. They cover a separate problem, academic subject, topic, and can also be interdisciplinary.

A web quest is a web project in which all materials that students work with come from the Internet. The design of the Web Quest assumes rational planning of students' time, focused not on finding information, but on using it. The web quest contributes to: the search for Internet information that the teacher instructs students, the development of students' thinking at the stage of analysis, generalization and evaluation of information, the development of students' computer skills and their vocabulary increase, encouragement of students to learn independently of the teacher. Since many teenagers are literally "crazy" about the computer Web quest is also a fun method, both teaching and learning. The literally use of "Web-quest" in education. The application of this new approach has loads of benefits for teacher and students to organize the lesson more technical and effective.

First, it contributes to the successful socialization of graduates by creating an adequate information environment in which students learn to navigate independently.

Secondly, the relevance of the research topics, the ability to clearly, visually acquaint a wide audience with the results of their searches allow organizing the cognition process that supports the activity-based approach to learning at all its stages.

Thirdly, when choosing a research problem and solving a specific problem within a group, students proceed from their interests and degree of preparedness. [4].

So, the web-quest is one form of project activity is to explore this web search. A web quest is an online site that works with students to complete a specific learning task. Such web quests are designed to maximize the integration of the Internet into topics at different levels of the learning process. They cover a specific problem, curriculum, topic, and can be interdisciplinary. A feature of educational web quests is that some or all of the information is located on different websites for students to work independently or in groups. In addition, the

result of working with Web Quest is to publish students' work in the form of web pages and websites (local or online).

A web quest can be considered ideal for its characteristics. Because there are materials that are appropriate for the age category and abilities of the students. The richness of the network provides an excellent way to provide resources and opportunities for full participation in teamwork for students of different levels of ability and

- The materials used are various formats of multimedia sources, such as photographs, maps, animation, video and sound. It is no secret that visual memory contributes to better assimilation of information, therefore, using visual resources of the network is another way to keep students' interest;
- The web quest is easy to use. Navigation through the sections of the Web Quest should be intuitive and students should be able to easily move from one location to another. This is one of the reasons for the attractiveness of Web Quests created as web pages.
- The web quest is developed taking into account its integration with other types of educational materials on the topic under study;
- The web quest contains a built-in rating mechanism. Assessment provides students with a good guideline on how the work should be done.

In addition, at the same time we can see its merits and it's possible for everyone will have questions how it works efficiently for new English tutors when using it their lessons. So, the students should have divided into several groups.

Before dividing the students into groups, the whole class is introduced to the general information on the topic being studied and thus immersed in the problem of the next project. The teacher selects Internet resources and classifies them so that each group is familiar with only one problematic aspect of the topic. After studying, discussing, and fully understanding the specific problem in each core group, students join the new groups so that there is one representative from each core group in the newly formed groups. During the discussion, all students learn from each other all aspects of the problem being discussed. In such a discussion, students should express their opinions, draw conclusions, and predict the direction of future action (if this is acceptable). In the process of solving a web quest, students should be able to answer one general question of a debatable nature by studying and discussing the material. A web quest is nothing more than a scenario for organizing students' project activities on any topic.

A web search is based on the individual or group work of students (often with the distribution of roles), using Internet resources prepared by the author-teacher. Web search is not a search for information on the Internet. Students working on an assignment collect, analyze, summarize, draw conclusions, formulate and defend their views. The creative process of converting information from a variety of sources enhances thinking and provides a solid foundation of knowledge. [6].

Thus, Web Quest is a course format aimed at developing students' knowledge, research activities, in which the bulk of the information is obtained through the Internet. A web quest is one of the most popular and modern types of educational technologies. Forms of Web Quest can also vary. Creating a database on the problem, all its sections are prepared by students. Students create a microcosm that can move using bridges, simulating physical space. Writing an interactive story (students can choose to continue the work; each time two or three possible directions are shown; this style is similar to the famous path chosen by Russian heroes from the epics with a road stone). Create a document that analyzes a complex issue and encourages readers to agree or disagree with the author's views. Online chat with virtual characters. Students who have studied this person in depth developed the answers and questions. It is better to offer this work option to a mini-group (given by the rest of the students and the teacher) that gives an overall assessment of their work rather than individual students. [5], [7].

Research results. Web quests are best suited for working in mini-groups, but web quests for individual students are also available. Additional motivation can be created to complete the Web Quest by asking students to choose roles (e.g., scientist, journalist, detective, architect, etc.) and act accordingly. Web search can be a single topic or cross. The researchers note that in the latter case, the work is more efficient. Forms of Web Quest can also vary. Creating a database on the problem, all its sections are prepared by students. Students create a microcosm that can move using bridges, simulating physical space. Writing an interactive story (students can choose to continue the work; each time two or three possible directions are shown; this style is similar to the famous path chosen by Russian heroes from the epics with a road stone). Create a document that analyzes a

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

complex issue and encourages readers to agree or disagree with the author's views. Online chat with virtual characters. The answers and questions were developed by students who have studied this person in depth. It is better to offer this work option to a mini-group (given by the rest of the students and the teacher) that gives an overall assessment of their work rather than individual students.

When completing web quests, students do not receive ready-made answers or solutions, they solve the task assigned to them independently. Web search helps:

- Organize active independent or group search activities
- helps to develop creative thinking and problem solving skills
- Allows for an individual approach
- teaches thinking skills (explanation, comparison, classification, distinguishing between general and specific features).

Therefore, we can say that web search technology has an activity-based approach.

Conclusion. To sum up, there are many technological approaches and mechanisms and Web search is a tool that allows a teacher to shape and develop 21st century skills and competencies. Moreover, «Web quest» is basis for effective training of independent learning for future English teachers.

References:

1. Jalolov, Methods of teaching foreign languages. 2012 Tashkent. -186 p.
2. Otaboeva, M.R. The use of modern innovative technologies in foreign language teaching and its effectiveness. 2010. Tashkent. -144 p.
3. Kholdorova M., Fayziyeva N., Rixsittilayeva F. "Use of assistance in foreign language teaching". Tashkent: Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, 2005. -180 p.
4. Bykhovsky Y.S. "Educational web quests". - URL: <http://ito.edu.ru/1999/III/1/30015.html>
5. <http://infocom.uz//@society> in English.
6. Dodge B. Creating WebQuests. 1999. <http://webquest.org/>
7. Gorbunova O.V. The use of web-quest technology in the educational process. -120 p.

Author:

Hamdamov Usmon Ergashevich - Post doctorate of Gulistan state university

УДК 530 (1): 531/537

NON-TRADITIONAL METHODS OF TEACHING PHYSICS AND ASTRONOMY IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA FIZIKA VA ASTRONOMIYA FANLARINI
NOAN'ANAVIY USULLARDAN FOYDALANIB O'QITISH USLUBI

НЕТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ И АСТРОНОМИИ В
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Muminov Ismail

Jizzax Davlat pedagogika instituti, 130100, Jizzax shahar, Sh.Rashidov, 4.
E-mail: i-muminov@gmail.com

Abstract. The article discusses the development of a methodology for teaching physics and astronomy, as well as the study and analysis of current problems, as well as the explanation of complex topics in physics and astronomy using this methodology. It is stated that topics will be explained using these methods when teaching physics in high schools and academic lyceums, as well as professional colleges.

Key words: Pedagogy, non-traditional, scientific analysis, research, method, method, problem lesson, experiment, demonstration, inductive, deductive

Аннотация. В этой статье рассмотрено развитие методики преподавания физики и астрономии, а также изучены и проанализированы актуальные проблемы, а также о разъяснены сложные темы по физике и астрономии с помощью этой методики. Утверждается, что темы будут объяснены с использованием этих методов при преподавании физики в средней школе и академических лицеях, а также профессиональных колледжах.

Ключевые слова: Педагогика, нетрадиционный, научный анализ, исследование, метод, проблемный урок, эксперимент, демонстрация, индуктивный, дедуктивный.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Fizika sohasidagi ta'lif sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5032 sonli (19.03.2021y) qarori ijrosini ta'minlash maqsadida Oliy ta'lifning universitetlari va pedagogika institutlari magistratura ta'limi yo'naliishlarida fizika va astronomiya sohalari bo'yicha oliy ma'lumotli pedagogik mutaxassislarni tayyorlashda "Fizika va astronomiya ta'limida ilmiy tahlil va tadqiqot usullari" fanini o'qitish jarayonini tashkil etishda talabalarga pedagogik va ilmiy tadqiqot ishlarni olib borish hamda malaka va ko'ninkmalarni shakllanishini o'rgatish eng muhim talablardan biri bo'lib hisoblanadi[1]. Sababi, ular: pedagogik va ilmiy tadqiqotning maqsadini, turlari va tavsivlarini, sifat va samaradorligini, fundamental va amaliy tadqiqotning sifat mezonlarini hamda tadqiqotlarning metodologik tafsiflarini bilishlari va tasavvur qilishlari lozim [2].

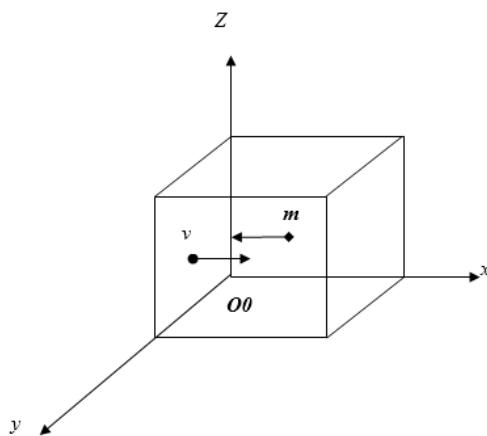
Tadqiqot obyekti va qo'llaniladigan metodlar

Fizika va astronomiyadagi qonunlarni nazariy va amaliy uslublar yordamida o'rganish o'qitish samaradorligining oshishiga sabab bo'ladi. Fizika va astronomuya fanlarining rivojlanish tarixiga nazar tashlasak u asosanikki uslubda mantiqiy (nazariy) va amaliy yo'l bilan o'rganilgan. Bu ikki uslub o'rtaida o'rtasida dialektik munosabat mavjud bo'lib, biri ikkinchisini to'ldiradi va tasdiqlaydi. Natijada har qanday nazariy xulosa tajribada tasdiqlansa u to'g'ri deb tan olinadi. Aks holda nazariya yo'li bilan chiqarilgan xulosa qandaydir darajada kamchilikga ega bo'ladi va unitakomillashtirish zaruriyati kelib chiqadi. Xuddi shuningdek, tajriba asosida ochilgan qonuniyatlar, to'plangan natijalar yangi nazariyani yaratishga, mavjudlarini takomillashtirishga xizmat qiladi [3].

Olingan natijalar va ularning tahlili

Agar, fizika fanini o'rta maktabda noan'anaviy tarzda o'qitisni tahlil qilsak hamkorlikdagi ta'lif orqali amalga oshiradigan jarayonda, o'qituvchi va o'quvchilarining ma'lum maqsadini ko'zlab, bиргаликдаги демократик ва тенглик асосида фаoliyat мазмунини шакллантirishimiz hamda erishilgan natijalarni baholashda биргаликда ishlashga e'tiborni qaratish zaruriyati kelib chiqadi. Demak, o'qitish uslubiyati bir necha usullar tizimi orqali amalga oshiriladi. Shu sababli, o'qitish usuli o'qitish uslubiyatining tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Masalan: muammoli dars bu uslub bo'lib, muammoli vaziyatni yuzaga keltirish bir necha usullar orqali amalga oshiriladi (muammoli suhbat, tajriba, namoyish va hokazolar)[4].

Bunday hollarda ilmiy tahlil va tadqiqotning nazariy va amaliy usullari asosida xulosa chiqarishning ikki usuli, ya'ni, induksiya va deduksiya yuzaga keladi. "Induksiya" so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, yo'lga solish, tashqi ta'sir orqali yuzaga chiqarish degan ma'nolarni anglatadi. Induktiv usulda xulosa chiqarish uchun kuzatish va tajriba ma'lumotlarini tahlil qilib, xususiy hollar o'rganilib, umumlashtirilib so'ngra yakuniy xulosa (qonuniyat) chiqariladi. Masalan: alyuminiy, mis, temir elektr tokini yaxshi o'tkazishiga asoslanib, "Barcha metallar elektr tokini yaxshi o'tkazadi" degan xulosa chiqariladi. Vodorod, azot Boyl-Mariot qonuniga bo'ysunishiga, asoslanib barcha ideal gazlar Boyl-Marriot qonuniga bo'ysinadi" degan umumiyl xulosa chiqariladi. Bu kabi induktiv xulosa chiqarish fizika fanini rivojlanish tarixida ko'plab qo'llanilib kelinganligining guvohi bo'lamiz. Ideal gazning tajribadan (izojarayon) olingan qonuniyatları quyidagi koordinatalar sistemasida tasvirlah mumkin:

(T=const, P=const, V=const) o'rganilib ular asosida induktiv yo'l bilan holat tenglamasi Mendeleyev-Klaneyron munosabati keltirilib chiqarilgan. Ammo shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, ilmiy izlanishlarda induktiv usulda xulosa chiqarish ma'lum xatoliklardan ham xoli emas. Masalan: "Barcha metallar kristall tuzilishdagi qattiq jismlar" degan induktiv usulda xulosa chiqarish mumkin, ammo bizga ma'lumki simob ham metall hisoblanadi ammo u tabiatda suyuq holda uchraydi. Biz kuzatgan jonivorlar (ot, mol, qo'y, va hokazo) ovqatlanayotganda pastki jag'i harakatlanadi, bundan shunday induktiv xulosa chiqarish mumkin: «Ovqatlanayotganda barcha jonivorlarning pastki jag'i harakatlanadi» degan xulosa chiqarsa bo'ladi. Ammo hayvonlar orasida ovqatlnayotganda pastki jag'i tinch qolib, yuqori jag'i harakatlanadiganlari ham mavjud ekan bu timsohdır. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Shuning uchun fizik tajribalarning sonini oshirish va statistik usulda xulosa chiqarishni taqozo etadi. Ya'ni yagona kuzatuv va tajriba asosida induktiv xulosa chiqarishyetarli asos bo'lib xizmat qila olmaydi. Shuning uchun tajriba eng kamida uch marta takrorlanishi lozim, bu olingan natijalarning ishonchliligini oshiradi.

Endi nazariy izlanishda mantiqiy xulosa chiqarish turi-deduksiya bilan tanishaylik. "Deduksiya"-lotincha so'z bo'lib, "surishtirib bilish" degan ma'noni anglatadi. Deduksiya fikrlashning shunday usuliki, bunda yangi fikr sof mantiqiy tarzda (matematik tahlil asosida) hukm, xulosa chiqariladi.

Masalan, gaz holati tenglamasini deduktiv usulda keltirib chiqarish bilantanishaylik. Gaz holatini o'rganish "ideal gaz" modeli ya'ni eng sodda gaz holatidan boshlanadi. Ideal gaz modelida bir qator cheklanishlar qo'yildi: ularning eng asosiyлари ikkita bo'lib; 1) gaz molekulalarining xususiy hajmi hisobga olinmaydi. 2) gaz molekulalari bir-birlari bilan o'zaro ta'sirlashmaydi yoki ularning bir-birlari va idish devori bilan to'qnashuvi absolut elastik shartlar to'qnashuviga o'xshash deb qaraladi.

Gaz hajmi V, undagi melekulalar soni N, har bir molekula massasi m_0 va tezligi v deb qaraymiz. Zarrachaning harakati Nyuton mexanikasi qonunlariga bo'y sunadi deb olinadi:

Nyutonning ikkinchi qonuniga asosan:

$$F = ma = \frac{m\Delta v}{\Delta t} = \frac{\Delta p}{\Delta t}; N_x = N_y = N_z = \frac{N}{3}; P_1 = mv_1; P_2 = mv_2; \Delta p = mv - (-mv) = 2mv$$

$$V_1 = V_2; F_1 = \frac{2mv_1}{t}; F_2 = \frac{2mv_2}{t}; F = k \frac{2mv_1}{t}; k = \frac{t}{\tau}; \tau = \frac{2l}{v_1}; k = \frac{t}{2l} v_1; F = \frac{2mv}{2l} = \frac{mv}{e}$$

$$\begin{aligned} F_x &= \frac{m}{l} \sum_{i=1}^{N_x} V_i^2; v = \sum_{i=1}^{N_x} \frac{V_i^2}{N_x}; \sum_{i=1}^{N_x} V_i^2 = v \cdot N_x; F = \frac{m}{l} v N_x; P = \frac{F}{S} = \frac{F}{l^2} = \frac{m}{l^3} v_i^2; N = \frac{N}{3l^3} \sum_i m v_i^2 = \\ &= \frac{2}{3} n_0 \bar{w}_k; P = \frac{2}{3} n_0 \bar{w}_k; n_0 = \frac{N}{V}, w_k = \frac{m v}{2}; PV = \frac{m}{M} RT; PV = \frac{2}{3} n_0 W_k = \frac{2}{3} N W_k; \end{aligned}$$

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 *

$$\frac{m}{M} RT = \frac{2}{3} N \bar{W}_k; N = \frac{m}{M} N_A = k; \frac{m}{M} RT = \frac{2}{3} \frac{m}{M} N_A \bar{W}_k; \bar{W}_k = \frac{3}{2} \frac{RT}{N_A} = \frac{3}{2} KT;$$

$$\bar{W}_k = \frac{3}{2} KT; P = \frac{2}{3} n_0 \frac{3}{2} KT = n_0 KT; P = n_0 kT; P = \frac{N}{V} KT$$

munosabatlar gazlar kinetik nazariyasining asosiy tenglamasi deyiladi. Ushbu tenglamadan barcha ideal gaz qonunlarini keltirib chiqarish mumkin.

1) $T=const$. $PV=NKT=const$ izotermik jarayon.

2) $P=const$. $V = \frac{N}{P} KT; \frac{V_1}{T_1} = \frac{V_2}{T_2}; V = V_0(1 + \alpha \Delta t)$. izobarik jarayon

3) $V=const$. $P = \frac{N}{V} KT; \frac{P_1}{T_1} = \frac{P_2}{T_2}; P = P_0(1 + \alpha \Delta t)$. izoxorik jarayon

Deduktiv usulda topilgan munosabatlar (qonuniyatlar) tajriba natijalarini tushuntirib beradi. Model yanada takomillashtilib borilaveradi. Masalan: ideal gaz modelidan so'ng "real gaz" modeliga o'tilib, Van-de-Vals tenglamasi yaratildi.

Endigi vazifamiz bu ikkala fikrlash metodlarini fizikani o'qitish jarayoniga qo'llashni qarab chiqamiz. Bu ikkala usulning qaysi biri ma'qul? Bu masalani hal etish uchun fizikani o'qitish uslubiyati (FO'U) erishgan natijalarga asoslanamiz. FO'U o'z ilmiy izlanishlarida psixologiya, falsafa va pedagogika fanlari yutuqlariga asoslanadi [5.6]. Shu sababli fizika fani umumta'm lim muktablarida ikki bosqichga bo'lib o'rgatiladi. Birinchi bosqich 6-8 sinflar, ikkinchi bosqich 9-11 sinflarini o'z ichiga oladi [7].

Birinchi bosqichda o'quvchilar ongi hali yetarli darajada rivojlanmaganligi, matematik amallar yetarli darajada o'zlashtirilmaganligi sababli fizik hodisalarini induktiv usulda o'tgan samaraliroqbo'ladi.

Ikkinci bosqichga o'tilganda o'quvchilar yoshi ulg'ayib, ongi o'sgan, nazariy (abstrakt) fikrlash qobiliyati yetarli bo'lganligi uchun fizik hodisalar deduktiv usulda o'tiladi. Deduktiv usulda o'quvchilarining mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish kabi vazifalarini bajarish imkoniyati tug'iladi.

Birinchi bosqichda fizika fani asosan kuzatishlar, tajriba natijalarini tahlil qilish orqali o'rganiladi. Masalan: gaz holati izotermik, izoxorik va izobarik jarayonlar tajribada o'rganilib, gazning holat tenglamasi-Mendeleyev-Klapeyron tenglamasi keltirib chiqariladi. Ikkinci bosqichda esa gaz holati deduktiv usulda o'rganilib molekulyar-kinetik nazariyaning asosiy tenglamasi keltirib chiqariladi va undan xususiy hollarga o'tiladi.

Xuddi shuningdek, barcha fizik jarayonlar ikki usulda o'rganiladi va xulosa chiqariladi. Masalan, metallar solishtirma qarshiligini haroratga bog'liqligi deduktiv usulda o'rganilganda elektronlarning issiqlik

harakatga ishtirokini $\frac{m\vartheta^2}{2} = \frac{3}{2} KT$ munosabati orqali ifodalasak $\rho \sim \vartheta$, yoki $\rho \sim \sqrt{T}$ ekanligi kelib chiqadi. Ammo tajribadan olingen natija $\rho \sim T$. ekanligi bizga ma'lum. Klassik nazariya metallar qarshiligini unchalik to'g'ri tushuntirib bera olmas ekan. Buning sababi metallardagi erkin elektronlar va kristall panjaraning tebramma harakati (fonon) klassik fizika qonuniga emas, balki kvant mexanikasi qonunlariga bo'ysunar ekan. Ushbu kamchilik keyinchalik kvant nazariyasi asosida to'g'ri talqin qilindi.

Xuddi shunday tartibda barcha fizik hodisalarini induktiv va deduktiv usulda o'rganish mumkin. Induktiv usul tajriba natijalariga asoslanib xulosa chiqarsa, deduktiv usul tizimli tahlil (matematik tahlil) asosida hodisani ifodalaydi. Deduktiv usul yuqori darajadagi abstrakt mushohadaga asoslanganligi uchun kichik yoshdagagi o'quvchilarga unchalik tushunarli bo'lmaydi. Shuning uchun birinchi bosqichda o'quv materiallari induktiv usulda bayon etilib, ikkinchi bosqichda esa birinchi bosqichda o'tilgan materiallar (mavzular) ning ba'zilari ikkinchi bosqichda takrorlab o'tilmaydi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

Adabiyotlar ro‘yxati:

- 1.O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Fizika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilniy tadqiqotlarni rivojlantirish chora - tadbirlarito’g’risida ” gi PQ-5032 sonli (19.03.2021 y) qarori - www.lex.uz.
- 2.I.Mo’mnov. Fizika va astronomiya ta’limimda ilmiy tahlil va tadqiqot usullari fanining magistrlar uchun o’quv dasturi. Jizzax. 2021. – 12 b.
3. B.Xodjayev, A.Choriyev, Z.Saliyeva. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Toshkent. 2018. -144 b.
4. X.Rustamov. Fizikani o’qitish uslubiyati. Samarqand.2010. -320 b.
5. N.Shaxmayev, D.Shodiye. Fizika 6-9-sinf.Toshkent.1999. -120 b.
6. A.Pyorishkin, N.Rodina. Fizika 7-8-sinf.Toshkent. 1998. -134 b.
7. A.G’aniyev, A.Avliyoqulov, G.Alimardanova. Fizika I-II qism.Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun.Toshkent. 2002. -240 b.

References:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Fizika sohasidagi ta’lim sifatini oshirish va ilniy tadqiqotlarni rivojlantirish chora - tadbirlari to’g’risida ” giPQ-5032 sonli (19.03.2021 y) qarori - www.lex.uz.
- 2.I.Mo’mnov. Fizika va astronomiya ta’limimda ilmiy tahlil va tadqiqot usullari fanining magistrlar uchun o’quv dasturi. Jizzax. 2021. – 12 b.
3. B.Xodjayev, A.Choriyev, Z.Saliyeva. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Toshkent. 2018. -144 b.
4. X.Rustamov. Fizikani o’qitish uslubiyati. Samarqand.2010. -320 b.
5. N.Shaxmayev, D.Shodiye. Fizika 6-9-sinf. Toshkent.1999. -120 b.
6. A.Pyorishkin, N.Rodina. Fizika 7-8-sinf. Toshkent. 1998. -134 b.
7. A.G’aniyev, A.Avliyoqulov, G.Alimardanova. Fizika I-II qism.Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun.Toshkent. 2002. -240 b.

Muallif:

Muminov Ismail - Jizzax davlat pedagogika instituti, Fizika va uni o’qitish metodikasi kafedrasи dotsenti. f.m.f.n

UDK 681.14:371.3

THE USE OF ELECTRONIC INFORMATION RESOURCES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

O’QUV JARAYONIDA ELEKTRON AXBOROT RESURSLARIDAN FOYDALANSH

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Toshtemirov Doniyor Eshbayevich, Xasanov Baxrom Baxtiboyevich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV-mavze.

E-mail: b_xasanov@umail.uz

Abstract. The article emphasizes the need for the creation and effective use of educational tools based on modern information and communication technologies, the role, significance and possibilities of using e-learning resources in the educational process in conditions when the information and educational environment for students is expanding. Knowledge and skills in information and communication technology are required to create and use e-learning resources. As a result of the use of e-learning resources in the learning process, students will be provided with additional information resources, the opportunity to use them at any time during the lesson or outside the classroom.

Key words: educational process, electronic learning resources, distance learning, information and communication technologies, learning content, teaching materials.

Аннотация. В статье подчеркивается необходимость создания и эффективного использования образовательных инструментов на основе современных информационно-коммуникационных технологий, роль, значение и возможности использования электронных обучающих ресурсов в образовательном процессе в условиях, когда информационно-образовательная среда для студентов расширяется. Знания и навыки в области информационных и коммуникационных технологий

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

необходимы для создания и использования ресурсов электронного обучения. В результате использования ресурсов электронного обучения в процессе обучения учащимся будут предоставлены дополнительные информационные ресурсы, возможность использовать их в любое время во время урока или вне учебного времени.

Ключевые слова: образовательный процесс, электронные учебные ресурсы, дистанционное обучение, информационно-коммуникационные технологии, содержание обучения, учебные материалы.

Bugungi kunda jamiyatning har qanday sohasi bevosita axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan bog'liq. Internet tarmog'i orqali axborot oqimlarining dunyo bo'ylab keng tarqalib borayotganligi ma'lumotlarni saqlash, qayta ishlash, saralash, tartibga keltirish, uzatish va qabul qilish kabi vazifalarga bo'lgan talablarning kun sayin ortib borishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa o'z navbatida informatika va axborot texnologiyalari kursini o'qitishda ta'lim muassasalarining oldiga berilayotgan o'quv-axborot materiallarini yanada takomillashtirish vazifasini qo'yadi [1].

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishida yangi ma'lumotlarning kun sayin o'zgarishi ma'lumotlar ustida ishlashning ustuvorligi oshiradi. Bu esa bevosita axborot texnologiyalari sohasida mutaxassis kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ta'lim oluvchilarining barcha qatlamlarini kompyuter savodxonligi bo'yicha bilimlarini oshirish masalasiga alohida e'tibor qaratishni talab etadi [2].

Axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga tadbiq etishning muhim yo'nalishlaridan biri elektron darsliklar, qo'llanmalar va kurslarni yaratishdan iborat. Ayniqsa, elektron ta'lim resurslari asosini kompyuter, axborot va pedagogik texnologiyalar tashkil etishi shubhasiz. Ta'limda informatika va axborot texnologiyalari haqida gapirganimizda, birinchi navbatda on-layn tizimida o'qitish, masofali ta'lim, interaktiv pedagogika va turli o'quv shakllari ko'rinishidagi didaktik tizimlarni nazarda tutishimiz talab etiladi.

Elektron ta'lim resurslaridan dars vaqtida foydalanish har qanday fanni chuqur o'zlashtirishda katta natijasini beradi. Elektron resurslarni yaratish yo'lida, resurs qurishning o'rganilayotgan texnologiyasini ajralmas qismi hisoblangan umumiyligi tamoyillarga rioya qilish shart. Bunday tamoyillar pedagoglarni elektron ta'lim resurslarini yaratish va foydalanishga tayorlash metodik tizimi tarkibiga kirishi lozim.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'qitish jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish – bu bilim, ko'nikma va malakalarning elektron shakldagi ma'lumotlar bazasini yaratish va bu baza asosida olingan bilimlarni nazorat qiluvchi avtomatlashtirilgan tizimlarni ishlab chiqish masalasini echishni talab etadi.

Tadqiqotning maqsadi respublikamizda faoliyat yuritayotgan akademik litseylarda o'qitilayotgan Informatika va axborot texnologiyalari o'quv predmetini *o'qitishni elektron ta'lim resurslarini takomillashtirishga* oid taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Kompyuterlarning o'quv jarayonida qo'llanilishining asosida axborotlashtirish, virtuallashtirish, multimediya va tarmoq tizimlari yordamida o'quv jarayonini tashkil etish yotadi. Kompyuter texnologiyalari o'quv jarayonini tashil etish va boshqarishda, o'quv rejalar, o'quv dasturlari va o'quv materiallarini yaratishga tavsiyalar ishlab chiqishda ko'makchi vazifasini bajaradi [3;4].

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning ob'ekti sifatida akademik litseylarda Informatika va axborot texnologiyalari o'quv predmetini *elektron ta'lim resurslari asosida o'qitish* jarayonidan foydalanish, talabalarning ta'lim tizimida olgan bilimlarini baholash va nazorat qilish tizimidan foydalanish jarayoni olindi. Tadqiqotni o'tkazishda pedagogik kuzatish, suhbat, pedagogik tajriba, to'plangan ma'lumotarni taqqoslash va solishtirish metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Akademik litseylarda Informatika va axborot texnologiyalari o'quv predmetini *o'qitishni elektron ta'lim resurslari asosida takomillashtirishga* doir takliflar asosida "Informatika va axborot texnologiyalari" fani bo'yicha zamonyiy dars ishlanmalari, didaktik vositalar, nazorat va baholash tizimlari ishlab chiqilgan. Shuningdek, "Informatika va axborot texnologiyalari" fani bo'yicha o'quvchilar va o'qituvchilar uchun fan mazmuni hamda o'qitish metodlarini takomillashtirishga qaratilgan multimediali elektron o'quv-uslubiy majmua va qo'llanmalar yaratildi.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 *

Tadqiqot davomida Online va Offline tartibida akademik litsey o‘quvchilariga “Informatika va axborot texnologiyalari” fanidan dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtida mustaqil ta’lim olishga yo‘naltirilgan kontent hamda takomillashtirilgan o‘qitish metodikasiga xizmat qiluvchi dasturiy vositalar ishlab chiqilgan.

Real o‘quv jarayonidan farqli ravishda *elektron ta’lim resurslariga asoslangan* ta’limning afzalligi shundan iboratki, bunda talaba o‘quv jarayonida tasavvur qilish, fikr yuritish, tinglash, yozib olishdan tashqari har bir izohlanayotgan jarayon, voqeа va hodisalar, ko‘z bilan ko‘rish mumkin bo‘lmagan, tasavvur qilish qiyin bo‘lgan hodisa va jarayonlarni virtuallashtirilgan kompyuter modelida kuzatib turadi. Har bir sxema, garfik, jadval va murakkab so‘zlar elektron holatda aniq ko‘rsatib boriladi. Talabalar oлган bilimni virtual nazorat orqali tekshirishnatijasida vaqt tejaladi. Bundan tashqari darsni o‘zlashtira olmagan yoki bilimini yanada mustahkamlash maqsadida talaba mustaqil ravishda virtual o‘quv qo‘llanmalaridan foydalanish imkoniyati mavjud [5;9].

Biz ko‘rib chiqayotgan tadqiqotda o‘quv predmetini *o‘qitishni elektron ta’lim resurslari asosida takomillashtirish* deganda, multimediyali o‘quv qo‘llanmalar asosida olib boriladigan o‘quv jarayoni ko‘zda tutilgan. Multimediyali o‘quv qo‘llanmalarini ta’lim samaradorligini oshirish maqsadida, multimedya (animatsiya, ovoz, tasvir, garfik, sxema, jadval va boshqalar) vositalaridan foydalanilgan holda ishlab chiqilgan.

Elektron ta’lim resurslari vositasida o‘qitish asosan ta’lim oluvchilarning kompyuter bilan ishlash bo‘yicha tayorgarlik darajasiga va aqliy imkoniyatiga moslashtirilishi kerak.

Elektron ta’lim resurslari vositasida o‘qitishni takomillashtirish uchun quyidagi tamoyillarga e’tiborni qaratish kerak:

- qo‘shimcha elektron zahiralarni, ma’lumotlar va kutubxonalarni yaratish, tarmoqdan axborotni izlashni ta’minlovchi maxsus dasturiy ta’minotni ishlab chiqish kerak;
- o‘qituvchilarning o‘quv-uslubiy ishlarini takomillashtirish, internetdan foydalanish, axborot texnologiyalari va psixologiya sohalari bo‘yicha mutaxassislar bilan hamkorlikni o‘rnatish;
- elektron ta’lim resurslarini fan-texnika va texnologiyalarning so‘nggi yutuqlari bo‘yicha ma’lumotlar bilan muntazam to‘ldirib borish;
- elektron ta’lim resurslari vositasida o‘qitishda ilg’or pedagogik texnologiyalar va faol metodlarni qo‘llash;
- elektron ta’lim resurslari vositasida o‘qitish metodikasida bilimlarni baholash mezonlari muhim muammo hisoblanadi. Ushbu metodika asosan, mustaqil ta’limga yo‘naltirilganligi sababli o‘qituvchilarning baholashni tashkil etishdagi faol va mas’uliyatli ishtiropki talab etiladi. Chunki baholash jarayonida nafaqat testlar natijalari, balki o‘quvchilarning faolligi hamda mustaqil ishlash qobiliyati ham inobatga olinishi kerak.
- maxsus fanning o‘quv dasturi elektron ta’lim resurslari vositasida o‘qitish metodikasiga moslashtirish lozim.

Elektron ta’lim resurslaridagi mustaqil ta’lim mashg’ulotlari uchun yaratilgan elektron o‘quv-uslubiy materiallar avtomatlashtirilgan dasturiy vositalar yordamida faoliyat olib boradi. Avtomatlashtirilgan o‘quv-uslubiy materiallar ta’lim oluvchilarga kerakli mavzular bo‘yicha ma’lumotlarni tavsiya etadi va bilimlarni nazorat qiladi. Bilimlarning nazorati natijasiga qarab ta’lim oluvchilarga turli saviyadagi topshiriqlar tavsiya qilinadi. Avtomatlashtirilgan o‘quv-uslubiy ta’lim vositalari yordamida ta’lim oluvchilar o‘qituvchining yordamisiz ham o‘z bilimlarini oshirib takomillashtirib borishi mumkin

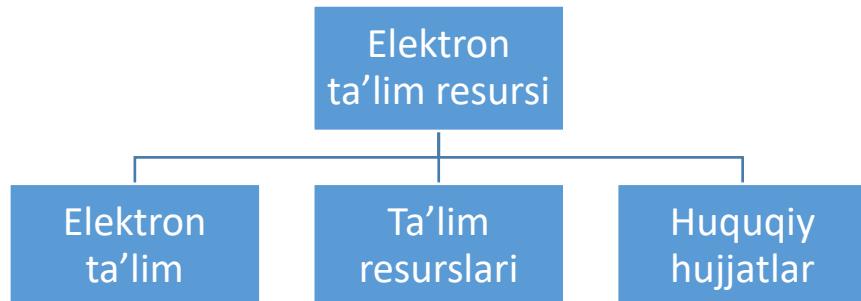
O‘quv jarayonida elektron ta’lim resurslaridan foydalanishning afzallikkari quyidagilardan iborat:

- ta’lim jarayonida berilayotgan materiallarni chuqurroq va mukammalroq o‘zlashtirish;
- ta’lim olishning yangi shakllarini joriy qilish;
- dars jarayonida bilim olish vaqtining qisqarishi natijasida vaqtini tejash imkoniyati;
- olingan bilimlar kishi xotirasida uzoq muddat saqlanib qolinishi va uni amaliyotda qo‘llash mumkinligi.
- o‘quvchilarda ma’lum malakalarni shakllantirish vaqtini qisqaligi;
- mashg’ulotlarda bajariladigan topshiriqlar sonining oshishi;
- kompyuter tomonidan faol boshqarishni talab qilinishi natijasida o‘quvchi ta’lim sub’ektiga aylanishi;
- o‘quvchilar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin bo‘lgan jarayonlarni modellashtirish va bevosita namoyish qilish imkoniyatining hosil bo‘lishi va boshqalar.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 *

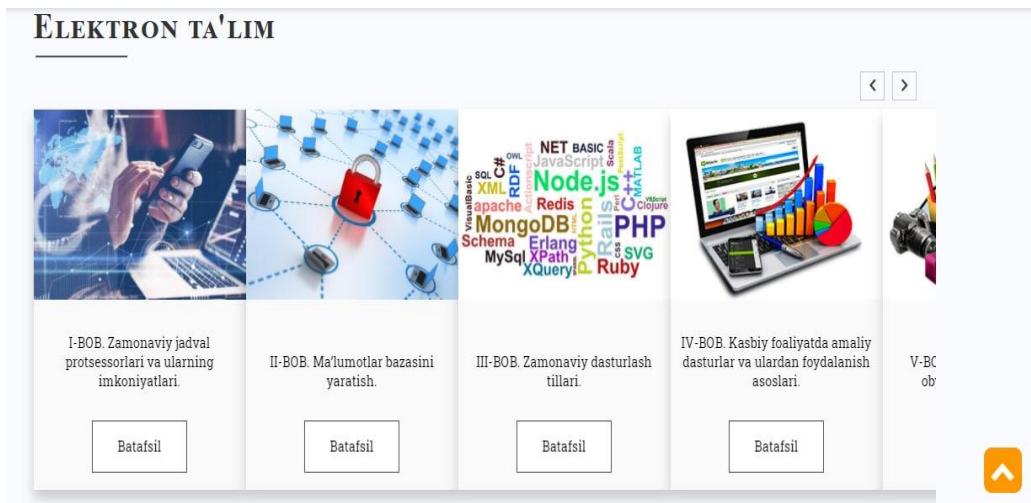
O‘quv jarayonini kompyuterlashtirish, masofali o‘qitishning asosiy vositalaridan biri bo‘lgan o‘quv uslubiy ta’mintni yaratish va ularni takomillashtirish muammolarini hal qilish bo‘yicha barcha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar kabi respublikamizda ham turli yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shu jumladan, Akademik litsey o‘quvchi-talabalari uchun Informatika va axborot texnologiyalari fanidan www.el-talim.uz elektron ta’lim resursi yaratilgan va undagi axborot resurslardan dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtarda o‘quvchi-talabalar foydalanib kelishmoqda.

1-rasm. Elektron ta'lim resurslari tashkil etuvchilar.

Elektron ta'lim resursi 3 ta qismga iborat bo‘lib, ya’ni Elektron ta'lim, Ta'lim resurslari va Huquqiy hujjatlarga bo‘lingan, qo‘srimcha ravishda So‘nggi yangiliklar, Taklif va mulohazalar bo‘limlari mavjud (1-rasm).

Elektron ta'lim bo‘limida Akademik litseylarda o‘tiladigan Informatika va axborot texnologiyalari fanidagi mavzularni qamrab olgan. Mavzular boblarga ajratilgan, masalan 1-bobning 1-mavzu tanlanganda ekranga mavzuning asosiy mazmuni chiqariladi. O‘quvchilar har bir mavzu mazmuni bilan tanishgandan so‘ng, mavzuga mos amaliy mashg‘ulot ishlanmasi bilan tanishishi mumkin. O‘quv mashg‘uloti yakunida qay darajada o‘zlashtirganliklarini bilish uchun test texnologiyasi asosida bilimlarni nazorat qilish jarayoni tashkil qilingan (2-rasm).

2-rasm. Elektron ta'lim platformasi ko’rinishi.

Ta'lim resurslari bo‘limida “Elektron adabiyotlar”, “Izohli lug’at”, “Qiziqrli ma’ulmotlar”, “IT sohasi olimlari”, “Internet resurslari” joylashtirilgan, har bir qismda elektron axborot-ta’lim resurslari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Huquqiy hujjatlardan bo‘limida Informatika sohasiga va fanlarni o‘qitish jarayoniga oid hukumatimiz tomonidan joriy qilingan qonunlar, qaror va farmonlar, davlat ta’lim standarti, o‘quv Dasturlari joylashtirilgan.

Elektron ta'lim resursimizda qo‘srimcha “Takliflar va mulohazalar” bo‘limi joylashtirilgan bo‘lib sayt mualliflari bilan bog‘lanib, mulohazalar hamda takomillashtirish bo‘yicha takliflar yuborish mumkin.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* *Gumanitar – ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 **

“Takliflar va mulohazalar” bo‘limda tizim foydalanuvchilari o‘z takliflari va fikrlarini yozib elektron axborot-ta’lim resurslari tashkilotchilariga murojaat qilishlari mumkin. Buning uchun “Takliflar va mulohazalar” muloqot oynasida so‘ralgan ma’lumotlar kiritilgandan so‘ng “Yuborish” tugmasi bosiladi. Natijada foydalanuvchi fikr va mulohazalaridan iborat xabarlar tizim tashkilotchilariga “Telegram bot” kanali orqali etib boradi

Xulosa. Tadqiqot davomida o‘quv jarayonida o‘quvchilar uchun axborot-ta’lim muhiti ko‘lami kengayib borayotgan davrda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan ta’lim olish vositalarini yaratish va ulardan samarali foydalanish zarurligi hozirgi kunning asosiy talablaridan biri ekanligi va ular asosida quyidagi xulosalarni olishimiz mumkin:

- o‘tkazilgan tahlil asosida elektron ta’lim resurslariga asoslangan ta’lim jarayonlarini tashkil etish uchun foydalaniladigan dasturiy muhitlar aniqlanib, ishning maqsadi hamda uning doirasida yechiladigan asosiy masalalar shakllantiriladi.

- elektron-o‘quv resurslarning semantik modellarini yaratish texnologiyasi ishlab chiqildi va uning asosida elektron-o‘quv resursning kontentlari orasidagi bog’lanish qonuniyatlarini aniqlandi.

- elektron-o‘quv resurslarning web-texnologiyalarga asoslangan o‘qitish tizimiga joylashtirishning tegishli dasturiy ta’mintolari yaratiladi.

- o‘quv jarayonini virtuallashtirishning maxsus dasturiy foydalanuvchi interfeysi, elektron ta’lim resurslari asosida masofaviy test-nazorat o‘tkazish texnologiyasi va uning dasturiy ta’mintini muayyan fanlar kesimida o‘quv jarayonlarida foydalanish tizimi ishlab chiqiladi.

Ta’lim tizimida fanlarni o‘zlashtirish samaradorligini oshirish uchun o‘quvchilarni mustaqil o‘quv faoliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ta’lim vositalari bilan ta’minlash zarurligi aniqlandi. O‘quvchilarning mustaqil o‘quv faoliyatlarini rivojlantirishda zamonaviy o‘qitish texnologiyalarining tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan elektron ta’lim resurslaridan foydalanish etakchi o‘rin egallashi asoslab berildi.

Adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. – Toshkent: Fan. 2009. –148 b.
2. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: Universitet, 2019. – 232 b.
3. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2007. – 160 b.
4. Toshtemirov D.E. Ta’lim portalining tarkibiy tuzilishi va uslubiy ta’moti // Kasb-hunar ta’limi, 2010. – № 2. –B. 10 – 11.
5. Toshtemirov D.E. Kasb-hunar kollejlarida “Informatika” ni o‘qitish uchun ta’lim portali yaratish va undan foydalanish metodikasi. Ped.fan.nomz.diss...avtoref. – Toshkent, 2012. –24 b.
6. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2008. – 180 b.
7. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Irsaliev F.Sh. Resource support of distance course information educational environment// Journal of Critical Reviews Vol 7, Issue 5, 2020 p. 399-400, <http://www.jcreview.com/fulltext/197-1586441254.pdf?1603174386>
8. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B. Ta’lim jarayonida veb texnologiyalarning o‘rnii // Ilmiy xabarnoma. Seriya: Pedagogik tadqiqotlar.2(46).2020. p.114-120
9. Niyozov.M.B., Islikov S.X.,Normatova M.N. O‘quv jarayonida elektron ta’lim resurslaridan foydalanishning afzalliklari //Polish science journal(Issue 2(35), 2021) - Warsaw: Sp. zo.o. "iScience", 2021. Part 2, p.134-138,<https://sciencecentrum.pl/arhiv-zhurnalov/>

References:

1. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. – Toshkent: Fan. 2009. –148 b.
2. Abduqodirov A.A., Toshtemirov D.E. Ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. Monografiya. Guliston: Universitet, 2019. – 232 b.
3. BegimqulovU.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2007. – 160 b.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

4. Toshtemirov D.E. Ta’lim portalining tarkibiy tuzilishi va uslubiy ta’minoti // Kasb-hunar ta’limi, 2010. – № 2. –B. 10 – 11.
5. Toshtemirov D.E. Kasb-hunar kollejlarida “Informatika” ni o‘qitish uchun ta’lim portali yaratish va undan foydalanish metodikasi. Ped.fan.nomz.diss...avtoresf. – Toshkent, 2012. –24 b.
6. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2008. – 180 b.
7. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B., Yuldashev U.A., Irsaliev F.Sh. Resource support of distance course information educational environment// Journal of Critical Reviews Vol 7, Issue 5, 2020 p. 399-400, <http://www.jcreview.com/fulltext/197-1586441254.pdf?1603174386>
8. Toshtemirov D.E., Niyozov M.B. Ta’lim jarayonida veb texnologiyalarning o‘rni // Ilmiy xabarnoma. Seriya: Pedagogik tadqiqotlar.2(46).2020. p.114-120
9. Niyozov.M.B., Islakov S.X.,Normatova M.N. O‘quv jarayonida elektron ta’lim resurslaridan foydalanishning afzalliliklari //Polish science journal(Issue 2(35), 2021) - Warsaw: Sp. zo.o. "iScience", 2021. Part 2, p.134-138,<https://sciencecentrum.pl/arhiv-zhurnalov/>

Mualliflar:

Toshtemirov Doniyor Eshbayevich - Guliston davlat universiteti, Pedagogika kafedrasи mudiri, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent.

Xasanov Baxrom Baxtiboyevich - Guliston davlat universiteti, Amaliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasи o‘qituvchisi.

УДК: 378.796/799

METHODS FOR DETERMINING THE FITNESS OF PRESCHOOLERS FOR SPORTS

MAKTABGACHA TA`LIM MUASSASALARI TARBIYALANUVCHILARINING SPORT TURLARIGA LAYOQATLILIGINI ANIQLASH USLUBLARI

МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРИГОДНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ К ЗАНЯТИЯМ СПОРТОМ

Aliyev Iskandar Bahramovich¹, Ibragimov Murod Arslanovich²

¹Мирзо Улубек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, 100174, Тошкент шаҳар, Университет кўчаси, 4 уй.

²Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети. 111709, Тошкент вилояти, Чирчик шаҳри, Спортчилар кўчаси, 19- уй.

E-mail:A.Iskandar80@inbox.ru

Abstract. The article highlights one of the most important and pressing issues in the future education of preschool children in a healthy lifestyle, so that they grow up as a healthy and harmoniously developed generation for our country. The issues of choosing and playing sports in preschool education from an early age, the problems of directing them to the necessary sports, depending on the physical condition, are considered.

Key words: physical training, physical qualities, abilities, gymnastics, health, flexibility.

Annotatsiya. Ushbu maqolamiz maktabgacha ta’lim muassasalari tarbiyalanuvchilarini kelajakda sog’lomqilib tarbiyalashda, vatanimiz uchun sog’lom barkamol avlod bo’lib voyaga yetishishlari eng muhim va dolzarb masalalaridan biri yoritilgan. Maktabgacha ta’lim muassasalari tarbiyalanuvchi yoshligidanoq qaysi sportga tanlab olish va sport turiga jalb qilish masalalari, ularning jismoniy holatlardan kelib chiqqan holda sport turlariga to’g’ri yo’naltirish muammolari ko’rib chiqilgan.

Kalit so`zlar: jismoniy tayyorgarlik, jismoniy sifatlar, layoqatlilik, gimnastika, sog’lom, egiluvchanlik.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* *Gumanitar – ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 **

Аннотация. В данной статье освещен один из самых важных и актуальных вопросов в будущем воспитании детей дошкольного возраста в здоровом образе жизни, чтобы они росли здоровым и гармонично развитым поколением для нашей страны. Рассмотрены вопросы выбора и занятия спортом в дошкольном воспитании с раннего возраста, проблемы направления их к нужным видам спорта в зависимости от физического состояния.

Ключевые слова: физическая подготовка, физические качества, способности, гимнастика, здоровье, гибкость.

Kirish. Vatanimiz mustaqilligining dastlabki yillaridanoq yosh avlodning mukammal ta’lim olishi, ma’naviy va jismoniy tarbiyasi yetuk, barkamol shaxslar etib tarbiyalash masalasi hukumatimiz tomonidan davlat siyosati darajasiga ko’tarildi.

2020-yil 19-mayda “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun yangi tahrirda qabul qilinib, maktabgacha ta’limdan boshlab Fanlar Akademiyasigacha bo’lgan zamonaviy, uzlusiz ta’lim tizimini vujudga keltirishga, O’zbekistonda ta’lim tizimini tubdan isloh qilishga poydevor bo’ldi.

Umumiy ta’lim dasturlari o’z ichiga, asosan, uch davrni: maktabgacha ta’lim, umumiy o’rta ta’lim va o’rta maxsus, kasb-hunar ta’limini qamrab oladi.

Xususan, ta’lim tizimining ilk bo’g’ini hisoblangan maktabgacha ta’lim muassasalaritizimning keyingi bosqichlariga jismonan sog’lom, aqlan va ma’naviy barkamol bolani tayyorlash vazifasini hal etadi. Maktabgacha ta’lim- bolani sog’lom tarbiyalanib, kamol topib shakllanishini ta’mindaydi.

Tadqiqot ob’yekti va qo’llaniladigan metodlar

Milliy pedagogikamiz asoschilaridan biri Abdulla Avloniy tarbiya jarayonini 3 qismga bo’lib: “badan tarbiyasi”ni birinchi o’ringa qo’yar ekan, buni shunday izohlaydi: “Badanning salomat va quvvatli bo’lmog’i insonga eng kerakli narsadur. Chunki o’qimoq, o’qitmoq, o’rganmoq va o’rgatmoq uchun insonga kuchli, sog’lom bo’lish lozimdir. Fikr tarbiyasi uchun mahkam va sog’lom bir vujud kerakdur”.

Maktabgacha ta’limyoshidagi bolalarning jismoniy tarbiyasi ularning sog’lig’ini saqlash va mustahkamlash, chiniqtirish, har tomonlama rivojlanadirish, umumiy va shaxsiy gigiyenaga rioya qiladigan, gavdasini to’g’ri tutadigan qilib voyaga yetkazishdan iborat. Sport mashg’ulotlarini tashkil qilish va olib borishda eng muhim omil bu jismoniy tayyorgarlik jarayonidir. Maktabgacha ta’lim muassasalarida bolalarning jismoniy sifatlarini tarbiyalashning asosiy maqsadi bu bolalardagi turli ko’nikma va malakalarni shakllantirish, ulardagi chaqqonlik, egiluvchanlik, chidamlilik sifatlarini rivojlanirishdan iborat.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Jismoniy tarbiya yo’riqchisi bolalarning jismoniy sifatlari darajasini va sport turiga layoqatini to’g’ri aniqlagan holda, ularni natijali sport turlariga yo’naltirish lozim.

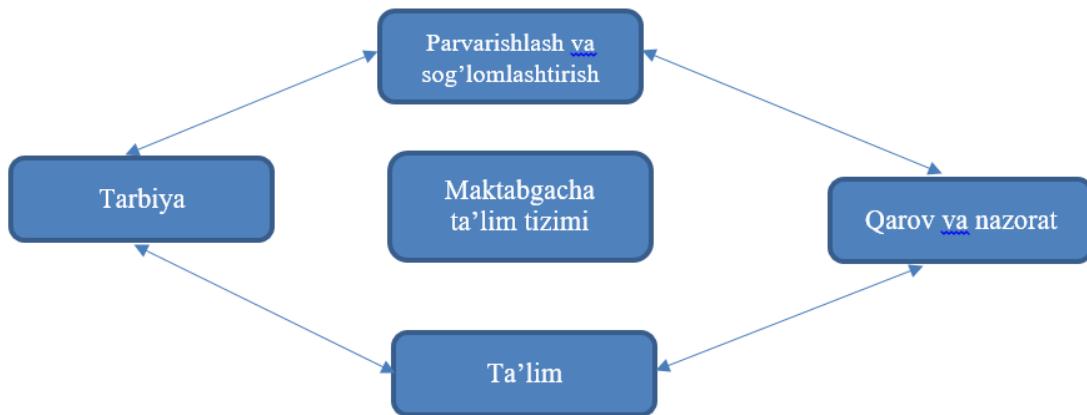
Hozirgi kunda maktabgacha ta’lim muassasalarida muntazam ravishda o’tkaziladigan hamda to’g’ri va samarali tashkil qilingan jismoniy tarbiya mashg’ulotlari bolalarning o’sish va rivojlanish jarayoniga ijobjiy ta’sir ko’rsatish bilan bir qatorda ularni sport turlariga ham jalg qilmoqda.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, maktabgacha ta’lim muassasalarida sport bilan shug’ullanuvchi bolalarning kontengentini aniqlashga qaror qildik.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning qaysi sport turiga ko’proq layoqatli ekanligini aniqlash maqsadida maktabgacha ta’lim muassasalari 2 yoshdan 7 yoshgacha bo’lgan bolalar tarbiyalashni, nazorat qilishni, parvarishlashni va sogqlamlashtirishni ta’mindaydi. Ushbu metodika bo’yicha bolalarni qaysi sport turiga loyaqatligi aniqlandi (1-rasm)

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 *

1-rasm. Maktabgacha ta`lim muassasalari faoliyati.

Toshkent shahar Chilonzor tumanidagi 317-sod MTM tarbiyalanuvchilari orasida uch oy mobaynida tahlil va tajriba ishlari olib borildi.

6-7 yoshli bolalarning sport turlariga layoqatlilikini testlash natijalarining ko`rsatkichlari

(30 n)

Sana	Sport turlari	Yengil atletika	Gimnastika	Sport o'yinlari
Mart	layoqatli bolalar soni	10	10	10
	%	33.3%	33.3%	33.3%
Aprel	layoqatli bolalar soni	10	12	8
	%	33.3%	40%	26.6%
May	layoqatli bolalar soni	8	15	7
	%	26.6%	50%	23.3%

Birinchi oyda uchchala guruhda ham shug'ullanuvchilar soni teng edi va barcha guruhlarga yengil atletika, gimnastika, sport o'yinlariga oid yoshiga mos mashqlar berildi. 2 va 3 oyda har bir guruh uchun faqat tanlangan sport turiga xos mashqlar berildi. Bolalarning qiziqishi, jismoniy rivojlanishini kuzatgan holda har oylik natijalar hisobga olindi.

Mart oyida har bir guruhda 10 nafar bola bo'lib, guruhlar foiz hisobida ham teng - 33.3% edi. Aprel oyida yengil atletika guruhidagi bolalar soni o'zgarmadi, foiz ko'rsatkichlari ham 33.3% ligicha qoldi. Sport o'yinlari guruhidagi 2 nafar bola gimnastika guruhiga o'tkazildi. Natijada, gimnastika guruhida 12 nafar bola, ya'ni 40% ko'rsatkich, sport o'yinlari guruhida 8 nafar shug'ullanuvchi va 26.6% ko'rsatkichga o'zgardi. May oyi so'ngida 8 nafar bola yengil atletika sport turiga layoqatli deb topildi va bu 26.6% ni tashkil etdi. 15 nafar bola har tomonlama gimnastikaga layoqatli ko'rilib, 50% natijaga yetdi. Sport o'yinlari bo'yicha shug'ullanuvchilar 7 nafarni tashkil etib, 23.3% ko'rsatkichini belgiladi.

Xulosa

O'tkazilgan tajriba va tahlil natijasida ko'rinish turibdiki, maktabgacha yoshdag'i bolalarda egiluvchanlik qobiliyati yuqori bo'lganligi hamda oson va nafis harakatlarni o'zlashtirish, bajara olish darajasi yaxshiligi tufayli tajriba yakunida gimnastika sport turiga ehtiyoji bo'lgan bolalar ko'rsatkichi 50% ni ko'rsatdi.

Ta'lim tizimida shaxsni tarbiyalash va uni har tomonlama kamol toptirish vazifasi hal etiladi. Mazkur jarayon maktabgacha ta'lim davridan boshlanar ekan, har bir bola bilan alohida ishlab, ularni barkamol qilib shakllantirish lozim. Sport – bu dunyo hamjamiyatida yurtimiz bayrog'ini ko'klarga ko'taradigan sog'lom avlodni tarbiyalaydi. Bunda yoshlikdan bolani sportga jalb qilish va tajribalar asosida layoqatini aniqlab, ma'lum bir sport turiga yo'naltirish muhimdir.

Adabiyotlar ro'yhati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 19-may, № O'RQ-637.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 *

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Maktabgacha ta'lif tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida. 2017-yil 9 sentabr, PQ-3261-son.
3. Abdullayev A., Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. Darslik.T., - 2018. -320 b.
4. O'smonxo'jayev T.S. Maktabgacha ta'lif muassasalarida jismoniy tarbiya. T. 2006. -144 b.
5. Eshtayev A.K. Karabaeva D.S. Xasanova N. R. Badiiy gimnastikada buyumsiz bajariladigan mashqlarni o'rgatishuslubi. O'quv qo'llanma. "Fan va texnologiya nashiriyoti" -T.: 2013. – 180 b.

References:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lif to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 19-may, № O'RQ-637.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Maktabgacha ta'lif tizimini tubdan takomillashtirishchora-tadbirlari to'g'risida. 2017-yil 9 sentabr, PQ-3261-son.
3. Abdullayev A., Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. Darslik.T., - 2018. -320 b.
4. O'smonxo'jayev T.S. Maktabgacha ta'lif muassasalarida jismoniy tarbiya. T. 2006. -144 b.
5. Eshtayev A.K. Karabaeva D.S. Xasanova N. R. Badiiy gimnastikada buyumsiz bajariladigan mashqlarni o'rgatishuslubi. O'quv qo'llanma. "Fan va texnologiya nashiriyoti" -T.: 2013. – 180 b.

Mualliflar:

Aliyev Iskandar Bahramovich – Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, Taekvondo va sport faoliyati kafedrasи mudiri, p.f.n. dotsent E-mail: A.Iskandar80@inbox.ru

Ibragimov Murod Arslanovich - O'zbekiston Davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti magistri, sport ustasi. E-mail: murod.ibr@gmail.ru

УДК: 378.796/799

MOTIVATIONAL AND NEED-BASED CHARACTERISTICS OF PHYSICAL CULTURE SPECIALISTS

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ МУТАХАССИЛАРИНИНГ РАФБАТЛАНТИРУВЧИ-ЭХТИЁЖЛАР ХУСУСИЯТИ

МОТИВАЦИОННО-ПОТРЕБНОСТНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СПЕЦИАЛИСТОВ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Юлдашева Наргиза Эгамбердиевна

Ферганский филиал института переподготовки и повышения квалификации специалистов по физической культуре и спорту. 150102. Город Фергана улица Истьедод, д. 3-а

E-mail: nargizayuldashева1972@gmail.com

Abstract. This article explores the motivational-needy process of professional training of students studying at physical culture faculties in the system of humanitarian higher educational institutions, which is revealed through the unity of knowledge, skills and abilities they need in their future professional-pedagogical activities.

Key words: education, physical culture, interdisciplinary connections, curriculum, natural science cycle, three-year education.

Аннотация. Ушбу мақолада олий таълим муассасаларининг гуманитар соҳа жисмоний маданият факультетларида таҳсил олувчи талабаларнинг бўлгуси касбий-педагогик фаолиятида зарур бўладиган билим, кўникма ва малакалар тўпламини таъминловчи профессионал тайёргарлигининг мотивацион-эҳтиёжий жараёни тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: таълим, жисмоний маданият, фанлараро алоқалар, ўкув дастури, табиатшунослик цикли, уч йиллик таълим

Аннотация. В данной статье исследуется мотивационно-потребностный процесс профессиональной подготовки студентов, обучающихся на факультете физической культуры в системе

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

гуманитарных высших образовательных учреждений, который выявляется через единство знаний, умений и навыков, необходимых в их будущей профессионально-педагогической деятельности.

Ключевые слова: образование, физическая культура, межпредметные связи, учебный план, естественно-научный цикл, трех летнее обучение.

Актуальность. Процесс профессиональной подготовки студентов, обучающихся на факультете физической культуры в системе высших гуманитарных образовательных учреждений, требует серьезного научного осмысливания сложившейся ситуации, направленной на выявление их отношения к предмету физическая культура, входящая в цикл естественно-научных дисциплин, что в принципе и побудило нас к проведению социологических исследований [18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25]. В ходе проведения анкетного опроса принимали участие профессорско-преподавательский состав факультета физической культуры, а также учителя физической культуры работающих в старших классах общеобразовательных школах, что на наш взгляд, позволит проследить преемственную связь с другими специалистами при участии на равных врачей, родителей, учителей-предметников и студентов [11,12,13,14,15,16].

Мониторинговые исследования в значительной степени будут способствовать реализации задач, поставленных в Указе Президента Республики Узбекистан №УП-4947 от 7 февраля 2017 года «Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах» и Указе Президента Республики Узбекистан №УП-5368 от 5 марта 2018 года “О мерах по коренному совершенствованию системы государственного управления в области физической культуры и спорта” и ряд других нормативно-правовых документов, направленных на дальнейшее совершенствование физической культуры и спорта.

Анализ анкетных данных полученных в процессе исследований, проведенных на контингенте будущих специалистов физической культуры для работы в школьной системе образования, был выявлен их слабый уровень собственной физкультурно-спортивной подготовки, что позволило констатировать факт низкого удовлетворительного профессионального состояния их подготовки[1,2,3,4,5,6,7,8,9,10].

Вызывал определенный научный интерес по выявлению отношения учителей-предметников естественно-научных дисциплин, где только 11,1% педагогического коллектива [16,17,18,19,20,21,22,] постоянно используют занятия физическими упражнениями в качестве активного отдыха, 51,9% - «практически никогда», 37,0% - «очень редко», что вызывает глубокую озабоченность в участии по оздоровлению подрастающего поколения. Опрос мнения студентов выявил, что они более активно используют средства физической культуры для активного отдыха: 30,8% - «постоянно», 64,6% - «редко», 4,6% - «не используют».

Объект и методы исследования

Анализ анкетного экспериментального материала полученного в ходе проведения педагогических исследований на контингенте преподавателей смежных для данной специальности дисциплин предусмотренных учебным планом для факультетов «Физическая культура» было выявлено, что только 4,2% педагогов-предметников в студенческие годы занимались в группах спортивного совершенствования, что соответствует дает основание считать их слабом профессиональном уровне на этапе подготовки высококвалифицированных специалистов по физической культуре. Однако ни отдельные содержательные и организационные звенья комплексной программы, ни вся программа по физической культуре не обладают качествами системности и органической целостности по отношению к главным объектам, обеспечивающим её жизнеспособность. Более того, практически не реализуется принцип межпредметной связи.

Полученные результаты и их анализ

Проведенный анкетный опрос специалистов, ведущих занятия естественно-научного цикла в сфере физической культуры в состав которых входили 21 преподаватель факультета физической культуры университета, 27 учителей физической культуры общеобразовательных школ 74 студентов выпускного курса факультета физической культуры Ферганского государственного университета результаты которого представлены в таблице 1.

Представлял определенный научный интерес изучить новую учебно-рабочую программу по физическому воспитанию для факультетов физической культуры трех летним циклом обучения. [Таблица 2]

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijitimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

Так, за трех летний цикл обучения студентов факультета физической культуры на базовые теоретические и практические занятия по предметам специальности в Государственной программе все часы рационально распределены на три курса обучения по специальности бакалавр «физическая культура» Мониторинг распределения учебных часов по предметам выявил, что на первом курсе обучения по предметам специальности выделено: на «Высшую математику» 30 часов, что составляет 7,14%, на основную теоретическую дисциплину «Теория и методика физической культуры» выделено 120 часов, при этом из общего числа 60 часов отведено на цикл истории физической культуры, а оставшиеся 60 часов отведено на предметы специальности, что составляет 28,57%. Наспортивные игры выделено 150 часов, что составляет 35,71% от общего количества часов, выделенных на специальные предметы.

Таблица 1

Исходные реальные умения и знания специалистов естественно- научного цикла в сфере физической культуры

№	Знания и умения	Контингент респондентов		
		Студенты факультета физической культуры (n=74)	Учителя физической культуры общеобразовательных школ (n=27)	Преподаватели факультета (n=21)
1.	Составить комплекс утренней гигиенической гимнастики	82,8	21,4	94,8
2.	Методически правильно провести урок физкультуры	15,9	38,3	83,9
3.	Осуществлять контроль за физической нагрузкой в процессе занятий физической культурой	24,7	12,6	17,3
4.	Разработать оптимальный двигательный режим занятий физическими упражнениями	21,1	16,2	18,8
5.	Рекомендовать оптимальный режим питания	8,2	13,3	91,6
6.	Рекомендации по применению восстановительных средств	11,4	21,4	67,8
7.	Рекомендовать средства, предупреждающие травматизм	21,6	31,4	92,6
8.	Оказать первую медицинскую помощь	4,9	14,6	51,2
9.	Организовать и провести судейство по избранному виду спорта	27,4	46,8	97,3
10.	Провести беседу о значении здорового образа жизни	14,5	26,6	38,2
11.	Специфика воздействия видов физических упражнений	18,3	21,4	34,6

На втором курсе обучения на основную теоретическую дисциплину «Теория и методика физической культуры» выделено 120 часов, что соответствует 22,22%, аналогичное количество часов выделено и на практические занятия, так на «Спортивные игры», «Кураш», курс «Повышение спортивного мастерства» выделено по 120 часов, что составляет 22,22% на каждый предмет от общего количества часов.

На третьем курсе обучения на теоретическую дисциплину «Теория и методика физической культуры» выделено 90 часов, что составляет 16,36%, на предмет «Менеджмент физического воспитания и спорта» выделено 30 часов (5,45%) и на предмет «Гигиена и медико -биологические основы физического воспитания» 60

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** *Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ****

часов, что составляет 10,90%.

Таблица 2.

Распределение учебного времени на разделы программного материала для студентов факультета физической культуры (в акад. часах)

Разделы учебной программы	Курсы обучения		
	I	II	III
Высшая математика	30		
ТМФК	120	120	90
Менеджмент ФВ и спорта			30
Гигиена и мед. биол. основы ФВ			60
Гимнастика	120		
Легкая атлетика			150
Спортивные игры	150	120	90
Кураш		120	
Плавание			60
ПСМ		120	
Спорт. соревнования			70
Спорт. сооружения		60	

Аналогично на выпускном курсе на предмет «Легкая атлетика с методикой обучения» выделено 150 часов, что соответствует 27,27%, снижение количества часов на предмет легкая атлетика составляя 14 часов (20,6%), некоторое снижение количества часов выявлено по предмету «Спортивные игры» и составляли 90 часов (16,36%), на предмет «Плавание» выделено 60 часов (10,90%), где на наш взглядданный предмет необходимо проводить на первом курсе обучения. Введен новый предмет как «Спортивные соревнования в объеме 70 часов (12,72%).

Выводы

Детальный мониторинг учебно-рабочей программы для студентов факультета физической культуры выявил, что распределение отдельных теоретических дисциплин, что на наш взгляд, не эффективно.

С целью повышения педагогической компетентности студентов, целесообразно будущим специалистам физической культуры регулярно совершенствовать свой профессиональный уровень внедряя инновационных педагогических технологий в учебный процесс с усилением значимости их теоретической подготовки.

Литература

1. Железняк Ю.Д., Петров П.К. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте. М. ФиС- 2007. - 242 с.
2. Зациорский В.М. Об американской системе образования (подготовка кадров) и науке о спорте // Теория и практика физической культуры. - 1997. - №5. - С.52-54.
3. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры: Учебник для институтов физической культуры. - М.: Физкультура и спорт, 1991. - 543с.
4. Ураимов С. Р. Мониторинг готовности выпускников военно-технического лицея к службе в Вооруженных Силах Республики Узбекистан // Наука сегодня: факты, тенденции, прогнозы. – 2019. – С. 76.
5. Ураимов С. Р. Влияние гиподинамического фактора на физическое состояние учащихся военно-технического лицея: материалы. – 2019. – С. 117.
6. Ураимов С. Р. Теоретическая подготовка по физической культуре учащихся школьной системы образования // Педагогика ва психологияда инновациялар. – 2020. – Т. 11. – №. 3.
7. Ураимов С.Р. Гипертермиядаги жисмоний тарбия дарсларини кузатиш. // Инновации в педагогике и психологии. – 2020. – №.SI-2, №2. – С. 90-94.

8. Ханкельдиев Ш. Х., Закиров У. Оздоровительная направленность занятий физической культурой в сельских общеобразовательных школах в республике Узбекистан // Наука сегодня: реальность и перспективы: материалы. – 2019. – С. 113.
9. Ханкельдиев Ш. Х., Мамаюсупов О. Эффективность привлечения учителей предметников к физкультурно-оздоровительной работе с учащимися в общеобразовательной школе // материалы меж. – 2021. – С. 45.
10. Ханкельдиев Ш. Х., Ураимов С. Р. Пульсовая оценка беговых упражнений первокурсников Военно-технического лицея на занятиях по физическому воспитанию // Теория и методика физической культуры. – 2017. – №. 1. – С. 15-19.
11. Ханкельдиев Ш. Х., Сиддиков Ф., Машарипов Р. Пути совершенствования профессионального мастерства учителя физической культуры младших классов // Наука сегодня: теоретические и практические аспекты. – 2019. – С. 104.
12. Ханкельдиев Ш. Х., Нематов М. И. Особенности методики проведения занятий в старших классах по преодолению полосы препятствий //Наука сегодня: теоретические и практические аспекты. – 2019. – С. 102.
13. Ханкельдиев Ш. Х. Валеологизация учебного процесса в системе образования. Фергана-2020. – 180 с.
14. Ханкельдиев Ш. Х., Ураимов С. Р. Физический статус допризывной молодёжи // Монография. Фергана-2020. – 200 с.
15. Ханкельдиев Ш. К. Предупреждение тепловой патологии при занятиях физическими упражнениями // Теория и практика физ. культуры.1991. №.8.С. 53-54.
16. Djalolov Sh. Monitoring of physical activity of junior schoolchildren at physical education lessons. // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol. 8 No. 10, 2020 Part II Page 187-189
17. Ханкельдиев Ш. Х., Абдуллаев Н. М. Формирование двигательных навыков детей первого года обучения //Жизнь без лекарств: найди свой путь укрепления здоровья. – С. 74.
18. Uraimov S. The interrelation of the block-modular system of motor fitness of young men in the lessons of pre-conscription military education and physical culture //Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka. – 2021. – Т. 1. – №. 1. – Р. 182-184.
19. Uraimov S.R. Dynamics of somatometric indicators of students of the military-technical lyceum // Fan-Sports. - 2019. - No. 2. - S. 68-71.
20. Uraimov S. R. Influence of the hypodynamic factor on the physical condition of students of the military-technical lyceum // Science today: tasks and ways to solve them [Text]: materials. - 2019 .- P. 117.
21. Uraimov S.R. Theoretical training in physical culture of students of the school education system // Pedagogika va psychologyda innovatsiyalar. - 2020. - Т. 11.- No. 3. – P. 90-93.
22. Uraimov S. R. Analysis Students' Physical Developing Indicators in Studying Period at Military-Technical Lyceum // Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1. – P. 1121-1123.
23. Uraimov S. The interrelation of the block-modular system of motor fitness of young men in the lessons of pre-conscription military education and physical culture // Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka. – 2021. – Т. 1. – №. 1. – Р. 230-234.

References

1. Jeleznyak Yu.D., Petrov P.K. Osnovi nauchno-metodicheskoy deyatelnosti v fizicheskoy kulture i sporte. M. FiS- 2007- 242 s.
2. Zatsiorskiy V.M. Ob amerikanskoy sisteme obrazovaniya (podgotovka kadrov) i nauke o sporte // Teoriya i praktika fizicheskoy kulturi. - 1997. - №5. - S.52-54.
3. Matveev L.P. Teoriya i metodika fizicheskoy kulturi: Uchebnik dlya institutov fizicheskoy kulturi. - M.: Fizkultura i sport, 1991. - 543s.
4. Uraimov S. R. Monitoring gotovnosti vpusknikov voenno-texnicheskogo litseya k slujbe v Voorujennix Silax Respublikni Uzbekistan //Nauka segodnya: fakti, tendentsii, prognozi. – 2019. – S. 76.
5. Uraimov S. R. Vliyanie gipodinamicheskogo faktora na fizicheskoe sostoyanie uchahixsy voenno-texnicheskogo litseya: materiali. – 2019. – S. 117.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

6. Uraimov S. R. Teoreticheskaya podgotovka po fizicheskoy kulture uchahixsy shkolnoy sistemi obrazovaniya //Pedagogika va psixologiyada innovatsiyalar. – 2020. – T. 11. – №. 3.
7. Uraimov S.R. Gipertermiyadagi jismoniy tarbiya darslarini kuzatish. // Innovatsii v pedagogike i psixologii.–2020.–№.SI-2№2 – S. 90-94.
8. Xankeldiev Sh. X., Zakirov U. Ozdorovitelnaya napravленnost zanyatiy fizicheskoy kulturoy v selskix obheobrazovatelnix shkolax v respublike Uzbekistan //Nauka segodnya: realnost i perspektivi: materiali. – 2019. – S. 113.
9. Xankeldiev Sh. X., Mamayusupov O. Effektivnost privlecheniya uchiteley predmetnikov k fizkulturno-ozdorovitelnoy rabote s uchahimisyva v obheobrazovatelnoy shkole // materiali mej. – 2021. – S. 45.
10. Xankeldiev Sh. X., Uraimov S. R. Pulsovaya otsenka begovix uprajneniy pervokursnikov Voenno-texnicheskogo litseya na zanyatiyax po fizicheskому vospitaniyu // Teoriya i metodika fizicheskoy kulturi. – 2017. – №. 1. – S. 15-19.
11. Xankeldiev Sh. X., Siddikov F., Masharipov R. Puti sovershenstvovaniya professionalnogo masterstva uchitelya fizicheskoy kulturi mladshix klassov //Nauka segodnya: teoreticheskie i prakticheskie aspekti. – 2019. – S. 104.
12. Xankeldiev Sh. X., Nematov M. I. Osobennosti metodiki provedeniya zanyatiy v starshix klassax po preodoleniyu polosi prepyatstviy // Nauka segodnya: teoreticheskie i prakticheskie aspekti. – 2019. – S. 102.
13. Xankeldiev Sh. X. Valeologizatsiya uchebnogo protsessa v sisteme obrazovaniya. Fergana-2020. – 180 s.
14. Xankeldiev Sh. X., Uraimov S. R. Fizicheskiy status doprizivnoy molodyoji // Monografiya. Fergana-2020. – 200 s.
15. Xankeldiev Sh. K. Preduprejdenie teplovoy patologii pri zanyatiyax fizicheskimi uprajneniyami // Teoriya i praktika fiz. kulturi.1991. №.8.S. 53-54.
16. Djalolov Sh. Monitoring of physical activity of junior schoolchildren at physical education lessons. // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol. 8 No. 10, 2020 Part II Page 187-189
17. Xankeldiev Sh. X., Abdullaev N. M. Formirovanie dvigatelniy navikov detey pervogo goda obucheniya //Jizn bez lekarstv: naydi svoy put ukrepleniya zdorovya. – S. 74.
18. Uraimov S. The interrelation of the block-modular system of motor fitness of young men in the lessons of pre-conscription military education and physical culture //Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka. – 2021. – T. 1. – №. 1. – P. 182-184.
19. Uraimov S.R. Dynamics of somatometric indicators of students of the military-technical lyceum // Fan-Sports. - 2019. - No. 2. - S. 68-71.
20. Uraimov S. R. Influence of the hypodynamic factor on the physical condition of students of the military-technical lyceum // Science today: tasks and ways to solve them [Text]: materials. - 2019.- P. 117.
21. Uraimov S.R. Theoretical training in physical culture of students of the school education system // Pedagogy va psychologyda innovatsiyalar. - 2020. - T. 11.- №. 3. – P. 90-93.
22. Uraimov S. R. Analysis Students' Physical Developing Indicators in Studying Period at Military-Technical Lyceum //Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1. – P. 1121-1123.
23. Uraimov S. The interrelation of the block-modular system of motor fitness of young men in the lessons of pre-conscription military education and physical culture //Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka. – 2021. – T. 1. – №. 1. – P. 230-234.

Автор:

Юлдашева Н.Э. – преподаватель, Ферганский филиал института переподготовки и повышения квалификации специалистов по физической культуре и спорту.

Filologiya

УДК 811.512.133.

THE PROBLEM OF CREATING A MORPHOLOGICAL ANALYZER IN CORPUS LINGUISTICS

КОРПУС ЛИНГВИСТИКАСИДА МОРФОЛОГИК АНАЛИЗАТОРНИНГ ЯРАТИЛИШ МАСАЛАСИ

ПРОБЛЕМА СОЗДАНИЯ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗАТОРА В КОРПУСНОЙ
ЛИНГВИСТИКЕ

Шарипов Фазлиддин Галиевич

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: fazliddindpr@mail.ru

Аннотация. Мақолада морфологик анализатор ва унинг хусусиятлари ҳақида сўз бориб, анализатор вазифалари сирасига сўзнинг барча грамматик шаклларини тавсифлаш, тавсифнинг айнан маълум бир матнданда истисно ҳолатлари ҳақида маълумот бериш, муҳим томони, у битта тилга мослаштирилмаган, балки бир неча тилни таҳлил қилишда фойдаланиш мумкин бўлиб, маълум бир тилнинг қоидалари мажмуюи лугат базасига жойлаштирилиб, морфологик таҳлил алгоритми турли тилларга жойлаштирилиши мумкин. Умуман олганда, компьютер табиий тилдаги матн таҳлилини белгиланган алгоритм асосида амалга оширади, автоматик таҳлил давомида компьютер матн ҳақида ўз тилида лексик-морфологик, синтактик, семантический тасаввур ҳосил қилиши билан тилшуносликнинг замонавий кўринишини ҳосил қиласди.

Калит сўзлар: морфологик анализатор, синтактик парсер, графематик таҳлил, абзац, лемма, стем, морфологик омонимия, лугат, лексема, дастурий интерфейс, стемматизация, лемматизация, граммемалаш, морф, алломорф, сўзшакл, морфема.

Аннотация. В статье рассматривается морфологический анализатор и его особенности, в том числе описание всех грамматических форм слова, информация об исключениях из описания в конкретном тексте, важно то, что он не адаптирован к одному языку, но может использоваться при анализе нескольких языков. Набор языковых правил может быть помещен в словарную базу данных, а алгоритм морфологического анализа может быть размещен на разных языках. В общем, компьютер выполняет анализ текста на естественном языке на основе определенного алгоритма, во время автоматического анализа компьютер создает современный взгляд на лингвистику, создавая лексико-морфологический, синтаксический, семантический образ текста на своем собственном языке.

Ключевые слова: морфологический анализатор, синтаксический синтаксический анализатор, грамматический анализ, абзац, лемма, основа, морфологическая омонимия, словарь, лексема, программный интерфейс, стемматизация, лемматизация, грамматизация, морф, алломорф, лексика, морфема.

Abstract. The article discusses the morphological analyzer and its peculiarities, including the description of all grammatical word forms, the information about the exceptions of the description in a particular text, the important thing is that it is not adapted to a single language, but can be used in the analysis of several languages. a set of language rules can be placed in a dictionary database, and a morphological analysis algorithm can be placed in different languages. In general, the computer performs text analysis in natural language on the basis of a defined algorithm, during automatic analysis the computer creates a modern view of linguistics by creating a lexical-morphological, syntactic, semantic image of the text in its own language.

Keywords: morphological analyzer, syntactic parser, grammatical analysis, paragraph, lemma, stem, morphological homonymy, dictionary, lexeme, programming interface, stemmatization, lemmatization, grammarization, morph, allomorph, lexical, morpheme.

Кириш. Морфологик анализатор лугат(лексикон)даги сўз шакл ва алоҳида сўзларни қиёслашга мўлжалланган, сўзнинг грамматик хусусиятини ифодалайдиган алгоритмлар тўплами ҳисобланади[25]. Синтактик парсер матнни "таниш" функциясиз ҳам ишлай олса-да, таҳлил жараёнида морфологик анализатор таҳлил натижасини фаол қўллади. Матннинг грамматик ахборот берувчи разметкаси синтактик таҳлил қоидаларини тузишга ёрдам бериши айтилган. Масалан, от ва сифат орасидаги муносабатни аниқлаш қоидасини олиш мумкин. Рус грамматикаси қоидаларидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, отдан чап томонда турувчи сифат от билан бир хил келишик, сон ва родда бўлса, у билан алоқага киришади: На крутом (предложный, ед., муж.) берегу (покатив; ед., муж.). Ушбу қоида от ва сифат боғланишининг ягона асоси ҳисобланмайди, аммо у нисбатан кўпроқ ҳолатларда шундай боғланишларни ҳосил қиласди[20].

Морфологик анализатор муаллифларнинг фикрича, анализатор вазифалари сирасига сўзнинг барча грамматик шаклларини тавсифлаш, тавсифнинг айнан маълум бир матндаги истисно ҳолатлари ҳақида маълумот бериш кабилар кириши таъкидланган. Анализаторнинг энг охирги, кўп вақт сарфланадиган вазифаси нотаниш сўзнинг эҳтимолий грамматик маъносини аниқлашдан иборат бўлади.

Морфологик анализаторнинг мухим томони шундаки, у битта тилга мослаштирилмаган, балки бир неча тилни таҳлил қилишда фойдаланиш мумкин бўлиб, маълум бир тилнинг қоидалари мажмуи лугат базасига жойлаштирилиб, морфологик таҳлил алгоритми турли тилларга жойлаштирилиши мумкин.

Умуман олганда, матннинг автоматик таҳлили бир неча мураккаб операциядан иборат: компьютер табиий тилдаги матн таҳлилини белгиланган алгоритм асосида амалга оширади, автоматик таҳлил давомида компьютер матн ҳақида ўз тилида лексик-морфологик, синтактик, семантик тасаввур ҳосил қиласди.

Тадқиқот обьекти ва қўлланилган методлар

Корпус лингвистикасида морфологик анализаторнинг яратилиш масаласи билан боғлиқ материаллар таҳлил этилган. Ҳамда мақолада рус ва европа тилшунос олимларининг илмий тадқиқотларидан, яъни сўз туркумлари билан боғлиқ мунозарали масалалар, қўшимчаларнинг турлари ҳамда сўз ясалиши билан боғлиқ маълумотлар ўрин эгаллаган. Тадқиқот мавзусини ёритиша таснифлаш, тавсифлаш, тарихий-қиёсий ва функционал таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Матннинг автоматик анализ ва синтез жараёни компьютер лингвистикасининг асосий вазифаларидан бири саналади. Бу вазифа сунъий интеллект учун лингвистик моделлар яратиш ва инсониятнинг амалий эҳтиёжидан (масалан, автоматик машина таржимаси) келиб чиқади[24].

Матннинг автоматик таҳлили бир неча босқичдан иборат [7]:

- 1) графематик таҳлил: сўз, гап, абзац ва бошқа матний элемент (масалан, газета матни бўлаги) чегарасини аниқлаш;
- 2) морфологик таҳлил: матнда қўлланган сўзшаклнинг бош шаклини ҳамда бу сўзнинг морфологик белгиларини аниқлаш;
- 3) синтактик таҳлил: матндаги гапнинг грамматик структурасини аниқлаш;
- 4) семантик таҳлил: ибораларнинг маъносини фарқлаш.

Юқорида кўрсатилган таҳлил бири графематик таҳлил токенизация (инг. token. – матндаги сўз, ибора ёки бирор аҳамиятли элемент)га teng бўлиши, мумкин. Матний элементлар чегараси аниқловчиси сифатида шаклий-сигнал сўзлар орасида пробел (ажратма) бўлса, гап ва унинг кисмлари чегараси бош ҳарф ва тиниш белгилар, матннинг мазмуний кисмлари абзац билан фарқланади[24]. Аммо сўз чегарасини аниқлашда доим ҳам формал метод кўл келмайди. Масалан, хитой тилида сўзнинг шаклий чегараси мавжуд эмас. Ҳатто, Европа тилларининг аксариятида пробел (ажратма) билан ажратилган бир неча сўзларнинг битта лексемага teng келиш ҳолати ҳам бу метод билан графематик таҳлил натижага бермаслигини кўрсатади.

Иккинчи таҳлилга назар ташлайдиган бўлсак, яъни матннинг морфологик таҳлилида унда қўлланган сўзшаклнинг бош шакли – лемма аниқланади ҳамда сўзнинг шу контекстдаги грамматик маънолари ажратилади. Масалан, от учун туркум, шахс, сон, келишик, феъл учун шахс, сон, замон ва х. Матнда ишлатилган ҳар бир сўз сўзшакл ёки сўз қўллаш ҳолати дейилади. Флектив тилларда морфологик таҳлилдаги ўзак (асос) анъанавий грамматикадаги асосга тўғри келмаслиги мумкин.

Морфологик таҳлилда асосни аниқлаш стемминг дейилади. Стем бу сўзшаклнинг синтактик шакл ясовчиларсиз қисми, флексия ҳодисасига учраган айрим туркӣ ўзакларнинг грамматик асоси билан морфоанализ жараёнидаги асоси – стем мос келмай қолиш ҳолатлари учраб туради. Масалан, сон ўзагидан ясалган сана феълининг ўзаги сон, аммо бу сўзшаклнинг стеми сан. Бу ерда ўзакдан – а сўз ясовчи ажратиб олинади ҳамда сан стем бўлиб қолади. Лекин агглютинатив тилларда, жумладан, ўзбек тилида одатда, лемма стемга teng келади ҳамда флексия ҳолати морфоанализ жараёнига кўп халақит бермайди[20].

Морфоанализда фақат лемматизация жараёнининг ўзи камлик қиласи, бунда стеммингнинг ҳам ўз ўрни бор. Хусусан, интернетда қидибурун сифатини яхшилашда стем асосий омил бўлади, яъни қидибурун лемма асосида эмас, стем асосида амалга оширилади. Демак, морфологик таҳлилда компютернинг сўзшаклни тушуниши билан иш битмайди, яъни белгилар кетма-кетлигининг компьютер томонидан фарқланиши етарли бўлмайди. Сўзшаклнинг парадигмадаги барча аъзоларидан фарқини топиш жараёни билан таҳлил тугамайди. Балки сўзшаклнинг туркумга хослиги (таггинг) ҳамда морфологик белгиларини топиш ҳам асосий вазифа ҳисобланниб, грамматик маъносини билдирувчи қўшимчалар (компьютер моделлари) муайян лексеманинг шакл ясовчилари ҳамда унинг парадигма аъзоси сифатида шакллантирилса мақсадга мувофиқдир. Сўзлардаги лексик-морфологик омонимия ҳолатини аниқлаш учун сўзшаклга морфологик белгиларни тўғри бириктириши учун гапнинг синтактик ҳамда семантик хусусиятига таянилади. Хуллас, автоматик ҳамда инсон омили билан амалга оширилиши назарда тутилган. Бу каби жараёнларнинг автоматик тегланишида қоидалар модуллари ишга туширилади. Буни инглиз тили мисолида кўриб чиқамиз: 1) агар омоним шакл ҳам от, ҳам феъл бўлиши мумкин бўлса, ундан олдин артикль турган бўлса, бундай ҳолда бу сўзшакл от; 2) агар сўзшакл ҳам предлог, ҳам боғловчи бўлиши мумкин бўлса, ундан кейин гап охиригача феъл мавжуд бўлмаса, бундай ҳолда бу шакл предлог”.

Кўриниб турибдики, бундай қоидалар мажмуи, яъни гапда сўз туркумлари ва гап бўлакларининг тартибини аниқлаш орқали омонимияни фарқлаш имконияти пайдо бўлади.

Умуман олганда, морфологик таҳлил қуйидаги босқичлардан иборат:

- 1) сўзшаклларнинг асосини топиш – лемматизация; сўзшаклнинг бошланғич шакли – лемма ёки стемга морфологик белгиларни бириктириш, турли сўзшаклларни бир ўзакка тенглаштириш;
- 2) таггинг - сўзшаклнинг контексдаги сўз туркумига мансублик тўғрисидаги ахборотни аниқлаш;
- 3) тўлиқ морфологик таҳлил – сўзшаклга грамматик характеристика ёзиш.

Грамматик анализаторда изоляцияланган (контекстдан ташқаридағи) ҳамда гап таркибидағи сўзнинг морфологик таҳлилини амалга ошириш мумкин. Таҳлил амал қиласиган тилларнинг контекстдан ташқаридағи сўзи таҳлилида проекциянинг бир неча варианти таклиф этилади[25], рус тилида бир луғат доирасида грамматик шаклларнинг омонимлик ҳолати жуда кўп учрайди. Масалан, каменъ сўзшакли бош (каменъ лежит на земле) ёки тушум (взять каменъ) келишиги шакли бўлиб келиши мумкин. Инглиз тилида грамматик омонимликнинг бундай ҳолатига грамматик синфларнинг мос келиши ҳам қўшилади. Масалан, back от ёки равиш бўлиши мумкин. Грамматик таҳлил дастури сўзшаклнинг грамматик маъносини аниқлашда барча шакл, маъноларни таклиф қиласи, аниқ бир вариантни танлаш амалий код зиммасида қолади.

Ш.Хамроеванинг монографиясида морфологик анализатор тузишнинг турлари санаб ўтилади[20]:

Бунда Олтой оиласига кирувчи тиллар орасида сингармонизм ҳодисаси нисбатан кенг тарқалган қирғиз тили қоидалари ҳамда фактларига таянганлигига ва тўрт босқичда амалга оширилишига гувоҳ бўламиз.

- 1) кириш матни сўзларини грамматик шаклларга ажратиш;
- 2) сўзни лемматизациялаш, яъни асослар луғатидан, сўзнинг лексема шаклини топиш аниқлаш;
- 3) синтактик шакл ясовчи қўшимчалар занжирини аниқ қисмларга ажратиш;
- 4) ҳар бир аффикснинг морфологик белгисини аниқлаш.

Тадқиқотчи томонидан морфологик анализаторнинг моҳиятини тушунтириш учун ўзбек ва қирғиз тили фактларини қиёсланганлигини кўрамиз. Масалан, балдар (болалар) сўзшакли таҳлил қилинаётганда, морфологик анализатор бу шакл -лар кўплик қўшимчаси қўшилган бола асосидан ҳосил бўлганлигини аниқлаши керак. Асосга -лар қўшимчаси қўшилиши натижасида қирғиз тилидаги сингармонизм ҳодисаси бала асосидаги охирги ҳарфнинг тушиб қолишига олиб келган. Бундай ҳолатда анализатор сўзни леммалаши, қўшимчадан олдинги асосни автоматик аниқлаши лозим. Бунда асослар

лугати қидируви ишга туширилади. Китобим сўзшаклини таҳлил қилишда морфологик анализатор унинг китоб сўзига -им эгалик келишиги шакли қўшилганлигини аниқлаши лозим: китоб асос эканлиги аниқланади. Қирғиз тилида китебим эгалик шаклидаги сўз китеп ўзагига эгалик қўшимчаси қўшилганда -им қўшимчasi таъсирида жарангиз ип жарангли б товушига айланади. Бундай ҳолатда асослар луғати қўшимча қоидалар билан таъминланади. Ўзбек тилида фонетик ўзгаришларнинг катта миқдорни ташкил этмаганлиги морфологик таҳлил жараёнида алгоритмлар босқичини қисқартириши мумкин. Аммо фонетик ўзгариш учрайдиган ҳолатда худди қирғиз тили каби ўзгаришга учраган сўзнинг ўзгини аниқлаш жараёни 2-3-босқичли алгоритмда амалга оширилади[20].

Бундан шундай хулоса келинадики, ўзбек тили морфологик анализатори тузишнинг лингвистик таъминотини ишлаб чиқиши тамойиллари орасида мана шу қоидалар блоки – лингвистик модулни шакллантиришнинг асосий вазифа саналади.

Морфологик анализаторда морфологик маълумотлар базасини яратиш ҳам муҳим ҳисобланади. Бунда фойдаланувчи эҳтиёжи талабига жавоб берадиган кенг кўламли маълумотлар мажмуи назарда тутилади. Ушбу маълумотлар сараланади, маълумотлар базасини бошқариш тизими томонидан бошқариладиган жадвал шаклида сақланади. Ҳозирги вақтда маълумотлар базаси билан ишлашга мўлжалланган кўплаб тизим мавжуд: SQL, MySQL, Oracle, Accss. Катта ҳажмдаги маълумотлар билан ишлаш доим ҳам қийин кечади, ваҳоланки, ҳар бир тизимнинг ўзига хос афзалиги мавжуд. Морфологик таҳлилни, амалга ошириш учун, табиий тилни синаб кўриш ва таклиф қилинган алгоритмни текшириш мақсадида EmbarcaderoRADStudio синов дастури яратилди, ушбу анализаторда Access маълумотлар базаси билан ишлаш тизимидан фойдаланилган. Мазкур анализатор маълумотлар базасининг уч жадвали (асос, қўшимча ва сўз туркуми) ҳамда ушбу жадваллар ўртасидаги муносабатдан иборат.

Тадқиқотчи Ш.Хамроеванинг таъкидлашича, мукаммал морфологик анализатор яратиш қийин. Шундай бўлса-да, морфологик анализатор тузиш учун куйидаги алгоритмни амалга ошириш нисбатан аниқ таҳлилни амалга оширувчи анализатор яратишга асос бўла олади[20]:

Яна бир тадқиқотчимиз К.Шадманованинг таъкидлашича, тизимли дастурнинг назарий асосларидан бири - формал тил назарияси. Бу назария ўзининг математик тушунчалари билан оддий дастурчига мураккаб туюлади, лекин тизимли дастур шундай назария асосида яратилади. Ҳар қандай дастурий интерфейс бирор-бир формализмга, формализм эса формал тил назариясига таянади. Умуман олганда, ихтиёрий тилда (форма ёки табиий) тузилган гап мантиқан тўғри бўлиши учун у куйидаги шартларни қаноатлантириши керак[22].

Туркий тилларнинг морфологик анализаторларини ишлаб чиқиши ўтган асрнинг 60-йилларида бошланган, дастлабки анализаторларнинг асосий хусусияти шунда эдики, улар айнан битта тилга мўлжалланмаган: бир морфоанализаторни бошқа тилга мослаштириш мумкин. Чунки дастурга морфотактик қоидалар биринкирсан, қоидалар тизими тилнинг лексикон ҳамда аффиксал морфемалари билан тўлдирилса, бошқа тилнинг анализатори сифатида ишлатиш имкони пайдо бўлади; бошқа тилнинг анализаторини яратиш учун алоҳида кодлар ёзишга зарурат мавжуд эмас. Ўшандан ҳозирги даврга қадар технологиялар ўзгарди, туркий тилларнинг универсал морфологик анализаторлари яратилди, луғатлар хажми, маълумотни қайта ишлаш тезлиги ошди. Туркий тиллар морфоанализаторини ишлаб чиқиши ҳаракати бошланганига 50 йилдан ошганига қарамасдан, бу соҳа ўсиш ҳалигача туркий тилларнинг барчасида турли даражада. Татар, бошқирд, қозоқ, чуваш, турк, хакас тиллари ҳамда универсал морфологик анализатор ҳақидаги ишлар фикримизни қўллаб-куvvatлайди.

Адабиётларда автоматик таҳлилнинг стемминг, сўзшаклинг луғат асосидаги таҳлили, мантиқий ёндашув асосидаги таҳлил, жадвал[9] асосида, луғатсиз таҳлил каби турлари кўрсатилади. Мутахассислар автоматик морфологик таҳлил стемматизация, лемматизация, граммемалаш каби асосий блоклардан ташкил-топишини уқтиришади[7].

Стемматизация (ёки стемминг инг. stemming сўзидан) – қидирилиётган сўзнинг асосини топиш жараёни бўлиб, бунда ҳар қандай стем (сўзшакл асоси) қидирилаётган сўзшаклинг грамматик асосига тенг бўлиши шарт эмас: таҳлил жараёнида бир парадигмага мансуб сўзшакларнинг битта стем сифатида кўрсатилиши маълум стем(асоси) аниқлаш учун етарли. М.Абжалова ушбу жараённи шундай тавсифлайди: "Стемминг, асосан, фойдаланувчининг сўрови бўйича изланишни кенгайтириш мақсадида қидирув тизимлари учун қўлланади, матнни меъёрлаштириш жараёни қисми ҳисобланади. Сўз асосини топишнинг муайян усули стемминг алгоритми, унинг амалга оширилиши, яъни дастурнинг

ўзи стеммер дейилади.

Лемматизация сўзшаклни леммага келтириш жараёни бўлса, лемма сўзнинг асосий (лугат бериладиган) шакли, лексема ҳисобланади. Демак, лемматизация жараёни кўпроқ флексив тиллар учун (масалан, рус тили) аҳамиятли, чунки агглютинатив тилларда (жумладан, ўзбек тили), одатда, сўзнинг "стем"и лексемага тенг бўлади. Фақат флексияга учраган сўзшаклда лемма ва стемнинг мос келмаслик ҳолатлари кузатилади. Масалан, от, олмош учун лемма бирлик сон, бош келишикдаги шакл: бола, мен; сифатнинг оддий даража кўриниши - катта, ёруғ; равиш, сон ҳамда ёрдамчи сўзларнинг леммаси уларнинг лугатдаги шаклига тенг келишини айтишимиз мумкин.

Граммемалаш (теглаш инг. *gavetg* сўзидан) сўзшаклга грамматик характеристика (грамматик белги) ёзиш демакдир. Граммема (грамматик характеристика) – сўзшаклнинг маълум морфологик синфга мансублигини кўрсатувчи содда морфологик кўрсаткич[10].

Граммема атамасига рус тилининг ўзлашма сўзлар лугатида шундай таъриф берилади: "граммема (инг.tagging) - синтактик шакл ясовчи морфема ёки ёрдамчи сўз воситасида (мас., кўмакчи) ифодаланадиган грамматик маъно; икки (хатто ундан ҳам ортиқ) граммема бир морфема орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Масалан, замон кўрсаткичи хабар майлини ҳам билдиради: келди (ўтган з., хабар м., аниқ н.).Faқат битта белгиси билан фарқ қилувчи граммема (масалан, бирлик ва кўплик) битта грамматик категорияни шакллантиради"[17]. В.А.Плунгяннинг граммемани куйидагича таърифлайди: "Граммема (инг. grammeme) грамматик категория элементларидан бири бўлган грамматик маъно бўлиб бир грамматик категориянинг турли граммемалари бир-биридан фарқланади ҳамда бир пайтда ифодалана олмайди. Рус тилида бирлик ва кўплик сон категориясининг граммемаси, албатта, сўзда ёки униси, ёки буниси воқеланади, лекин иккаласи эмас. Шунингдек, грамматик кўрсаткич ҳам граммема дейиладики, граммема морфологик категорияни ташкил этувчи морфологик шакллар билан ифодаланади, шунингдек, синтактик шакл билан ифодаланувчи граммема ҳам учрайди. К.Пайк томонидан таклиф қилинган граммема атамаси, А.А.Зализняк томонидан анъанавий лингвистик терминга айлантирилди[16].

Олимларнинг фикрларидан шундай хуносага келиш мумкинки, граммема грамматик маъно, у грамматик категориянинг элементи, грамматик шакл билан ифодаланади. Масалан, *стол* леммасининг стол сўзшаклига куйидаги граммемалар йигиндиси бириктирилиши мумкин: (мр, ед, им, неод). Бироқ туркий тилларда граммема бириктиришнинг бу тартиби амал қилмайди, чунки битта морфема, кўпинча, бир граммемага тўғри келади; айнан бир морфема бир сўзшаклда қайта-қайта келишини тил материаллари қўллаб-куватлайди.

Морфоанализаторда ишлатиладиган асосий тил бирликлари сифатида куйидагилар ажратилади:

1) морф – элементар сегмент белги: шаклан тасодифан ўхшаш бўлган айнан бир морфологик хусусиятга эга бўлган минимал ҳодиса;

2) алломорф - бир морфеманинг бир хил фонетик таркибга эга бўлган морфлар йигиндиси. Алломорфнинг асосий хусусиятларидан бири алломорф контекстини тавсифловчи хусусияти, у иккига: алломорфнинг сўзшакл чегарасидаги контексти ҳамда алломорфнинг сўзшакл чегарасидан ташқаридаги контекстига бўлинади;

3) сўзшакл - таркибий қисмлари орасида морфотактика орқали аникланадиган алоқа мавжуд бўлган алломорфлар кетма-кетлиги[7];

4) морфема – тилнинг сўзни ташкил этувчи энг кичик маъноли бирлиги; у битта вазифани бажарувчи, турли умумий, ўхшаш хусусиятларга эга бўлган морф (алломорф)лар йигиндисидан иборат бўлади;

5) бирикиш қоидалари - морфоанализатор ишини ташкил этувчи асосий элементлардан бири. Бу қоидалар оддий элементдан нисбатан мураккаб бирликларни келтириб чиқаради.

Умуман олганда, туркий тилларнинг кўптилли полифункционал интернет-сервис дастури морфоанализатори бирикишлар қоидасининг икки типи: бир сўзшакл ичидағи бирикиш қоидалари; "аналитик шаклларни келтириб чиқарувчи бирикиш қоидалари билан "иш кўради[19], Бундай қоидаларнинг мавжудлиги морфоанализатор иш жараёнида алгоритмлар кетма-кетлигини камайтиради, жараённи соддалаштиради. Демак, ўзбек тили морфоанализаторини ишга тушириш учун морф, алломорф, сўзшакл, морфема ва бирикиш қоидалари каби мухим бирликлар ажратилиши талаб этилади.

Яна бир нарсага алоҳида эътибор қаратиш лозимки, туркий тиллар морфологик таҳлилни амалга оширишда жаҳонда мавжуд уч асосий ёндашув (парадигматик, автоматик, генератив) нинг

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

парадигматик[18], автоматик каби турларидан фойдаланиш мумкин.

Парадигматик ёндашувда иккى типдаги луғатдан: асослар луғати ҳамда парадигмалар луғатидан фойдаланилади. Бундай усулда ишлайдиган морфологик анализаторнинг асосий хусусияти шундаки, луғатдаги ҳар бир леммага парадигмага ҳавола қилувчи индекс ёзилади. Парадигматик ёндашувдан, одатда, флексив тиллар (масалан, рус тили) морфологик таҳлилида фойдаланилади. Флексив тилларда парадигмалар ҳажми катта эмас, аммо парадигмалар сони кўп. Анализаторнинг маълумотлар омборида ҳар бир типдаги асос учун парадигманинг тўлиқ шакли сақланади. Бундай усул UniParser анализаторида кўлланган. UniParserнинг маълумотлар омбори куйидаги файлларни ўз ичига олади[7]:

1) асослар ажратиб кўрсатилган лексемалар рўйхати, синтактик шакл ясовчилар синфи ҳамда мазкур лексеманинг - сўзшаклларига биринтирилиши талаб қилинадиган мавжуд лексик ахборотлар;

2) турли синтактик шакл ясовчи кўрсаткичлар рўйхати.

Бундан шундай хуносага келиш мумкинки, туркий тилларда ҳинд-европа тилларидан фарқланиб турадиган бир қатор структур хусусиятлар бор, бу парадигматик ёндашув асосида ишлаш қатор нокулайликлар келтириб чиқаради. Бундай хусусиятлар сифатида автомат морфологиянинг ўнг томонлама амал қилиши; агглютинация; парадигматик синфлар орасида қатъий чегаранинг мавжуд эмаслиги; парадигма ҳажмининг потенциал чегараланмаганлиги; лексик қатламнинг грамматик синф ва сўз туркумлари бўйича аниқ таснифланмаганлигидир.

Туркий тиллар учун морфологик анализатор тузишнинг автоматик ёндашуви кўпроқ тўғри келади. Автоматик ёндашувга асосланган морфоанализатор FST (finite state transducer) ва WFST(англ. Weighted finite state transducer) қайта ишлаш тизимиға эга, кириш ва чиқиш (анализ-синтез) таҳлилни амалга ошира олади. Бундай анализаторларнинг моҳияти шундаки, улар "грамматик кетма-кетлик" қоидасига амал қиласи: жараёнда морфологик бирликнинг сўзшаклдаги кетма-кетлиги қоидаси асос қилинади. Улар қандай бирликлар ишлатилиши билан фарқ қиласи:

1) морфемалар кетма-кетлиги ҳамда зарурий алломорф изчилигини кўрсатиш;

2) алломорфлар изчилиги қоидалари.

Ўзбек тилининг морфологик анализаторини яратишда ҳам парадигматик ҳамда автоматик усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Демак, морфоанализаторни ишга тушириш учун, одатда, таркибий қисми аффиксал морфемалар базаси; асос морфемалар базаси; таснифлаш қоидалари; алломорфлар мослиги қоидаларидан иборат бўлади[7]. Н.А.Йсаилова, П.С.Бакасовалар морфологик маълумотлар омбори тузилишини қуйидагича таснифлашади:

1) морфологик маълумотлар базаси морфологик анализ ва синтез жараёни учун талаф қилинадиган барча ахборотларни қамраб олиши зарур;

2) тилда мавжуд флексия ҳолатлари, шундан келиб чиқадиган ўзак ва қўшимча чегарасидаги фонетик ўзгаришлар ҳам маълумотлар омборида акс этиши керак;

3) морфологик маълумотлар омбори одатий синтактик шакл ясовчилар билан бирга супплетив, ўзгармас лексемалар ҳақидаги маълумотларни ҳам қамраб олиши лозим;

4) маълумотлар омбори омоним лексемалар, шунингдек, тўлиқ ва грамматик шакл таъсирида хосил бўлувчи омонимлар базасига ҳам эга бўлиши лозим.

Барча ҳодисалар ўзига хос хусусиятга эга бўлгани каби, лексема ҳам нутқда сўз шаклида юзага чиқади, бунда у грамматик жиҳатдан тугал шаклланган, яъни грамматик морфема билан биринкан ҳолда намоён бўлади. Албатта, лексема ҳар қандай грамматик морфема билан бирика олмайди. Шунинг учун грамматик категория ҳамда шакл (форма)нинг хилма-хил муносабатига кўра лексеманинг яна бир кирраси аниқланади. Лексема нутқда сўз шаклида гап таркибида маълум бир синтактик боғланиш, куршов ва гап бўлгали вазифасида келади. Лексемага "яхлитлик" (бутунлик, субстанциаллик) назарияси асосида ёндашсақ, лексеманинг гап қурилишида тута оладиган ўрни ҳам унинг киррасидан бири саналади. Лексема серқирралигини изчил ва қарама-қаршиликдан холи таснифнинг назарий асоси юзасидан билдирилган фикр билан бирлаштирасак, биз унинг ҳар бир қирраси бўйича алоҳида-алоҳида таснифни беришимиз ҳамда лексема гурухини аниқлашимиз лозим бўлади. Шу йўл билан лексеманинг ҳар бир таснифда тутган ўрни асосида кашф этган белгининг йигиндиси, унинг (лексеманинг) нисбий моҳиятини ташкил этишини тасаввур қилсан бўлади.

Компьютер лингвистикаси сўзларни туркумларга ажратишда бошқача тарзда ёндашади. Асос морфемалар маълумотлар омборидаги "асослар луғати"да туркумга ажратилган ҳолатда берилади, шу

сабабли компьютер лингвистикасида ахборот-сўров тизими нуқтаи назаридан сўзларни туркумларга ажратишида олимларимиз бир неча мезонларга асосланган[7]:

Омоним сўзларнинг бир нечта маъноси бўлганлиги сабабли бирдан ортиқ туркумга мансуб бўлиши кузатилади. Морфоанализатор тузиш назарияси ва амалиётида асос морфемани фарқлашнинг турли форматлари ишлаб чиқилган:

- 1) асос типини фарқлашда классик сўз туркумига ажратишига амал қилиш;
- 2) асос типини структур-модел морфологик тип асосида фарқлаш.

Биринчи усулдаги тасниф филологнинг иш жараёнинга тегишли бўлса, иккинчи усул дастурлаш жараённида амал қиласи[7].

Морфемаларни синтактик-семантик белгилар асосида таснифлаш ҳам жуда муҳим ўрин эгаллади. Чунки, туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида ҳам сўз контекстдаги позициясига қараб турли моҳиятни англатади. Масалан: объект, объект белгиси ёки фақат объект белгиси (олтин, темир, кумуш, тош, асфальт); ҳаракат белгиси (тез, чиройли, яхши). Контекстда билдирган маъносига кўра улар турли сўз туркумига кириши мумкин. Бу эса морфоанализ жараённида кўп маънолилик вазифасини бажаради. Демак, бундай типдаги морфемалар билан ишлаш учун сўзларни туркумга ажратишида синтактик-семантик белги асосида таснифлаш принципи амал қиласи. Юқоридаги далилларга асосланиб, адабиётларда туркий тилларга хос асослар позицион ва нопозицион турларга ажратилади[7].

Позицион морфемалар – гапдаги ўрнидан қатъий назар, бир семантик гурухга мансуб бўладиган морфемалар. Асос морфема (сўз) объект маъносини билдирувчи сўзлар гурухига кирса, қандай сўзлар қуршовида келишидан қатъий назар, шу гурухга мансуб бўлаверади.

Позицион морфемалар – гапдаги ўрнига қараб турли семантик гурухга мансуб бўладиган асос морфемалар гурухи. Бундай морфемаларга барча модда-маъдан отлари кириши мумкин. Масалан, олтин, ёғоч, темир. Солиштиринг: Уста ёғочни арралади. // Боғбон гулни ёғоч тувакка ўтқазди[7.Б.80]. Позицион асосларга предмет белгисини билдирадиган сўз ҳам, ҳаракат белгисини ҳам атайдиган сўзлар ҳам мансуб бўлади.

Морфологик анализни ташкил этиш учун энг муҳим ва ўзбек тилда кўп учрайдиган ҳодисалар сирасига кирувчи морфологик категориялардир. Даствлаб, компьютерда табиий тилга ишлов беришнинг муҳим омили морфоанализ эканлиги тадқиқотчилар томонидан тан олинган. Чунки таҳлилнинг барча шакллари: графематик, орфографик, синтактик, семантик таҳлилларга морфологик таҳлил ва унинг натижаси асос бўлади. Шунингдек, мутахассислар автоматик таржимада сўзшакллар морфоанализи грамматик категорияларини моделлаштириш машина таржимаси сифатини такомиллаштирадиган омил эканлигини таъкидлашади; даствурнинг лингвистик базаси грамматика ва луғатдан иборат бўлишини уқтиришади[5]. Демак, морфологияда грамматик маънони изоҳлаш, деривация, сўзшакл ўзгариши қоидалари тавсифига лингвистик амалиёт жараёни сифатида қаралади. Табиий тил (ўзбек тили ҳам) компьютер қайта ишловини йўлга қўйиш учун грамматик ахборотнинг этишмаслиги лингвистик маълумотлар омбори яратиш эҳтиёжини келтириб чиқариши ҳақидаги фикрлар ҳам асосли эканлигига гувоҳ бўламиз.Хуллас, грамматик категория ва грамматик шакл масаласи ҳар доим грамматиканинг долзарб ва муаммоли масаласи бўлиб, бунга олимларимиз турлича муносабатда бўлганлар. Жумладан, Ўзбек тили академ грамматикасида[19] грамматик категория куйидагича таърифланади: "грамматик маъно билан унинг формал ифодаси биргаликда бир бутунлик ҳосил қилувчи, бири бошқасисиз мавжуд бўлмайдиган, ажралмайдиган, ажралмас ҳодисалар бўлиб, уларнинг бирлиги грамматиккатегорияни ташкил қиласи. Грамматик категория термини грамматик маънога нисбатан кенг деб берган бўлса, У.Турсунов ва бошқалар ҳаммуаллифлигидаги дарсликда эса «ўзаро бир-бирига зид кўйилган ва қиёсан, олинган грамматик маънолар системаси ва уларга хос ифода воситалари - грамматик шакллар системаси грамматик категория дейилади. Грамматик категорияларда тилнинг ўзига хос хусусияти очик намоён бўлади» - деб айтилган.

Грамматик маъно муаммосига жаҳон тилшунослигида 30-йилларда, туркийшуносликда 60-йиллардан бошлаб С.Н.Иванов, В.Г.Гузев, Ҳ.Неъматов, А.Нурмонов, Ф.Н.Зикриллаев тадқиқотида алоҳида эътибор қаратилди[14]. Замонавий ўзбек тилшунослигида эса Ш.Шаҳобидинова, Б.Менглиев, Б.Баҳриддинова, О.Шукуров тадқиқотларида бу масала атрофлича текширилди ва ўзбек тили барча морфологик категорияси лисон-нутқ бўлинishiда тадқиқ этилди[6;13;15]. Ш.Шаҳобидинова грамматик категория шаклининг маъновий таркибига кўра таснифини берар экан, уни содда ва мураккаб типга ажратади. Тадқиқотчи содда категория деганда "формаси ўзи мансуб бўлган маълум

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

**** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ****

бир категория маъносини ва унга ҳамроҳ бўлган ёндош маънони ифодалашга хизмат қилиб, бутун моҳияти билан битта категорияга мансуб бўлган" категорияни тан олади ва бу қаторга сон, қиёслаш, келишик, нисбат муносабат категориясини киритади[22].

Хулоса қилиб айтганда, грамматик категорияга олимларимиз турли даврларда турлича ёндашганилигига гувоҳ бўламиз. Лекин бугунги кун талаби асосида, илмий тадқиқотчи ва ўкувчиларимизга мос ва вақтни бесамар ўтказмаслигини ҳисобга олиб, автоматлаштирилган тизимга солинган категорияларнинг умри боқий бўлади деб ўйлаймиз.

Ўзбек тили морфоанализаторида грамматик маъно ва грамматик шакл: граммема, квазиграммема ва дериватемалар ҳам морфологик анализаторнинг яратилиши ва унга асос бўлувчи ҳолатларга олимларимиз турлича изоҳ бериб ўтганлар[8; 9; 10; 11; 13].

Адабиётлар рўйхати

1. Mengliyev B., Xoliyorov O., Abdurahmonova N. O'zbek tilidan universal qo'llanma. (Qayta ishlangan 3-nashri). -Toshkent: Akademnashr, 2014. -B. 117-119.
2. Sharipov F.G. Attitude to the plural affix in Uzbek language // Buxoro davlat universiteti Ilmiy axboroti. – Бухоро. 2021. №1. –Б.50-64.
3. Sharipov F.G., Sharipov T.F. O'zbek tilshunosligida morfonologoyaga doir talqinlar // Academic research in educational sciences. –Toshkent, 2021. №2/2.
4. Абжалова М.А. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (Расмий ва илмий услубдаги матнлар таҳрири дастури учун): Фил. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD)... диссер. – Фарғона, 2019. – Б.29.
5. Автоматическая обработка текстов на естественном языке и компьютерная лингвистика: учеб. пособие.-Москва: МИЭМ, 2011.-С. 106-107.
6. Баҳридинова Б.М. Феъл лугавий шакли тизими. Феълнинг тур категорияси: Филол. фан. номзоди... дис.-Самарканд, 2002.;
7. Гатауллин Р.Р., Гатиатуллин А.Р., Неврозова О.А., Мухамедшин Д.Р., Сулейманов Д.Ш.,Хакимов Б.Э, А.Ф.Хусаинов. Формальные модели и программные инструменты компьютерной обработки татарского языка.– Казань: Академии наук, 2019. – С.39-40.
8. Замонавий ўзбек тили. Морфология. (Масъул муҳаррир: Р.Р.Сайфуллаева). -Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. -Б.196;
9. Марчук Ю. Компьютерная лингвистика. -Москва, 2006. –С. 65.
10. Маҳмудов Н., Нурмонов А., Собиров А. ва б. Она тили. 6-синф учун дарслик. – Тошкент: 2005. -73-90-б.;
11. Маҳмудов Н., Нурмонов А., Собиров А. ва б. Она тили. 7-синф учун дарслик. – Тошкент: 2005. – 36-54-б.
12. Мельчук И.А. Курс общей морфологии. Т.1, Москва -Вена: «Языки русской культуры», Венский славистический альманах, Издательская группа «Прогресс», 1997. -С.240-287;
13. Менглиев Б. Р. Лисоний тизим яхлитлигига сатҳлараро муносабатлар: филол. фан. док.... дис. Тошкент, 2002.
14. Немматов Ҳ.Ғ. Тажалли тасаввуф билиш назарияси ва тилшуносликда синтаксисни ўрганиш масалалари Ўзбек тили ва адабиёти, 1993. -№2. -Б. 27-30;
15. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2001.
16. Бондарко А.В. Граммема//Лингвистический энциклопедический словарь // Главный редактор В.Н.Ярцева. -Москва: Советская энциклопедия, 1990. - 685с.
17. Словарь иностранных слов русского языка/ dic. Academic/rus>dic>nfs>die_fwords> граммема/
18. Тузов В.А. Морфологический анализатор русского языка //Вестник СПБГУ, сер. 1. 1996. Вып. 1 (№15). –С. 41-45.;
19. Ўзбек тили грамматикаси. 1-қисм. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – Б.61-62.
20. Хамроева Ш. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Тошкент: ClobeEdit, 2020. –Б.50.
21. Шадманова К. Табиий тиллар учун лексико-семантик лугат маълумотлар базаси яратиш тамойиллари //http://buxdu.uz/index.php/uz/.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** *Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4* ***

22. Шаҳобиддинова Ш. Ўзбек тили морфологияси умумийлик-хусусийлик диалектикаси талқинида. 1-кисм. -Андижон, 1994. -Б. 23.
23. Шукров О. Ҳаракат тарзи шакли парадигмаси: филол. фан. номз... дис. -Самарканд, 2005. -126 б.
24. Щипицина Л.Ю. Информационные технологии в лингвистике: учеб. пособие. –Москва: Наука, 2013. -С. 43.
25. <http://www.solarix.ru/for developers/does/morphology analyzer.shtml>.

References:

1. Mengliyev B., Xoliyorov O., Abdurahmonova N. O'zbek tilidan universal qo'llanma. (Qayta ishlangan 3-nashri). -Toshkent: Akademnashr, 2014. -B. 117-119.
2. Sharipov F.G. Attitude to the piural affix in Uzbek language // Buxoro davlat universiteti Ilmiy axboroti. – Бухоро. 2021. №1. –Б.50-64.
3. Sharipov F.G., Sharipov T.F. O'zbek tilshunosligida morfonologoyaga doir talqinlar // Academic research in educational sciences. –Toshkent, 2021. №2/2.
4. Abzhalova M.A. O'zbek tilidagi matnlarni tahrir va tahlil qiluvchi dasturning lingvistik modullari (Rasmiy va ilmiy uslubdagi matnlar tahriri dasturi uchun): Fil. fan. bo'jicha falsafa doktori (RhD)... disser. – Farg'ona, 2019. – B.29.
5. Avtomaticheskaya obrabotka tekstov na estestvennom yazy'ke i komp'yuternaya lingvistika: ucheb. posobie.-Moskva: MIE`M, 2011.-S. 106-107.
6. Baxriddinova B.M. Fe'l lufavij shakli tizimi. Fe'lning tur kategoriyasi: Filol. fan. nomzodi... dis.- Samarkand, 2002.
7. Gataullin R.R., Gatiatullin A.R., Nevrozova O.A., Muxamedshin D.R., Sulejmanov D.Sh.,Xakimov B.E` , A.F.Xusainov. Formal`ny'e modeli i programny'e instrumenty` komp'yuternoj obrabotki tatarskogo yazy'ka.–Kazan`: Akademii nauk, 2019. – S.39-40.
8. Zamonavij ўzbek tili. Morfologiya. (Mas``ul muxarrir: R.R.Sajfullaeva). -Toshkent: Mumtoz sýz, 2008. - B.196;
9. Marchuk Yu. Komp'yuternaya lingvistika. -Moskva, 2006. –S. 65.
10. Maxmudov N., Nurmonov A., Sobirov A. va b. Ona tili. 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: 2005. -73-90-b.;
11. Maxmudov N., Nurmonov A., Sobirov A. va b. Ona tili. 7-sinf uchun darslik. – Toshkent: 2005. – 36-54-b.
12. Mel'chuk I.A. Kurs obshej morfologii. T.1, Moskva -Vena: «Yazy'ki russkoj kul'tury», Venskij slavisticheskij al'manax, Izdatel'skaya gruppa «Progress», 1997. -S.240-287;
13. Menglev B. R. Lisonij tizim yaxlitligida satxlararo munosabatlar: filol. fan. dok.... dis. Toshkent, 2002.
14. Ne'matov X.F. Tazhally tasavvuf bilish nazariyasi va tilshunoslikda sintaksisni ўrganish masalalari Ўzbek tili va adabiyoti, 1993. -№2. -B. 27-30;
15. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh., Nabieva D. O'zbek tilining nazarij grammatikasi. Morfologiya. -Toshkent: Yangi asr avlod, 2001.
16. Bondarko A.V. Grammema/Lingvisticheskij e`ncikopedicheskij slovar` // Glavnyj redaktor V.N.Yarceva. -Moskva: Sovetskaya e`nciklopediya, 1990. - 685s.
17. Slovar` inostrannyx slov russkogo yazy'ka/ dic. Academic/ru>dic>nsf>die_fwords> grammema/
18. Tuzov V.A. Morfologicheskij analizator russkogo yazy'ka //Vestnik SPBGU, ser. 1. 1996. Vy'p. 1 (№15). –S. 41-45.;
19. Ўzbek tili grammatikasi. 1-kism. Morfologiya. – Toshkent: Fan, 1975. – B.61-62.
20. Xamroeva Sh. O'zbek tili morfologik analizatorining lingvistik ta'minoti. Toshkent: ClobeEdit, 2020. – B.50.
21. Shadmanova K. Tabiij tillar uchun leksiko-semantik lug'at ma'lumotlar bazasi yaratish tamojillari //<http://buxdu.uz/index.php/uz/>.
22. Shahobiddinova Sh. Ўzbek tili morfologiyasi umumijlik-xususijlik dialektikasi talkinida. 1-kism. - Andizhon, 1994. -B. 23.
23. Shukurov O. Harakat tarzi shakli paradigmasi: filol. fan. nomz... dis. -Samarkand, 2005. -126 b.
24. Shhipicina L.Yu. Informacionny'e texnologii v lingvistike : ucheb. posobie. –Moskva: Nauka, 2013. -C. 43.
25. <http://www.solarix.ru/for developers/does/morphology analyzer.shtml>.

Author:

Sharipov Fazliddin Galievich - Associate Professor of Gulistan State University, Candidate of Philological Sciences.**E-mail:** sharipovdpr@mail.ru

УДК 81'366.5: 82-343

THE INTERNAL FORM OF RELIGIOUS IDIOMS AS A DYNAMIC PHENOMENON

ДИНИЙ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ИЧКИ ШАКЛИ ДИНАМИК ҲОДИСА СИФАТИДА

ВНУТРЕННЯЯ ФОРМА РЕЛИГИОЗНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ КАК ДИНАМИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ

Султонова Шохиста Мухаммаджановна

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, 100138. Тошкент шаҳри, Кичик Халқа йўли кўчаси,
G-9а мавзеси, 21-а уй.

E-mail:ms.sultana@mail.ru

Annotation. The article is devoted to the issue of the relationship between the internal form of religious phraseological units and their phraseological meanings. An important feature of the internal form of a religious phraseological unit is that it is a dynamic concept, the process of perception of which by native users changes at different stages of language development. Russian linguists, such as V.N. Telia, O.A. Voronkova, D.O. Dobrovolsky, A.N. Baranov, A.B. Kunin recognized phraseology as a free syntactic prototype and understood it as an intermediate part between its meanings. When studying the internal form of phraseological units, special attention was paid to the components of religious phraseology based on religious ideas, etymological dependence on religion, religious traditions, realias and customs.

Key words and expressions: phraseological unit, internal form, phraseological meaning, phraseological unit prototype, religious phraseological unit, etymological meaning, diachronous and synchronous motivation, religious tradition, transformation.

Аннотация. Мазкур мақола диний фразеологизмларнинг ички шакли ва фразеологик маъно ўртасидаги мутаносиблик масаласига бағишиланган. Диний фразеологик бирлик ички шаклининг муҳим хусусияти унинг динамик тушунча эканлиги, уни сўзловчилар томонидан идрок қилиш тил тараққиётининг турли даврларида ўзгариб бориши ҳодисаси ўрганилган. Россия тилшунос олимлари В.Н. Телия, О.А. Воронкова, Д.О. Добровольский, А.Н. Баранов, А.Б. Кунинларнинг фразеологизмлар ички шакл талқинига нисбатан ёндошувларини, фикрларини ўрганиб, ички шакл фразеологик бирликлар семантик тузилишининг муҳим компоненти сифатида тан олинганини, фразеологик бирликларнинг эркин синтаксисли прототипи ҳамда унинг маъноси ўртасидаги оралиқ қисм сифатида тушунилишини аниқлайди. Фразеологик бирликларнинг ички шаклини ўрганишга бағишиланган тадқикот ишида диний фразеологизмларнинг ташкил этувчи компонентлари диний тасаввурлар, этимологик жиҳатдан динга боғлиқлиги, диний анъана, реалия ва амалларга асосланишига алоҳида эътибор қаратган.

Калит сўз ва иборалар: фразеологик бирлик, ички шакл, фразеологик маъно, фразеологик бирлик прототипи, диний фразеологизм, этимологик маъно, диахрон ва синхрон мотивлаштирилганлик, диний анъана, трансформация.

Аннотация. Данная статья посвящена вопросу соотношения внутренней формы религиозных фразеологизмов и их фразеологических значений. Важной особенностью внутренней формы религиозной фразеологической единицы является то, что она является динамическим концептом, процесс восприятия которого пользователями-носителями меняется на разных этапах развития языка. Русские языковеды В.Н. Телия, О.А. Воронкова, Д.О. Добровольский, А.Н. Баранов, А.Б. Кунин признавали фразеологизм как свободный синтаксический прототип и понимали его как промежуточную часть между его значениями. При изучении внутренней формы фразеологических единиц особое внимание уделялось компонентам религиозной фразеологии, основанным на религиозных представлениях, этимологической зависимости от религии, религиозных традиций, реалий и обычаяев.

Ключевые слова и выражения: фразеологическая единица, внутренняя форма, фразеологическое значение, прототип фразеологической единицы, религиозный фразеологизм, этимологическое значение, диахронная и синхронная мотивированность, религиозная традиция, трансформация.

Кириш. Диний фразеологизмлар диннинг жамият ҳаётидаги роли ўзгариши ҳамда кўплаб диний амалларнинг эсдан чиқиши натижасида трансформацияга учрашини ўрганиш алоҳида қизикиш уйғотади. Шунингдек, диний фразеологизмларнинг ички шаклини идрок қилиш турли тил эгалари томонидан турлича бўлади ва бу уларнинг билим даражаси ҳамда диний эътиқоди билан боғлик бўлиши ҳам мумкин. Мазкур мақола умуман фразеологизмларда, хусусан, диний фразеологизмларда ички шакл ва унинг таракқиётни масаласига бағишланади.

Тадқиқот обьекти ва қўлланилган методлар

Ҳозирги кунда фразеологлар ўртасида фразеологик бирликларнинг (ФБ) ички шакли хусусида баҳсларга ўрин қолмаган – ФБ ички шакли фразеологик маъно таркибида муҳим аҳамиятга эга эканлиги барча томонидан тан олинган. Зеро фразеологик бирликлар табиатан экспрессив бирликлар ҳисобланади ва айнан ички шакл, онга референт билан фразеологик бирлик прототипи орқали назарда тутилган вазият ўртасидаги мослик тўғрисида тасаввурни ҳосил қилган ҳолда, “коммуникантларнинг ҳиссий ҳолатига таъсири қилади ва шу орқали англашилаётган мазмунни кучайтиради, яъни ҳиссий эфект ҳосил қилади [1]. Тадқиқотни ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, тарихий-қиёсий, функционал-семантик усуслардан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Россия тилшунослигида фразеологизмлар ички тузилишининг моҳиятини англаш борасида турли ёндашувлар мавжуд, хусусан, ушбу тушунча таърифида ФБ прототипи компонентлари қандай ўрин эгаллашига ҳам ургу берилади. Тилшуносликнинг постструктуралистик ривожланиш босқичига ўтиши билан когнитив тилшунослик ва лингвопсихология каби фанлар шаклланиши баробарида олимлар ички шакл тушунчаси инсон тафаккури категорияларига тегишли ҳамда олам тўғрисидаги операциялар билан тўғридан-тўғри боғлик, идиомаларни аслича қўллаш эса силжиш нуқтаси ҳисобланади деган фикрга кўпроқ кела бошладилар [2].

В.Н. Телияниңг ишларида ички шакл психологияга оид “гетшальт” термини, яъни қандайдир ассоциатив-образли мажмуя ёки соддалаштирилган тасаввур – сўз бирикмасининг ўз маъноси билан тавсифланастган ҳақиқий ёки ўйлаб топилган вазиятнинг соддалаштирилган ва типикаштирилган нусхаси билан мувофиқлаштирилади [3]. Ички шаклнинг ўзини эса В.Н. Телия идиомани аслича қўллаш орқали дастлабки образ билан боғловчи вербал ассоциацияларни қайд қилувчи ФБ маъносини ташкил қилиш усули сифатида тавсифлайди[3].

Когнитив-семиологик парадигма доирасида ички шакл фразеологик номинация асосида ётган предмет белгиси билан шартланган, ФБ маъноси ва ифодаланаётган предметли вазият ўртасидаги восита вазифасини бажарувчи логик-семантик элемент сифатида тавсифланади. Ички шакл на унинг этимологиясига, ва на унинг долзарб маъносига боғлик бўлган, формаллаштирилган семантик элемент, ФБ нинг “фикр предмети ва маъноси мувофиқлашуви усули бўлиб хизмат қилувчи образни тавсифлаш воситаси” сифатида тушунилади [4].

Ушбу нуқтаи назар О.А. Воронкова томонидан ривожлантирилган ҳолда, олим томонидан ички шакл лингвокогнитив категория сифатида ўрганилади ҳамда унинг бир вақтнинг ўзида когнитив ва лисоний каби икки соҳага тегишлилиги таъкидланади, у ФБ пайдо бўлишига асос бўлган бирламчи денотатив вазиятдан онг орқали ажратилган мотивлаштирувчи белги сифатида тушунилади [5]. Масалан, рус тилидаги *два сапога пара* фразеологик бирлигининг ички шакли, муаллиф фикрича, “ёнма-ён турган бир бутун нарса” каби англанади, унинг асосида “мослик, ўхшашиблик, бир хиллик” каби белгилар “бирга фойдаланиладиган ва бир бутунликни ташкил қиласидиган иккита бир хил предметлар” маъносини ифодаловчи *пара* лексик компонентдан келиб чиқади, яъни иккита бир хил этик доим жуфтликни ташкил қиласиди [5].

Д.О. Доброльский ва А.Н. Барановлар ички шакл талқинига классик тилшунослик нуқтаи назаридан ёндашадилар. Уларнинг ишларида ички шакл ФБ мазмун планининг муҳим қисми сифатида тавсифланади ва “фразелогизмнинг мазмун планида қайд қилинган образ, шунингдек, тил эгаси томонидан англанадиган фразеологизм маъносининг уни ташкил қилувчилар – сўзлар ёки морфемалар орқали образли мотивацияси” [6] сифатида таърифланади. Муаллиф фикрича, ички шаклнинг асосий вазифаси “нима қандай тасвирланмоқда”, “шаклда”, “... билан таққосланувчи”, “нима қандай англанмоқда” [6] каби операторлар орқали ФБ нинг семантик экспликацияларида намойиш қилиниши мумкин бўлган фразеологизмнинг долзарб маъносига ишора қилиш усулини қайд қилишдан иборат. Масалан, *сўраб-сўраб Маккани топишшибди* иборасида борилаётган манзил қанчалик нотаниш ва узок

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

бўлмасин, уни топиш мумкинлиги, бунинг учун атрофдагилардан сўраб маълумот олиш зарурлиги, қолаверса, ҳатто Маккани топган одам бошқа манзилга албатта етиб олиши англашилади.

А.В. Кунин ички шаклни актуал (долзарб) маъно билан деривацион муносабатлар орқали боғлиқ бўлган ФБ прототипи маъноси сифатида тушунади. Бунда прототиплар нутқий – ўзгарувчан сўз бирикмалари ва гаплар; лисоний – муаллиф таснифи бўйича идиофразеоматизмларга ва фразеологик дериватларга хос; нолисоний – турли экстралингвистик омилларни ўз ичига олуви; аралаш ва тузилмалараро бўлиши мумкин [7].

Фразеологик бирликларнинг ички шаклига оид тилшуносликда мавжуд турли нуқтаи назарлар таҳлили натижасида хулоса қилиш мумкинки, ички шакл кўпчилик олимлар томонидан ФБ семантик тузилишининг муҳим компоненти сифатида тан олинади ва ФБ нинг эркин синтаксисли прототипи ҳамда унинг маъноси ўртасидаги оралиқ қисм сифатида тушунилади. Ушбу қисм ФБ маъносига асос бўлган образнинг қандайдир схематик, типиклаштирилган тасаввuri хисобланади.

Ички шаклнинг муҳим хусусияти унинг статик эмас, балки динамик тушунча эканлигидадир, чунки уни сўзловчилар томониданидроқ қилиш тил тараққиётининг турли даврларида ўзгариб боради. Бунда ушбу ҳодиса фразеологик маънонинг мотивлаштирилганлиги тушунчаси, яъни А.В. Кунин таърифлаганидек, ФБ компонентларининг асл маънолари билан боғлиқ бўлади [7]. Синхрон планда бундай алоқа мавжуд бўлган тақдирда фразеологик маъно компонентларнинг асл маъноси билан боғлиқ бўлган ФБ лардаги ички шакл “жонли” хисобланади. ФБ ва унинг прототипи ўртасидаги деривацион алоқа мавжуд бўлмаган ҳолда ҳамда этимологияси ноаниқ бўлган ФБ ларда ички шакл “ўлик” хисобланади [7].

ФБ нинг ички шакли унинг мотивлаштирилганлигини ифодаловчи воситадир деган фикр бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам тасдиқланади [8]. Бунда ички шаклнинг хусусиятига боғлиқ ҳолда мотивлаштирилганлик синхрон (актуал) ёки диахрон (этимологик) бўлиши мумкин. Шундай қилиб, синхрон мотивлаштирилган ФБ тил эгалари томонидан ФБ фаолият даврининг мазкур босқичида англашиладиган синхрон ёки актуал (долзарб) ички шаклига эга бўлади. Агар ФБ маъноси ретроспектив таҳлилсиз унинг компонентлари маъноси билан ҳеч қандай мувофиқлашмаган бўлса, демак гап ФБ этимологик маъноси ва бирламчи денотатив вазиятга восита бўлган диахрон ёки этимологик ички шакл тўғрисида кетяпти. Бунда диахрон ички шакл то маълум вақтгача тил эгалари учун синхрон ички шакл мақомида бўлиб қолиши мумкин [8].

Маълум компонентлар анъанавий тарзда онгда маълум ассоциациялар келтириб чиқаради ва ички шаклнинг шаффоғлигини кўрсатади. Масалан, *шайтон* (иблис) компоненти кўнгилсизлик маъноси билан боғланади: *шайтони лайн; шайтоннинг йўлига юрмоқ; шайтоний нафс* ва ҳ.к..

Фаришта эса юкори даражадаги яхши ниманингдир рамзини англатади ҳамда шу компонент билан боғлиқ ижобий маънодаги фразеологизмларга асос бўлади. Масалан, *уйнинг фариштаси, фаришта аёл, фариштанинг ўзгинаси* ва ҳ.к. Бундан ташқари, маъно қўчишида қандай белгиасос бўлганлигига қараб *фаришта* компоненти оқ ранг билан ҳам боғланиши мумкин: *фариштадек отпоқ*.

ФБ нинг ички шаклини ўрганишга бағишлиланган тадқиқотларда дастлаб маъно қўчиши юз берган бирламчи образни назарда тутувчи этимологик ички шакл эсдан чиқиб кетади ҳамда ФБ тил эгалари учун мотивлаштирилганлик хусусиятини йўқотади, чунки этимологик ички шакл фразеологик маънони шаффо мотивлаштирувчи актуал (долзарб) ички шакл билан алмаштирилади

Бундай ҳодисани А.Г. Назарян ёлгон ёки субъектив мотивация дея атайди ва уни сўзловчи қўллаётган ФБ маъноси билан унинг онгиди ФБ компонентларининг уларнинг эркин қўлланувчи тегишли сўзлар билан мазмуний алоқаси туфайли реал синтактик алоқалари орқали юзага келтирилувчи образларни инсоннингмавхум тафаккур кила олиш қобилияти билан боғлайди [9]. Ҳақиқатан ҳам, байзи ҳолларда этимологик ички шаклни билиш сўзловчи томонидан фразеологик маънони тўғри тушуниш учун шарт эмас, чунки ички шакл талқини ривожланиб боради ҳамда этимологик ички шакл долзарб ички шаклга алмashiши мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги *жисни қўзимоқ* иборасининг маъноси – қаттиқ жаҳли чиқмоқ диахрон планда қадимда инсонларнинг диний тасаввурлари асосида юзага келган ибора сифатида этимологик жиҳатдан образиликнинг асосини ташкил қиласи. Синхрон планда оладиган бўлсак, ҳозирги кунда долзарблашган ички шакл ҳақида гапириш мумкин, яъни мазкур ФБ этимологик жиҳатдан динга боғлиқ бўлса, замонавий контекстда кундалиқ ҳаёт билан боғлиқ инсоннинг руҳий ҳолатини англатади.

Бизнинг кузатишлиаримиз шуни кўрсатдики, диний компонентли ФБ мотивининг йўқолиб кетишага бирор диний анъана, реалияниң жамият ҳаётида муомаладан чиқиб кетиши ёки шунчаки бирламчи денотатив вазиятнинг эсдан чиқарилиши сабаб бўлади. Масалан, *таъбасига таянтирмоқ* – бирор кишининг айтган гапидан ёки қилган ишидан пушаймон қилдирмоқ, рад эттирмоқ иборасининг образлилиги ислом тарихига оид манбалар билан боғлиқ. Ёки асфаласофилинга жўнатмоқ – Қуръон 95, 5 кимнидир ўлдирмоқ иборасида ФБ прототипи ва унинг маъноси ўртасидаги алоқа диний манбалардан маълум бўлган талқин билан изоҳланади: *дин. Дўзахнинг энг таги, жаҳаннам.*

Асфаласофилин бўлмоқ ёки асфаласофилинга кетмоқ: 1) чуқурликка, жарликка тушиб кетмоқ; 2) қўчма ҳалок бўлмоқ, ҳалокатга учрамоқ (<https://uz.wiktionary.org/wiki/>).

Юқорида таҳлил қилинган диний компонентли ФБ ларда ички шакл шаффоф эмаслигини айтиш мумкин, чунки уларнинг денотати ФБ маъноси билан мувофиқ келмайди. Хуллас, баъзи ҳолатларда ички шакл ФБ маъносини мотивлаштирумайди, бунга сабаб ФБ компонентлари таркибининг бузилиши, компонентларнинг архаизмлар ва диалектизмлар тоифасига ўтиб қолиши, шунингдек, ФБ компонентларининг эркин қўлланувчи сўзлар билан мувофиқлашувига тўсқинлик қилувчи баъзи ҳолатлар бўлиши мумкин.

Диний ФБ ички шаклини ўрганиш натижасида шундай хулоса қилиш мумкинки, XX аср давомида диннинг роли паст бўлганлиги ҳамда кўплаб диний анъана, реалия ва амалларнинг эсдан чиқарилиши натижасида баъзи диний фразеологизмларнинг ички шакли коронги бўлиб қолган, яъни уларнинг асл маъноси тил эгалари учун ФБ компонентлари ва унинг маъноси ўртасидаги мантикий-семантик алоқа узилганлиги сабабли тушунарли бўлмай қолган. Ушбу муаммонинг келгусида атрофлича ўрганилиши келиб чиқиши дин билан боғлиқ фразеологизмларнинг маъновий эволюциясига оид қўмматли маълумотлар олиш имконини беради.

Адабиётлар:

1. Телия В.Н. Семантика идиом в функциональнопараметрическом отображении // Фразеография в Машинном фонде русского языка. М., 1990. С. 32-48.
2. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Аспекты теории фразеологии. М., 2008. – 656 с.
3. Телия В.Н. Цит. соч. С. 41.
4. Алефиренко Н.Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм: монография. М., 2008. – 270 с.
5. Воронкова О.А. Внутренняя форма фраземы как лингвокогнитивная категория: на материале русского языка: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Воронкова О. А. Белгород, 2010. – 206 с.
6. Баранов А.Н. Основы фразеологии / А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский; Российский гос. гуманитарный ун-т, Ин-т лингвистики, Российская акад. наук, Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. 3-е изд. М.: Флинта: Наука, 2016. – 307 с.
7. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. Дубна, 2005. – 488 с.
8. Воронкова О.А. Внутренняя форма фраземы как лингвокогнитивная категория: на материале русского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Воронкова О. А. Белгород, 2009. – 22 с.
9. Назарян, А.Г. Фразеология современного французского языка. – М.: Высш. шк., 1987. – 287 с.

References:

1. Teliya V.N. Semantika idiom v funktsionalnoparametricheskem otobrajennii // Frazeografiya v Mashinnom fonde russkogo yazika. M., 1990. S. 32-48.
2. Baranov A.N., Dobrovolskiy D.O. Aspekti teorii frazeologii. M., 2008. – 656 s.
3. Teliya V.N. Tsit. soch. S. 41.
4. Alefirenko N.F. Frazeologiya v svete sovremenix lingvisticheskix paradigm: monografiya. M., 2008. – 270 s.
5. Voronkova O.A. Vnutrennyaya forma fazemii kak lingvokognitivnaya kategoriya: na materiale russkogo yazika: dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 / Voronkova O. A. Belgorod, 2010. – 206 s.
6. Baranov A.N. Osnovi frazeologii / A.N. Baranov, D.O. Dobrovolskiy; Rossiyskiy gos. gumanitarniy un-t, In-t lingvistiki, Rossiyskaya akad. nauk, In-t russkogo yazika im. V. V. Vinogradova. 3-e izd. M.: Flinta: Nauka, 2016. – 307 s.
7. Kunin A. V. Kurs frazeologii sovremennogoangliyskogo yazika. Dubna, 2005. – 488 s.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

8. Voronkova O.A. Vnuttrennyaya forma frazemi kak lingvokognitivnaya kategoriya: na materiale russkogo yazo'ka: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 / Voronkova O. A. Belgorod, 2009. – 22 s.
9. Nazaryan, A.G. Frazeologiya sovremennoj frantsuzskogo yazika. – M.: Vissch. shk., 1987. – 287 s.

Муаллиф:

Ш.М.Султонова - ЎзДЖТУ доценти, PhD. E-mail:ms.sultana@mail.ru

УЎК: 811.512.133`374 (09)18(043.3)

ABDULLA KADIRI'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF UZBEK LEXICOGRAPHY

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ ЎЗБЕК ЛУГАТЧИЛИГИ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ХИЗМАТЛАРИ

РОЛЬ АБДУЛЛЫ КАДЫРИ В РАЗВИТИИ ЛЕКСИКОГРАФИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Нормаматов Султонбек Эрмаматович

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, 100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани,
Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси 103-үй.

Email:sulton_2006@list.ru

Аннотация. Мақолада ўзбек адабиётининг йирик намояндаси Абдулла Қодирийниң лугатчилик фаолияти ўрганилган. Унинг ҳаммуаллифлигига яратилган “Русча-ўзбекча тўла сўзлик” лугатидаги сўзликнинг миқдори, лексикографик изоҳларининг мукаммаллик даражаси, ҳозирги икки тилли таржима лугатларига хос лексикографик ишоралардан самараали фойдаланилганлик, ҳалқчиллик, соддалик тамойиллари лингвистик таҳлил қилинган ва ўша даврда яратилган икки тилли таржима лугатларидан фарқли, ўзига хос жиҳатлари ёритилган.

Лугатда русча сўзларга ўзбекча муқобил сўз, сўз бирикмаси танлаш, изоҳлаш, тавсифлаш усуллари ва уларнинг комплекс қўлланганлиги кўрсатилган. Лугатнинг XX аср бошларидағи ўзбек лугатчилигининг етакчи хусусиятларини ўзида ифодалаган ва жамлаган ноёб манба эканлигига тавсиф берилган. Бунда лугатга сўз танлаш, уларни изоҳлаш ва далиллашда анъанавий ва замонавий лексикографик тамойиллар уйғунлашганлиги очиб берилган.

Абдулла Қодирийниң лугат яратишдаги ўзига хос сўз танлаш ва қўллаш услубини, сўзларни изоҳлаш принципларини кенг таҳлил қилиш орқали адабнинг XX аср бошларидағи ўзбек лугатчилигининг тадрижий такомилидаги хизматига илмий баҳо берилган.

Калит сўзлар: миллий тил, адабий тил, умумхалқ тили, диалектология, грамматик шакл, сўз қўллаш, услубият, ҳалқ лаҳжаси, лугатшунослик, лугат таркиби, лексик-семантик тизим, лексикографик тамойил, окказионал ясалма, градуонимия, контекстуал синонимия, грамматик тавсиф, лексикографик белги, турғун конструкция.

Abstract. The article deals with the lexical activity of Abdulla Kodiri, a prominent representative of Uzbek literature. The volume of vocabulary in the Russian-Uzbek dictionary compiled by him in co-authorship, the level of perfection of lexicographic interpretations, the effective use of lexicographic references in modern bilingual translation dictionaries, the principles of populism, simplicity, linguistic analysis and bilingual translation dictionaries created at that time were illuminated.

The dictionary shows the Uzbek alternative to Russian words, selection of words, interpretation, descriptive techniques and their complex application. The dictionary is characterized as a unique source that embodied and summarized the main features of Uzbek lexicography at the beginning of the 20th century. It was revealed that the dictionary combines traditional and modern lexicographic principles of word selection, their interpretation and proof.

An extensive analysis of the unique method of selection and use of words by Abdullah Kadiri when creating a dictionary, the principles of word interpretation, a scientific assessment of the writer's contribution to the gradual development of Uzbek lexicography at the beginning of the 20th century.

Keywords: national language, literary language, vernacular, dialectology, grammatical form, word usage, methodology, folk dialect, lexicography, lexical structure, lexico-semantic system, lexicographic principle, occasional construction, graduonymy, contextual synonymy, grammatical description, lexicographic feature, typical construction.

Аннотация. В данной статье исследуется лексикографическая деятельность крупного представителя узбекской литературы Абдуллы Кадыри. В статье проанализировано количество слов, уровень совершенства лексикографических описаний, умелое использование лексикографических ссылок, присущих современным словарям, использование принципов народности, простоты в созданном Абдуллы Кадыри в соавторстве “Русско-узбекского полного словника” также освещены своеобразные особенности данного словаря от других словарей, созданных в ту эпоху.

Описаны способы классификации, комментирования, выбора альтернатив кузбекским словам, словосочетаниям также показаны их комплексное употребление. Описано, что словарь является редким источником, который собрал в себя самые передовые особенности узбекской лексикографии начала XX века. Освещена способность словаря, как аккумулятор принципов традиционных и современных принципов лексикографии.

Через анализ принципов комментирования, выбора и употребления слов Абдуллы Кадыри в составлении словаря, дана научная оценка роли писателя в развитии лексикографии узбекского языка в начале XX века.

Ключевые слова: национальный язык, литературный язык, общенародный язык, диалектология, грамматическая форма, словоупотребление, стилистика, народный диалект, лексикография, лексический состав, лексико-семантическая система, лексикографический принцип, окказиональная конструкция, градуонимия, контекстуальная синонимия, грамматическое описание, лексикографический признак, устойчивая конструкция.

Кириш. Ўзбек лугатчилиги тарихида XIX асрнинг охири XX асрнинг бошлари алоҳида ўрин тутади. Бу даврда ҳалқлар ўртасидаги маънавий-маърифий муносабатларни акс эттирувчи икки ва учтили сўзлашгичларнинг яратилиши, бунда, айниқса, русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча, шунингдек, ўзбек тилини бошқа европа ва хорижий шарқ тиллари билан қиёслаб ўрганишга мўлжалланган лугатларнинг юзага келганилиги анча эътиборли. Улар сирасида Абдулла Қодирий ҳамда С.Рахматийлар томонидан яратилган “Русча-ўзбекча тўла сўзлик” (2-жилд, 34 минг сўз, Тошкент-Қозон, 1934 йил) лугатнинг таркиби, ундаги сўз танлаш принциплари, сўзларнинг маъновий, услубий, грамматик тавсифлари, лугат мақолаларининг тўлалиги жиҳатдан ўша даврда яратилган бошқа лугатлардан анча мукаммалиги билан ажralиб туради.

Ўзбек жадид адабиётининг йирик намояндаси, ўзбек романчилигининг асосчиси Абдулла Қодирийнинг ижодий мероси, асарларининг бадиий ўзига хослиги, тил хусусиятлари бўйича ўзбек тилшунослиги, адабиётшунослиги илмида муайян тадқиқотлар амалга оширилган ва бу тадқиқотларда Абдулла Қодирийнинг феномени, у яратган асарларнинг бадиий, илмий қиммати муносаб баҳоланган. Бирок шундай бўлса-да, ўзбек замонавий насрининг дарғаси хисобланган Абдулла Қодирийнинг шахсияти, бадиий, илмий ижодий олами ҳакида ҳали айтилиши лозим бўлган фикрлар кўпdir. Маълумотларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, унинг тилшунослик, хусусан, лексикография, яъни лугатчилик билан ҳам жиддий шуғулланганлиги адиб ижодининг ўрганилмаган яна бир қиррасини намоён қиласи.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқотнинг обьекти сифатида Абдулла Қодирий ҳаммуаллифлигига яратилган “Русча-ўзбекча тўла сўзлик” (2-жилд, 34 минг сўз, Тошкент-Қозон, 1934 йил) лугати ҳамда 1930-1938 йиллардаги адиб ҳаёти ва ижодига оид архив манбалари олинди. Тадқиқот мавзусини ёритишида таснифлаш, тарихий-қиёсий, функционал-семантик ҳамда статистик таҳлил усуулларидан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Абдулла Қодирийнинг лугатчилик фаолияти билан шуғулланганлиги бир неча манбаларда қайд этилган. Бу манбаларнинг айримлари адиб ҳакида ёзилган илмий, адабий асарлар, хотиралар бўлса, айримлари бевосида адибнинг ўзи томонидан ўша давр матбуотида ёзилган мақолалардир. Жумладан, адибнинг шогирдларидан бири Малик Раҳмон “Тўғрисўз устоз” деб номланган хотира мақоласида қўйидаги фикрларни айтади: “...Ўша даврда (1930-йиллар) ишларимизга Ўзбекистон фанлар

комитетининг бошлиги Отажон Ҳошимов катта ёрдам қилган эди. Комитетда тил-имло, атамалар, луғат тузувчилар бўлимлари ташкил этилган эди. Абдулла Қодирий, Санжар Сиддик ва Наби Алимуҳамедовлар луғатлар тузишда жуда катта хизмат қилдилар. Ўзбек тилининг беш томлик русча-ўзбекча луғати шулар иштирокида дунёга келган эди. Абдулла Қодирийнинг атамалар соҳасидаги катта хизматларини эътиборга олиб, шу соҳага – терминкомга бош маслаҳатчи – консультант этиб тайинлашди”[1].

Абдулла Қодирийнинг луғат тузишда иштирок этганлигини унинг “Кизил Ўзбекистон” газетасининг 1934 йил 11 августдаги 184-сонида эълон қилган “Луғат пурратчилиги ва қуруқ расмият” номли мақоласида келтирган қуйидаги фикрлари ҳам тасдиқлайди: “...Сўнгра Ўзнашр тазифи остида колектив аъзолари билан келишиб тузилган шартнома асосида “П” ҳарфини ишлаб беришни сўраб (“П” ҳарфи билан бошланувчи барча сўзлар назарда тутиляпти – С.Н) менга мурожаат қиласди. Мен қабул қиласман, бир қанча вақтлар ўтиб “П” ҳарфини тузиб чиқаман. Колектив қабул қилиб олади... “П” ҳарфидан 497 сўздан бошқаси (“П”ни тахминан 11 000 сўз дейлик – А.Қ.) Абдулла Қодирий томонидан ишланган. Бунда Сайдовнинг хеч қандай алоқа ва хизмати йўқ. Ўзнашр хисобни Абдулла Қодирий билан юргузсин, мазмунли қарор чиқариб нусхасини Ўзнашрга юборади. Ўзнашр коллективнинг қарор ва мурожаатига илтифот қilmайди. Биз формал равища Абдулла Сайдовни танимиз, сиз билан ишимиз йўқ, судга берингиз, дейди. Иш, хизмат менини, Ўзнашр архивида сақланган асл кўллэзма менини, аммо бу меҳнат бараварига ҳақ олиш “виждонли” Сайдовники!” [2].

Бундан ташқари, Абдулла Қодирийнинг луғатчилик билан анча жиддий шуғулланганлигини, бу борада анча тажрибага эга эканлигини унинг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг қуйидаги фикрларидан ҳам тўла англаш мумкин: “Ёдимда шу шийпон тагига ғишт терилаётганида Юдахин фамилияли бир рус киши дадамни сўраб келди ва рус бўлишига қарамай, у ҳамма уста-мардикорлар билан “ҳорма, бор бўл” қилиб ўзбек тилида сўрашиб чиқди. Юдахин шарқшунос, шу йилларда биринчи ўзбекча-русча луғат тузар ва шу муносабат билан Қодирийдан баъзи бир маслаҳатлар олгани бизнигiga келган экан... У портфелидан бир даста қофоз чиқариб дадамга кўрсатган эди. Қоғозларда қатор қилиб араб алифбосида ўзбекча ва русча сўзлар ёзилган эди. ...Юдахиннинг 15 000 сўзлик бу луғати 1927 йилда босилиб чиқди”[3]. К.Юдахин каби йирик тилшунос, шевашуноснинг ўз вақтида Абдулла Қодирийдан сўзлар изоҳларини беришда маслаҳат олиши бежиз эмас, албатта. Бу ҳолат улуғ адаб Абдулла Қодирийнинг луғат тузиш бўйича ҳам маълум тажрибага эга бўлганлигидан далолат беради.

Ўғиллари Ҳабибулла Қодирий ўзининг “Отам ҳақида” китобида, ҳақиқатан ҳам, Абдулла Қодирий “Русча-ўзбекча тўла сўзли луғат”ининг 11000 сўздан иборат “П” ҳарфини тузганлигини алоҳида қайд этади: “1933 йилнинг кеч кузаги эди, шекилли, дадам бир-икки ой ўтириб, “Русча-ўзбекча тўла сўзли луғат”нинг “П” ҳарфини туздилар. Ёдимда, у киши сандалда ўтириб, атрофларига ўнлаб рус, ўзбек, араб, турк луғатларини ёйиб қўйиб, алфавит бўйича китоблардан янги сўзлар излар ва топиб ёзгач, луғатлардан унга яна маъно қидирар эдилар... 34 минг сўздан иборат луғат 1934 йил ёзида лотин алифбосида босилиб чиқди” [3]. Абдулла Қодирий асарларининг тили бир қанча лингвистик тадқиқотларда ўрганиш манбай бўлган. Бироқ бу тадқиқотларда у ҳаммуаллифлик қилган “Русча-ўзбекча тўла сўзлик”нинг лексикографик хусусияти ҳамда адибнинг луғатчилик фаолияти хусусида мукаммал маълумот келтирилмаган. Уларда адибнинг тилга муносабати, шунингдек, сўз, сўздан фойдаланиш, нутқ, нутқ тузишга муносабати, сўз танлаш, қўллаш маҳорати каби масалаларга кўп эътибор қаратилган. Биз бу ўринда улуғ адибнинг луғатчилик соҳасидаги фаолиятини ўзи яратган сўзликнинг лексикографик хусусиятлари мисолида таҳлил қилишни лозим топдик. Зеро, бу таҳлилларимиз Абдулла Қодирийдек буюк адаб ва сўз санъаткори ижодининг луғатшунос адаб сифатидаги яна бир очилмаган қиррасини кўрсатишга хизмат қиласа, ажаб эмас.

Маълумки, луғат сўз ёки атама маъносининг ёритилишига кўра изоҳли ва изоҳсиз турга бўлинади. Сўз ёки терминнинг имлосини, тушунчанинг русча-ўзбекча ёки ўзбекча-русча номини бериш билан чекланган луғат изоҳсиз луғат деб аталса, шундай сўз ёки термин маъносига тушунтириш берадиган луғат изоҳли луғат деб аталиши маълум. Бу жиҳатдан улуғ адаб ҳаммуаллифлик қилган “Русча-ўзбекча тўла сўзлик” (2-жилд, 34 минг сўз, Тошкент-Қозон, 1934) изоҳсиз луғат сирасига киради. Лекин, шунга қарамай, “П” ҳарфи бўйича адаб томонидан ишланган русча сўзларнинг ўзбекча таржимасида сўзнинг маъносини тўлароқ очиб бериш мақсадида турли лексикографик изоҳ усулидан фойдаланилганлигининг гувоҳи бўламиз. Биз бундай ўзига хос изоҳ усулларини қуйидагicha таснифлашни лозим топдик:

1. Таржимада русча сўзларнинг ўзбек тилидаги халқона варианtlарини келтириш. Абдулла Қодирий сўзликнинг “П” ҳарфини тузишдан олдин туркй лугатчилик, араб, форс-тожик лугатчилиги, усмонли турк тили лугатчилиги ва шунинг баробарида, рус лугатчилиги билан ҳам мукаммал танишиб чиқкан. Аниқроқ килиб айтганда, адаб лугатчиликнинг назарий ва амалий масалаларини чукур ўзлаштирган ва пухта эгаллаган. Лугат ўша давр талаби нуқтаи назаридан “Русча-ўзбекча тўла сўзлик” номи остида ишланган бўлса-да, русча сўзларнинг таржимасида адебнинг диққат марказида мумкин қадар соф туркйча, халқ тилидаги муқобилларини бериш биринчи ўринда турғанлигининг гувохи бўламиз. Масалан: *перемёрзлый* – тўнгган, музлаб қолгон [4]; *пересудчик* – гайбатчи, сўзчин (104); *петрушка* – кашиш, қоғурсоқ (123); *паненка* – ойимқиз, бикач, қақажон (13); *паг* – дара, участка, кент (1); *пельмени* – чучвара, барак (45); *панел* – салматахта (13); *пемза* – ёнгиртоши (45); *простыня* – чойшаб, рўјса (453) каби. Таржималардаги тўнгган, сўзчин, қоғурсоқ, бикач, қақажон, кент, барак, салматахта, ёнгиртоши, рўјса каби сўзларнинг келтирилиши муаллиф халқ тилининг ҳам нодир билимдони эканлигини кўрсатади. Яна бир эътиборли жиҳат шундаки, айрим русча сўзга ўзбекча муқобил беришда ўша сўзнинг адабий тилдаги варианти қаторида халқ шеваларидағи варианtlари ҳам келтирилган: *пана* – ота, дода (17); *папаша* – дадажон, ада (17); *памат* – ширин картишка (36); *перекумиться* – қуда, қудагайлашмоқ, қудайимлашмоқ (76); *поднос* – баркаш, хон, лаъли (200); *подушка* – ёстик, болиш, такя (218); *последование* – эргашув, иярилги, тақлид қилиш (301); *прошлогодний* – бултурги, ўткан йилги, бурнаги йилги (468); *пук*, *пучок* – боз, даста, боғлам, тутам, култа (477). Мисоллардаги дода, ада, картишка, қудагай, баркаш, лаъли, болиш, такя, иярилги, бурнаги йилги, култа каби сўзлар – халқ шеваларининг нодир бойликлари. Муаллифнинг бундай йўл тутишига сабаб нима? – деган саволнинг туғилиши табиий. Ўзбек тили лексикаси, ҳатто XX аср бошларидағи ҳолатнинг ўзини олиб қараганда ҳам, таркиб жиҳатдан бир хил эмас. Унда ўша даврда айрим муаллифлар томонидан ишлатилган, лекин ҳали ўзбек адабий тилига кириб улгурмаган, шунингдек, шеваларга оид сўзлар ҳам анча. Абдулла Қодирий муаллиф сифатида кенг ўкувчилар оммасининг манфаатини ўйлаб, яъни таржимадаги русча сўзнинг ўзбек тилдаги барча учун тушунарли муқобилини келтиришни мақсад қилиб, имкон қадар сўзларнинг адабий тилдаги варианти билан бир қаторда халқ шеваларидағи варианtlарини ҳам келтириб ўтади. Бу эса, биринчидан, ўша даврда жамиятдаги турли ижтимоий қатлам вакиллари орасида рус тилини кенг миқёсда тарғиб ва ташвиқ килишининг самарали усули бўлса, иккинчидан, улуғ адебнинг ўзбек тилининг мавжуд сўз бойлигини тўплаш ва тавсифлаш, “унут” сўзларни қайта тиклаш борасидаги ҳаракати ифодаси.

Адаб таржимада русча сўзнинг фақатгина адабий тилдаги шаклини келтириш билан чекланиши ҳам мумкин эди. Бироқ халқ яратган тилнинг жозибадорлиги, таъсирчанлиги, сехри ва бутун борлиги жонли халқ тилида бутунича мужассам эканлигини чукур англаган адаб жонли халқ тилидаги адабий тилдан фарқ қилувчи айрим сўз ва грамматик шаклларни ҳам келтиради, бу, албатта, XX аср бошларида қайта ишланаётган янги ўзбек адабий тилининг лексик фондини бойитишга хизмат қилган. Яна мисолларга мурожаат қиласи: *палех* – қишилоқ, ёвон (7); *пара* – эши, жуфт (19); *перевнуздать* – қайтадан йуганламоқ, нўқталамоқ (57); *перегрызание* – гажилов, кемирув (62); *пила* – appa, ёрги (128); *планзихтер* – галвир, ситқи (140); *плата* – тўлов, ҳақ, музд (142); *плетушка* – саватча, гижик (147); *повинность* – мажбурият, бегор (164); *подпруга* – қайши, айил, пуштан (206); *перелой* – сўзак, чўкмазак (78); *повород* – жилов, тизгин, тавла (165); *полюсы* – қутблар: тунёқ (шимол), кунёқ (жануб) (261); *пористый* – тешикли, галвирак (291); *портянка* – пайтава, чолгов, оёққа ўралатургон бўз (295); *посох* – таёқ, асо, ҳасса, суюл, гаврон (303); *примечание* – эслатма, эскартма (374); *пролом* – синик, мертик, шикаст (432); *просматривать* – нишонламоқ, қизни унашимоқ, одланмоқ (445); *прихвостень* – ялтоқ, қўйруқсилкар, лаганбардор (397); *прыш* – сизловуч, ҳуснбузар (470); *прут* – чивик, хипчин, ширпи (469); *просянник* – қора тариқ, қуноқ (454).

Муаллифнинг юқоридаги русча сўзлар таржимасида ёвон, эши, нўқталамоқ, гажилов, ёрги, ситқи, музд, гижик, бегор, пуштан, сўзак, чўкмазак, тавла, тунёқ, кунёқ, галвирак, чолгов, суюл, гаврон, эскартма, мертик, одланмоқ, қўйруқсилкар, сизловуч, ширпи, қуноқкаби сўзларни келтириши ҳар бир сўзнинг халқ орасидаги, муайян ижтимоий табақа, катталар ва болалар нутқида қўлланишидаги маъно қирраларини ҳам кўрсата олганлигидан далолат беради.

Дарҳақиқат, ўзбек тили туркй тиллар ичida энг кўп лаҳжали ва шевали тил бўлганлиги учун адабий тилнинг жуда кўп назарий ва амалий масалаларини ҳал этиш лаҳжа ва шева материалларини ўрганиш, таҳлил этиш масалалари билан алоқадор. Адебнинг лугатда жонли халқ тилидаги бундай

сўзларга жиддий эътиборидан кўзлаган асосий мақсадидан бири сифатида ўша даврда унутилиб бораётган жонли халқ тили унсурларини тарихий ёдгорлик сифатида тўплаш ва асрар, уларни қайта “тирилтириб”, янги ўзбек адабий тилида кўлланиш доирасини кенгайтириш ва шу асосда адабий тилни жонли халқ тилига яқинлаштириш вазифаси бўлганлигини кўрсатиш мумкин. Чунки шеваларда тилимизнинг миллӣ хусусиятлари тўла ва айнан сақланиб қолганлиги табиий ҳол. Бу эса улуғ адабининг миллӣ тилга, хусусан, халқ тилига бўлган чексиз муҳаббатининг ёрқин ифодаси. Бошқача айтганда, Абдулла Қодирий, биринчидан, халқ тилида унутилиб бораётган сўзларнинг шаклланиб бораётган янги ўзбек адабий тили доирасида сақланиб қолишини назарда тутган бўлса, иккинчидан, халқ тилида кўлланаётган, шевага хос сўзларни адабий тилга олиб кириш орқали уни бойитиш мумкинлигига эътиборни қаратган. Янги ўзбек адабий тилининг шаклланиши даврида ана шундай сўзларни расмий лугатда қайд этиш жуда катта аҳамият касб этар эди.

2. Синонимлар ёрдамида изоҳлаш. Сўз маъноларининг бундай изоҳланиши лексикографияда жуда кенг тарқалган усуслардан. Муаллиф лугатда русча сўзларнинг таржимасини берар экан, баъзи лексемаларнинг маънодош шаклларини ҳам келтириб ўтган: *памятовать* – эсламак, ёдламак, хотирламак, эска тушурмак(11); *парша* – кал, тоз, ягир (32); *пассажир* – йўлчи, йўловчи, сафарчи (34); *патера* – идии, жом, қадаҳ (36); *пеньяние* – ўпкалаш, аразлаш, киналаш (48); *перебаловать* – жуда ҳам эркалаб юбормоқ, талтайтирмоқ (52); *перебалтывать* – ортиқча эзмалик қилмоқ, вайсамоқ (52); *перевозчик* – ташувчи, юкчи, киракаши (58); *перегреть* – қайтадан қиздирмоқ, жилитмоқ (62); *перегулять* – саёқлик қилмоқ, саёқ юрмак, дайдимак (63) ва ҳоказо.

Лугатда келтирилган синонимлар бир-биридан маъносининг турли-туманлиги билан фарқланади. Чунки муаллиф уларнинг диалектал, тарихий, архаик вариантидан ҳам фойдаланган. Юқорида келтирилган синонимик қаторлардаги *тоз, ягир, жом, қадаҳ, киналаш* каби сўзлар ҳозирги адабий тилимизга нисбатан эскирган лугавий қатламга мансуб лексемалар бўлса, *талтайтирмоқ, вайсамоқ, юкчи, жилитмоқ, дайдимак* каби сўзлар нутқнинг у ёки бу турига хосланганлиги билан фарқланувчи синонимик лексик бирликлардир. Лугатда баъзи ҳолларда ифода семалари даражаланган синонимик қаторлар ҳам келтирилган: *первоостепенный* – кекракли, биринчи даражали, энг муҳим (51); *перебранчиваться* – дейшишмоқ, сўкишмоқ, жсанжсаллашмоқ (54); *переваренный* – пишган, пишиб кетган, ўта пишган (54); *переветник* – чақимчи, фитначи, хиёнатчи (56); *переговор* – сўз, гап, музокара (61); *перекалыват* – игналамак, санчмак, найзаламак, тешмак (70). Бу мисолларда предмет ёки тушунча, белги-хусусият, ҳаракат-ҳолат лексемалари ифодалаган маъноларининг градуономик белгиларини кузатиш мумкин.

Лугатда сўзлар таржимаси синонимлар ёрдамида берилар экан, айрим ўринларда тил бирлиги сифатида синоним бўлмаган лексемаларнинг маълум контекст доирасида(яни, нутқ ичida) бир синонимик қаторда муносабатга кириштирилганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз: *промах* – хато, янглиш, чатоқ (432); *пропитание* – едириши, озиқ-овқат, нафақа (440); *пространство* – бўшилиқ, кенглик, оралиқ, макон (452). Мисоллардаги чатоқ, нафақа, макон лексемалари синонимик қатордаги сўзларга контекст доирасидагина ўзаро синоним хисобланиб, контекстдан ташқарида уларнинг маънолари ўзаро тенг эмас. Муаллиф русча сўзнинг ўзбек тилидаги муқобилига хос нутқий маънони кенгроқ очиб бериш мақсадида бу сўзларни бир синонимик қаторда ўюштирган, функционал синонимларга эътибор қаратган.

Синонимик қатордаги лексемаларнинг генеологик табиатини кузатар эканмиз, таржимадаги бир синонимик қаторда соф туркий сўзлар қаторида айрим ўзлашма сўзлар ҳам келтирилганлигига гувоҳ бўламиз: *панголин* – калтакесак, калтакалос (12); *повинность* – мажбурият, бегор (164); *погрешение* – гуноҳ, хато, саҳв (173); *подовик* – ўчоқ гишиши, кирпичи (201); *паходка* – юриши, рафтан (318); *посланник* – элчи, вакил, сафир (301). Мисоллардаги *калтакалос, бегор, рафтан, сафир, саҳв* каби сўзлар арабча, форс-тожикча ҳамда русча ўзлашмалар. Бундан кўринадики, ўша даврда бу лексемалар туркийча сўзлар қаторида параллел равишида истеъмолда бўлган.

Лугатда бир сўзнинг икки, уч, тўрт, баъзан бештагача синоними келтирилганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу, ўз навбатида, лугатнинг сўз бойлигини оширган.

3. Сўз маъноларини зидлаш асосида изоҳлаш. Лугатда русча сўзлар таржимасида сўзнинг маъносини кенгроқ ва аниқроқ очиши, ўкувчига қисқа ва лўнда тушунтириш мақсадида икки ўринда сўз маъноларини зидлаш орқали изоҳланган ҳолат учрайди: *положительный* – мусбат, манфийнинг акси

(255); проза – наср, ўлчаксиз сўз, назмнинг тескариси (421). Бу усул ўқувчига сўзниң денотатив маъноси ҳақида тўлароқ маълумот беришда ўзига хос қўшимча восита бўлиб хизмат қилган.

4. Иборалар ёрдамида изоҳлаш. Маълумки, фразема (ибора)ларнинг семантик таркибида фразеологик маънодан ташқари, услубий бўёқ ҳам мавжуд. Ундан салбий ёки ижобий баҳо семалари, одатда, фраземаларнинг мазмун планида бўртиб туради, бу омил иборалардан нутқий таъсирчанликни таъминловчи услубий восита сифатида фойдаланиш имконини беради. Бизнинг кузатишларимиз Абдулла Қодирий ҳам таржимадаги сўзлар изоҳини беришда бу имкониятдан унумли фойдаланганлигини кўрсатди: *павлиниться – кеккаймоқ, “катталик қилмоқ”* (1); *перекоробить – эгмак, синдиримоқ, “кўнглини оғритмоқ”* (74); *перекрошивать – увоқламоқ, уваламоқ, майдамайдо – қилмоқ, “тит-пим қилмоқ”* (75); *перемогание – устун келув, баланд келув, “қўл узун бўлув”* (83); *plenять – асир қилмоқ, мафтун этмак, “кўнглини олмоқ”* (145); *повеселиться – хурсандлиқ қилмоқ, “кўнгил очмоқ”* (162); *податливость – “қўли бўшилик”, “қўли очиқлик”* (176); *подкапываться – душманлик қилмоқ, “тирнок тагидан айб излаш”* (190); *полоумие – эсипастлик, “бир қайнови ичидалик”* (226); *последыш – кенжса, сўнгги бола, “тўрва қоқди”* (316); *пофанфаронить – мақтамоқ, “аравани қуруқ олиб қочиши”* (316); *прислушивать – тингламоқ, “қулоқ осмоқ”* (388).

Юқорида келтирилган мисоллардаги катталик қилмоқ, кўнглини оғритмоқ, тит-пим қилмоқ, қўл узун бўлув, кўнглини олмоқ, кўнгил очмоқ, қўли бўшилик, қўли очиқлик, тирнок тагидан айб излаш, бир қайнови ичидалик, тўрва қоқди, аравани қуруқ олиб қочиши, қулоқ осмоқ каби бирликлар ҳалқ тилида кенг истеъмолда бўлиб келган иборалар. Муаллиф таржимадаги сўзниң лексик маъносини аниқ ва тўликроқ кўрсатиш ва нутқий хосланишдаги кўринишларидан ўқувчини хабардор қилиш мақсадида услубий бўёқдорликка эга бўлган кўчма маъноли турғун конструкция, яъни фраземаларни лексемага синоним сифатида келтирган.

Айниқса, ушбу фразеологик бирликларнинг оддий ҳалқ нутқининг лугавий меъёри экани лугат тилини ҳалқ тилига яқинлаштирган, барча учун тушунарлилигини таъминлаган. Бундан ташқари, фраземалар Абдулла Қодирийнинг ҳалқ тили лугавий бойликларини яхши билгани, улардан лугат яратишда ўринли фойдалана олганлигидан далолат беради. Шу билан бирга, таржимон рус тилидаги сўзниң турли маъно кирраларига эга эканлиги, кўп маънолилиги каби жиҳатлари ҳам борлигига ишора қиласди.

4. Кўчма маъноли сўзлар ёрдамида изоҳлаш. Абдулла Қодирий лугатда русча сўзлар таржимасини изоҳлашда кўчма маъноли умумистеъмол сўзларни, мумтоз адабиёт тилида фаол ишлатилган анъанавий поэтик сўзларни маҳорат билан кўллаган ва ўзига хос изоҳлаш усулидан фойдаланган: *пение – ашула, қўшик, ашула қулов, сайров* (46); *пеня – ўпка, гина* (48); *перебиваться – зўрга кун кўрмак, қийинчилик билан тирикчилик қилмоқ* (53); *переглядка – қараашув, кўзлашув* (60); *пережигание – куйдирув, ёндирув, ўртов* (67); *перечёркиваться – чизилмоқ, қораламоқ, қалам тортмоқ* (111); *пикаро – ярамас, маккор, тулки* (127); *пиша – овқат, ош, томоқ, озиқ* (138); *пламя – ўт, олов, аланга, ёлқин* (140); *поречье – дарё қирғози, анҳор лаби* (291); *просвещат – ёрутмоқ, жаҳолатдан қутқармоқ, маориф бермак* (446).

Мисоллардаги *сайров*, *ўпка*, *киндиқ қони тўкилган ер*, *зўрга кун кўрмок*, *кўзлашув*, *ўртов*, *қораламоқ*, *қалам тортмоқ*, *тулки*, *томуқ*, *ёлқин*, *анҳор лаби*, *ёрутмоқ* каби сўз ва сўз биримларининг маънолари турли усулда юзага келган хосила маънолар. Муаллиф русча сўзларнинг ўзбекча муқобилини ўз маъносидаги лексемалар қаторида кўчма маънодаги сўзлар ёрдамида ҳам изоҳлаши ўқувчини ўзбек тилидаги сўзларнинг сўзлашув нутқи, поэтик нутқ талабларидан келиб чиққан ҳолда юзага келадиганхилма-хил кўчма, мажозий маъноларидан ҳам хабардор қилишни мақсад қилган бўлса, ажаб эмас. Чунки лугатларнинг асосий вазифаларидан бири ҳам жамиятда маданий-маърифий вазифани бажариш, уларда муайян воеа-ходиса ҳақида ўқувчига маълумот бериш, уни ўз она тилидаги ва ўзга тиллардаги сўзлар, уларнинг турли маъно ўзгаришлари билан таништириш, тилнинг лугат таркибини такомиллаштириш, меърлаштириш ва тартибга солиш каби вазифалар асосий ўринда туради. Мазкур лугат ҳам бу мақсад талабларидан мустасно эмас, албатта.

5. Лексикографик ишоралар ҳамда белгилар ёрдамида изоҳлаш. Сўзниң маъноси ва тузилишини очища лексикографик белгилар ва ишоралардан фойдаланилади. Бу усул лексикографияда кам кўлланадиган усул, ундан фойдаланиш кўпроқ лугат тузувчининг маҳоратига боғлик. “Русча-ўзбекча тўла сўзлик”да Абдулла Қодирийнинг бу усулдан ҳам самарали фойдаланганлигини кузатишимииз мумкин. Бу усул, асосан, қуйидаги ҳолатларда кўринди:

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

а) вариантдош сўзлар изоҳланаётганда “қаранг (к.)” сўзи қисқартма ҳолида ишлатилган: *перелить* – қ. *переливать* (78), *подопреть* – қ. *подопревать* (202), *последок* – қ. *последки* (302);

б) фан ва техникага оид илмий терминлар таржимаси берилганда қавс ичида фаннинг номи қисқартма тарзида ифода этилган: *переложная – система, дам бериши усули* (агр.), *перепончатолапый – парда оёкли* (зоол.) (91), *подмышка – күлтиқ* (анат.) (199). Айниқса, омоним сўзларнинг маъноларини очишда бу усул жўда кўл келган: *переложение – жойини ўзгартирув* (мат.) // *басталов* (мус.), *переливание – идиидан- идишка қуйув* // қон ўтказув (мед.) (78). Шуни таъкидлаш керакки, бу тарзда аниқлик киритиш орқали изоҳлаш авваллари кузатилган эмас. Ўзбек лугатчилиги тизимига давр нуқтаи назаридан келиб чиқкан ҳолда бу усулни Абдулла Қодирий олиб кирди, дейиш мумкин.

в) лугатда турли ижтимоий соҳага оид сўзлар, терминларнинг таржимаси берилар экан, таржимани асосли, тўлақонли акс эттириш мақсадида айрим ўринларда қўшимча изоҳ сифатида математик формуласи, белги-ишоралардан ҳам унумли фойдаланилган. Бу, ўз навбатида, ўкувчининг таржимадаги сўзнинг маъносини осон ва тез тушунишини таъминлаган: *пара – пул, турк майды ақчаси – 1/5 тийинга баравар* (19); *параган – маҳак тоши, италия қора мармари*, бир хил йирик матбаа ҳарфи (18-20 пункт) (20); *параграф – хона, § - белгиси* (20); *пасьма – басма – ҳар бириси бир метр узунликдаги 100 та идан иборат калава* (10 ливит ит) (35); *полтара – бир ярим, 1 1/2*(257).

6. Таржимада русча сўзларни паралел келтириш орқали изоҳлаш. Лугат ўз номи билан “Русча-ўзбекча тўла сўзлик” номи остида нашр этилган бўлса-да, баъзи русча сўзлар ўзбекча таржимаси билан бир қаторда русча сўзнинг айнан такори ёки ўзбекча сўз билан аралаш ҳолда қўлланиши орқали изоҳланган ўринлар ҳам учрайди: *печатник – чопчи, матбаачи, печатник* (124); *попутчик – йўлдоши, сафардоши, попутчик* (284); *портсигар – попирош қутиси, портсигар* (295); *приказчик – магазин хизматчиси, приказчик* (364); *полуоборот – ярим айланма, ярим оборот* (258); *полупроцентный – ярим фоизли, ярим процентли* (259); *поужинать – кечлик емак, ужин қилмоқ* (316); *потанцовать – танс қилмоқ, бир оз ўйинга тушмоқ* (310).

XIX аср охири – XX аср бошларидаги ўзбек адабий тили ўзига хос меъёрий мураккабликлари билан кўзга ташланади. Фикр юритилаётган даврдаги ўзбек миллий адабий тилига усмонли турк, татар, озарбайжон тиллари каторида рус тилининг ҳам сезиларли таъсири кузатиларди. Юқоридаги ҳолат исботлайдики, бу даврдаги турли нутқ услубларида ўзбекча сўзлар қаторида уларнинг русча муқобиллари ҳам оғзаки нутқда паралел қўлланган. Бунга ўша даврдаги мафкуранинг таъсири биринчи сабаб бўлса, жамиятдаги турли ижтимоий табака вакиллари орасида сўзнинг ўзбекча муқобилига нисбатан русча вариантининг осон тушунилишини ушбу ҳолатнинг иккинчи сабаби сифатида баҳолаш мумкин. Бу ўринда А. Қодирий у ёки бу сўзнинг (рус тилидаги сўзнинг) ўзбек тилига ўзлашаётганлик дарајасига ишора қилган. Яъни ана шу русча сўзлар оғзаки нутқда ўрин эгаллай бошлаганини кўрсатган, лекин у адабий нутқда бўлмаган.

7. Окказионал ясалмалар орқали изоҳлаш. Бизнинг кузатишларимиз лугатдаги русча сўзлар таржимасида Абдулла Қодирий томонидан яратилган бир қатор характерли окказионал сўзлар мавжудлигини ва муаллиф таржимадаги сўзлар изоҳини беришда бундай сўзлардан ҳам самарали фойдаланганлигини кўрсатди.

Маълумки, окказионал ясалмалар лексеманинг тилдаги кўриниши ва маъносига хос бўлмаган, айрим шахснинг (муаллифнинг) нутқий вазиятдан келиб чиқиб, сўзни янгича шаклда қўллаши ва шу лексема мазмунига янгича “тус” бериши натижасида юзага келтирилган сўзшакли ва унинг сунъий маъносидир[5]. Муаллиф айрим русча сўзлар таржимасида бундай ясалмаларни кўплаб қўллаган: *паломничество – зиёратчилик, ҳажчилик* (8); *памятливость – ёдлилиқ, эсда тутувчанлик* (10); *перегодовать – ўилламоқ, ўил кечирмак* (61); *пережитие – узоқ яшов, яшамоллиқ* (68); *подёнщик – кунликчи, мардикор* (187); *подставка – харрак, кўтарги, таглик* (212); *покров – қонқоқ, ёпқи, ўрама* (242); *привра – доривор таъмлагич* (383). Келтирилган мисоллардаги ҳажчилик, ёдлилиқ, ўилламоқ, яшамоллиқ, кунликчи, кўтарги, ёпқи, таъмлагич каби лексемаларнинг мавжуд лугатларда учрамаслиги муаллифнинг ижодий маҳсулни эканлигидан, уларнинг окказионал ясалма эканлигидан далолат беради. Демак, адиб лугат тузишда фақатгина тилда аввалдан мавжуд сўзлардангина фойдаланмаган, балки баъзи ҳолларда айтмоқчи бўлган фикрни, яъни таржимадаги сўз ифодалаган тушунчани аникроқ, таъсирчанроқ ифодалаш мақсадида шунга мос сўзларни топишга, лозим ўринларда уларни ўзи ясашга, оригинал тарзда қўллашга интилган. Бу ҳол Абдулла Қодирийнинг сўзшунос сифатидаги маҳоратидан, тил бойлигига ижодий ёндашганлигидан далолат беради.

Лугатдаги яна айрим оригинал қўлланишларга эътиборни қаратайлик: *пакостник – ифлосчи, бузуқи (4); портъе – дарвозабон, қопқачи (295); переверка – йўқлама, борлама (55); подлежащее – эга, мубтада (194) пунктуация – нуқатлаш (478)*. Ўзбек тилида -чи аффикси ёрдамида шахс оти ясалиш модели мавжуд, бироқ мисолардаги белги-хусусият семасига эга бўлган “*ифлос*” лексемасига, нарса-предмет маъносини ифодаловчи “*қопқача*” сўзига -чи аффиксини қўшиш билан янги лексик маъноли ясалмани юзага келтириш ҳолати кузатилмайди. Худди шунингдек, тилимизда асоси модал сўз хисобланган “*йўқлама*” сўзи мавжуд, лекин лугатда унга синоним сифатида келтирилган “*борлама*” сўзи эса мавжуд эмас. Лингвистик термин ҳисобланган “*эга*”, “*пунктуация*” сўзлари ҳам муаллифнинг ижодий маҳсулидир. Гарчи, бу терминлар кейинчалик ўзбек тили учун норма сифатида қабул қилинган бўлмаса-да, уларнинг яратилиши Абдулла Қодирийнинг XX асрнинг бошларида ўзбек тилини илмий адабий тил даражасига юксалтиришни мақсад қилган Фитрат, Элбек, Ашурали Зоҳирий, Мунавварқори, Миён Бузрук каби маърифатпарварлар қаторида арабча, русча илмий истилоҳлар ўрнига ўзбек тилида илмий терминлар яратиш мумкинлигини ўз фаолиятида исботлаганлигининг амалий тасдиғидир.

Хулоса

Абдулла Қодирий лугат тузишда, энг аввало, она тили – ўзбек тилининг ички имкониятларидан фойдаланишга ҳаракат қилган. Русча сўзлар таржимасида учрайдиган ўзбекча сўзлар кўпроқ ҳалқ ҳаёти, кишиларнинг кундалик турмушида учрайдиган тушунча ва тасаввурларни ифода этади ва улар умумхалқ учун тушунарли. Бу ҳол лугат тилининг жамиятдаги турли ижтимоий қатлам вакиллари қаторида оддий ҳалқ учун ҳам тушунарли бўлишини таъминлаган. Адиб ҳаммуаллифлик қилган “Русча-ўзбекча тўла сўзлик” даги изоҳ усулларини таҳлил қилиш лугат XX аср бошларидағи ўзбек лугатчилигининг етакчи хусусиятини ўзида ифодалаганини кўрсатди. Бу хусусиятдан энг муҳими – лугат тилини соддалаштириш, ҳалқчил, ҳалққа яқин қилишга интилиш. Ушбу ишга Абдулла Қодирий “Русча-ўзбекча тўла сўзлик” даги русча сўзлар таржимасини ҳалққа тушунарли қилиб ифодалаш орқали муносиб ҳисса қўшган.

Умуман олганда, Абдулла Қодирий нафақат XX аср ўзбек адабиёти ривожига, балки XX аср бошларидағи ўзбек тилшунослиги, хусусан, ўзбек лугатчилиги тараққиётига ҳам ўз ҳиссасини кўшган. Унинг амалий лугатчилик фаолияти кейинги давр ўзбек лексикографиясининг такомилига сезиларли даражада ижобий таъсир кўрсатган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Малик Раҳмон. Тўғрисўз устоз. Қодирийни кумсаб. Ёднома. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994. – Б.15.
2. Абдулла Қодирий. Диёри бакр. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Хондамир Қодирий. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 390.
3. Ҳабибулла Қодирий. Отам ҳақида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989.–Б.121.
4. А.Қодирий., С.Раҳматий. Русча-ўзбекча тўла сўзлик 2-жилдлик, 2-жилд. П-Я ҳарфлари. – Тошкент – Қозон: Ўздавнашр, 1934. – Б.81.
5. Жамолхонов X. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. – Тошкент: ТДПУ, 2004. – Б. 17.

References:

1. Malik Rahmon. To‘g‘riso‘z ustoz. Qodiriyni qumsab. Yodnoma. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1994. – B.15..
2. Abdulla Qodiriy. Diyori bakr. To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Xondamir Qodiriy.– Toshkent: Yangi asr avlodи, 2007. –B.390.
3. Habibulla Qodiriy. Otam haqida. – Toshkent: Adabiyot va san’at,1989. –B.121.
4. A.Qodiriy., S.Rahmatiy. Ruscha-o‘zbekcha to‘la so‘zlik. 2-jildlik, 2-jild. P-Ya harflari.– Toshkent-Qozon: O‘zdavnashr, 1934. –B.81.
5. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.– Toshkent: TDPU, 2004.–B.17.

Муаллиф:

Нормаматов Султонбек Эрмаматович – Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети доценти, филология фанлари доктори.

UDK: 811.512.133-2

COMPARISON IN USMAN AZIM'S POETRY

USMON AZIM SHE'RIYATIDA O'XSHATISH

СРАВНЕНИЕ В ПОЭЗИИ УСМОНА АЗИМА

Egamov Umidjon Shavkatovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

Email: umidjon86egamov@gmail.com

Annotation. Comparison is one of the linguopoetic means of increasing the emotional expressiveness of the language in the artistic work, which plays an important role in creating images in poetry. Comparison is an object of studying both literary studies and linguistics. In literature, it is studied as a form of a trop, a method of expression, component of the structure, and in linguistics - as a component of speech, as a language fact. In general, the article analyzes the methodological features of comparisons used in Usman A'zim's poetry, from a linguopoetic point of view. The poet skillfully uses comparisons in their verse. This, in turn, poem of poets gives a special appeal.

Keywords: Comparison, linvopoetik analis, trop, alliteration, special appeal, metafora.

Annotasiya. Badiiy asar tilining emotsiyonalspressivligini oshiruvchi, obrazlilik hosil qilishda muhim ahamiyat kasb etuvchi lingvopoetik vositalardan biri o'xshatish hisoblanadi. O'xshatish ham adabiyotshunoslikning ham tilshunoslikning o'rghanish ob'yektidir. Adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan u tropning bir ko'rinishi sifatida, ifodalanish usullari, struktural tarkibi o'rghanilsa, tilshunoslar uni gapning tarkibiy komponenti ekanligini umuman, til fakti sifatida o'rghanadilar. Maqolada Usmon Azim she'riyatida qo'llanilgan o'xshatishlarning uslubiy xususiyatlari lingvopoetik jihandan tahlil qilingan. Shoир she'rlarida o'xshatishlardan juda mohirlik bilan foydalangan. Bu o'z navbatida shoир she'rlariga o'zgacha joziba baxsh etgan.

Kalit so'zlar: o'xshatish, lingvopoetik tahlil, adabiyotshunoslik, trop, tilshunoslik, metafora.

Аннотация. Сравнение является одним из лингвопоэтических средств повышения эмоциональной выразительности языка художественного произведения, которое играет важную роль в создании образности в поэзии. Сравнение является объектом изучения как литературоведения, так и языкоznания. В литературоведении оно изучается как форма тропа, способ выражения, составляющая структуры, а в лингвистике – как компонент речи, как языковой факт вообще. В статье анализируются методологические особенности сравнений, используемых в поэзии Усмона Азима, с лингвопоэтической точки зрения. Поэт умело использует сравнения в своих стихах. Это, в свою очередь, придает стихам поэта особую привлекательность.

Ключевые слова: Сравнение, литературоведении, троп, способ выражения, метафора.

Kirish. O'zbek adabiy tili leksikasi – umum o'zbek tili leksikasining katta bir tarmog'i. Bu leksikani tekshirmay, uning boyliklarini, so'zlarning leksik-semantik tuzilishi, qo'llanish xususiyatlarini ochmay turib, umumadabiy tilimiz leksikasining sinxronik va diaxronik rivojini belgilab bo'lmaydi. O'tgan davr mobaynida o'zbek tilshunoslari tomonidan Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ogahiy, Muqimi, Shermuhammad Munis, Uvaysiy, Nodira kabi mumtoz adiblar; Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy kabi milliy uyg'oniy davri o'zbek adabiyoti vakillari; shuningdek, A.Qahhor, Hamid Olimjon, Zulfiya, Maqsud Shayxzoda, E.Vohidov, A.Oripov, Tog'ay Murod, Muhammad Yusuf kabi zamonaviy o'zbek adabiyotining yirik namoyandalari asarlarining tili va leksikasi maxsus o'rghanilgan bo'lsada, ammo hali ko'plab shoир va yozuvchilarimiz asarlarining lingvistik xususiyatlari, ularning poetik nutqi, badiiy uslub yaratishdagi o'ziga xos mahorati to'laligacha tadqiq obyekti bo'lgan emas. Shunday so'z san'atkorlaridan biri O'zbekiston xalq shoiri Usmon Azim. O'zbekiston taraqqiyotining bugungi yangi bosqichi – milliy yuksalish davri talablaridan kelib chiqib, oldimizga "...xalqimizning yaratuvchilik dahosi bilan bunyod etilgan noyob merosni har tomonlama chuqur o'rghanish, yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk alloma va mutaffakkirlarning hayoti va ilmiy-ijodiy faoliyati haqida yaxlit tasavvur uyg'otish, yosh avlodni gumanistik

g‘oyalar, milliy g‘urur va iftixor ruhida tarbiyalashdek ezgu maqsadlar...” [1] qo‘yilar ekan, ulkan so‘z san’atkorlari qatorida shoir Usmon Azim asarlarining lingvistik tadqiqini amalga oshirish, uning o‘zbek tili tasvir imkoniyatlaridan amaliy foydalanish mahoratini tekshirish, badiiy ifoda uslubini ilmiy o‘rganish va adabiy til rivojidagi xizmatini munosib baholash muhim. Ushbu maqola ayni shu ilmiy ehtiyojni qondirishga qaratilgani bilan dolzarb.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida Usmon Azimning barcha she’riy to‘plamlari, muallifning shaxsiy arxividagi shoir ijodiga doir manbalar, asosan, 1996-yil nashr etilgan saylanmasi olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, kontekstual, kompleks va funksional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Nutq yozma va og‘zaki ifoda shakliga ega, u so‘zlashuv, badiiy, publisistik, ilmiy va rasmiy uslublardan iborat. Har bir nutq uslubi ma’lum maqsadni ifoda etadi.

She’riy til – murakkab, serqirra, serjilo, obrazli nutq. She’riy nutq – she’r tuzilishi o‘zgacha bir dunyo: she’r to‘qimasida, birinchidan, nasriy va dramatik asarlardagidek, g‘oya, obraz, konflikt, syujet, kompozisiya, badiiy til unsurlari mavjud bo‘lsa, ikkinchidan, unda faqat she’r tuzilishiga xos bo‘lgan unsurlar: musiqiylik, ohang, ritm, bo‘g‘in, turoq, bosh turoq, turkum, vazn, qofiya, band, ko‘chimlar, figuralar, badiiy san’atlar, fonetik usullar bo‘lishi hamda she’riy nutqda A.Fitrat ta‘biri bilan aytganda, “yurak sezgilarini ko‘rsatadigan” ma’naviy-ilohiy kuch-ohangrabob, joziba bo‘lishi shart.[2]

“So‘z orqali inson katta yutuqni qo‘lga kiritdi, bu vosita natijasida uning olami ikkilandi. So‘zga ega bo‘lgunga qadar faqat bevosita ko‘rinib turgan narsa bilan ish ko‘rgan mavjudot tilga ega bo‘lishi bilan faqat borliq elementlari bilangina emas, balki bevosita kuzatmagan narsa va hodisalar bilan ham ish ko‘ra oladigan bo‘ldi. So‘z insonga bevosita kuzatishda berilmagan narsa va hodisalar haqida ham axborot bera oladi. Shuning uchun ham hayvonot faqat bir olamga - sezgi orqali his qilish mumkin bo‘lgan predmetlar olamiga ega bo‘lsa, inson ikki olamga - sezgi orqali his qiladigan olam bilan birga, so‘z orqali ifodalananadigan obrazlar, munosabat, sifatlar dunyosiga ega bo‘ldi.

Shunga muvofiq, so‘zlearning borliq (denotativ) ma’nosi real va afsonaviy tushunchalar bo‘lishi ham mumkin. Qanday tushunchani ifodalashiga muvofiq so‘zlar ham borliqdagi inson ongidan tashqarida bo‘lgan narsa va hodisalarini nomlovchi so‘zlar hamda inson tomonidan yaratilgan afsonaviy narsa va hodisalarining nomlarini ifodalovchi so‘zlar sifatida ajratiladi”. [3] Badiiy asar tilining emosional-ekspressivligini oshiruvchi, obrazlilik hosil qilishda muhim ahamiyat kasb etuvchi lingvopoetik vositalardan biri o‘xhatish hisoblanadi.

O‘xhatish ham adabiyotshunoslikning, ham tilshunoslikning o‘rganish obyektidir. Adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan u tropning bir ko‘rinishi sifatida, ifodalish usullari, struktural tarkibi o‘rganilsa, tilshunoslar uni gapning tarkibiy komponenti ekanligini umuman, til fakti sifatida o‘rganadilar.

Ma’lumki, an’anaviy o‘xhatishlar obrazlilik va ekspressivlik xususiyatlariga ega emas.[4] Ijodkor esa ulardan foydalanib, originallik yaratishi mumkin.

*Bilaman, bir uyda-oppoq to‘sakda,
Nurdyay pok vujudin choyshabga ko‘mib.
Bir juvon uxbaydi xudoday yakka,
Balki men haqida oydin tush ko‘rib.* [10,234]

Shoir ma’suma, pok ayolni tasvir etishda yorqin ranglardan foydalanadi, uni oqlik, oydinlik, nur ichida ko‘radi va shunday pok, muqaddas so‘zlar bilan ta’riflaydi. Shoiring ayol vujudini nurday pok, o‘zini Xudoday yakka yolg‘iz tasvirlashidan ayolning farishtadek ekanligini to‘g‘risida tasavvur hosil bo‘ladi. Yo‘qsa u, hudoga qiyoslanmagan bo‘lar edi. Lekin bunda ayol xudo emas, uning yolg‘izligi (holat) xudoga mengzalmoqda.

“Har qanday o‘xhatishning livopoetik asosini o‘xhatish etaloni tashkil etadi. O‘xhatishning originalligi, o‘xhatish etalonining orginalligiga ko‘ra yuzaga keladi”. [5]

*Go‘yo bog‘ning ichida,
Belanchagi-izg‘irin.
Yo‘rgagi bargi xazon,
Alahsirar chaqaloq.
Derazadan tushgan nur,
Yonar o‘rik shoxida.*

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 *

Shox-bemor, sovuq qotgan,

Go‘dakning besh panjasি. [10, 214]

Usmon Azimning kuz, tabiat haqidagi bu she’riy ramziy ma’noli bo‘lib, kuz tashlab ketilgan bolaga, uning holatiga o‘xshatilmoxqda. Ya’ni kuzdagisi ojizlik, so‘lg‘inlik ana shu mehrga zor, jajji yurak uchun ham xos holat. Shoiring bu tarza orginal o‘xshatish etalonini tanlashi she’rga kuchli ruhiy ta’sir xususiyatini singdirgan. Izg‘irinning belanchakka, bargi xazonning bolaning yo‘rgagiga, shoxlarini bemor, sovuq qotgan go‘dakning panjasiga o‘xshatilishi (o‘xshatish izlovchi munosabatida voqye bo‘lgan) yorqin tasvirni gavdalantiradi va unda tabiat tasviridan go‘dakning tasviri yaqqalroq namoyon bo‘ladi.

Asrlar shavqatday chulg‘adi boshni,

Miyamga o‘q kabi sanchidiku ong.

Menga bir tosh kerak osmon kabi keng,

G‘azab kabi og‘ir, g‘amday benavo. [10,207].

Usmon Azim mazkur she’rida ongda otib kelayotgan tong-o‘zlikni anglash, ma’naviy qadriyatlarni qumsash va ularga qaytish tasvirini orginal o‘xshatishlarda ifodalagan. Go‘yo inson bir borliq, bosh-yer shari, ong-shafaq, taralayotgan nur. Shuurda kechadigan o‘y esa o‘q va uning sanchilishiga qiyoslanadi. Ongida kuchli qo‘zg‘alish ro‘y bergen lirik qahramon esa Alptegin singari ajdodlarini qo‘msab, haq so‘zlarni yozgani qog‘oz emas “**g‘azab kabi og‘riq**”, “**g‘amday benavo**” “**tosh kerak**”, deya xitob qiladi. O‘xshatish etalonining bunday birin-ketin berilishi ma’no, ta’kidni kuchaytirgan, kuchli xissiyotni ifodalagan.

Usmon Azim ijodini kuzatar ekanmiz, shoiring turli holat va hodisalar, narsalar mohiyatini anglashda takrorlanmas, o‘ziga xos o‘xshatishlar hosil qilganligining guvohi bo‘lamiz.

Shoir o‘zininng “Otello” she’rida boshqa biror ijodkor asarida uchramaydigan yangi o‘xshatishni yaratadi:

“Qorday oppoq, marmarday tiniq”

Vujudingga solayin chovut.

Zal dahshatdan tushsin silkinib,

Zal qalqisin misoli tobut! [10,63]

Shoir bu yerda “**qorday oppoq, marmarday tiniq**” so‘zlarini qo‘llash orqali lirik qahramonning juda go‘zal va latofatli ekanligiga ishora qilayapti bu o‘xshatishlarni ishlatish orqali she’rni yanada jozibali bo‘lishiga erishgan. She’rdagi o‘xshatishlar **–day** o‘xshatish vositasi orqali amalga oshirilgan. She’rning to‘rtinchisi misrasidagi o‘xshatishda shoiring o‘ta ziyrak, sinchil ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Zaldagi odamlarning silkinishi tobutning qalqishiga o‘xshatilayapti. Bu o‘xshatishni Usmon Azim ijodiga xos individual o‘xshatiish deyish mumkin. Bunday o‘xshatishlarni shoiring boshqa she’rlarida ham kuzatish mumkin.

Shoir “**Samarqand bo‘ylab tungi sayr**” she’rida kutilmagan bir o‘xshatish hosil qiladiki, bu she’rdagi poetik ta’sirchanlikni, obrazlilikni yuzaga keltirgan:

— *Samarqand, ildizing qayerda?*

— *Kechangni chiroqlar parchalab tashlagan,
tun bilan nur o‘rtasida*

uzun arvoхlar —

minoralar ketib borar

kelajak sari,

ba‘zan

oyga boqib

to ‘xtab qolishar

(azon sasi urildimi quloqlarga?)

[10,45]

Bu yerda shahardagi minoralar juda go‘zal tarzda ifodalangan. She’rda minoralarning arvohga o‘xshatilishi biror o‘quvchining xayoliga ham kelmaydi. Usmon Azim she’rlarini tahlil qilgan sayin o‘ziga xos o‘xshatishlar, “tesha tegmagan” o‘xshatishlarni uchratishimiz mumkin.

Shoir “Vatan haqida she’r” she’rida o‘xshatish vositasida xalqning turmush tarzi, turmush qiyinchiliklari tasvirini chizadi va ko‘z o‘ngimizda o‘sha davrni gavdalantiradi:

Opa, esingizda-ku,

(“O, hanuz og‘riydi dil”)

Ochlikdan qorni shishgan

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* *Gumanitar – ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4* *

Qirq beshinchi mash’um yil.

Yetti yoshda yedingiz

Sizga yemasdi pinhon:

Urush — o’lim, shodlik — xat,

Tiriklik-ku, aniq — non

[10,47]

Shu kunga qadar amalga oshirilgan qator ishlarda o’xshatishlarning tarkibiy komponentlari, qo’llanish uslubi, obraz yaratish funksiyalari haqida qator qimmatli fikrlar maydonga keldi. Biroq o’xshatishlardagi xususiylikning umumiyligka tomon siljishi, ya’ni so’zlovchining ichki maqsadi aks etgan xususiy yashirin mazmun ko’rinishlari asarning umumiy g’oyasiga nechog’lik bog’liqligi masalasi o’ziningechimini topganicha yo’q.

Tadqiqotda o’xshatish qurilmalarining an’anaviy va individual turlari e’tirof yetilgan holda o’xshatishlar turli grammatik vositalar bilan yuzaga chiqishiga ko’ra tasniflangan va lingvopoetik tahlilga tortilgan. “Badiiy matnda boshqa uslab matnlarida bo’lganidek qat’iy mantiq, soddalik, tushunarilik, normativlik kabi qonuniyatlarga to’la-to’kis amal qilinavermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta’sirchanlik birinchi planga ko’tariladi. Ohangdor, jozibador so’zlar ko’p qo’llaniladi. Tasvirlanayotgan voqyelikda uyg’un bir musiqa, ichki bir garmoniya sezilib turadi. Insonni ruhan to’lqinlantirish, yig’latish, kuldirish, xayolot olamiga yetaklash, o’yga cho’mdirish, yestetik tafakkurini shakllantirish, voqyea-hodisalarga teran, boshqacha nazar bilan boqishga o’rgatish kabi ko’plab imkoniyatlarni o’zida mujassam qilgan. Badiiy matn, ma’lumki, badiiy uslab talablari, qoliplari asosida shakllantiriladi, shuning uchun unda poetik, romantik, tantanavor ifoda shakllaridan keng foydalaniladi”. [6]

Shoir o’xshatish vositasida kutilmagan fikrlar ifodalaydiki, kitobxon beixtiyor tasvirlangan obyekt haqida o’ylay boshlaydi, uning shakli va mohiyatiga shoir ko’zi bilan nazar tashlaydi. Quyida shoir dasht obrazini matnga olib kiradi va uni junjikkan, egasiz itga o’xshatish orqali kitobxonda dashtning ko’rinishi haqida muayyan tasavvur uyg’otishga erishadi:

Mana, tong chog’ida ishga ketayapman.

Yurak, azobdasan — qanday dard ezar?

Junjikib, egasiz it kabi g’amgin

Vokzal maydonida yolg’iz dasht kezar...

[10,55]

Ma’lumki, tilimizda o’xshatish hosil qiluvchi leksik va grammatik vositalar bor. Leksik vositalarga kabi, singari, qadar, yanglig’, bamisol, bamisli, misoli, misli, monand, xuddi, naq, go’yo, teng, o’xshatmoq, eslatmoq, demoq, bo’lmoq, bir, aynan, o’zi, tus, ibrat, holatda, chu, andoqli va boshqalar kirsa, grammatik vositalarga – day (-dek) -dak (-tak) -dag’ (-dog’) -dayin, -dan, -dir, -namo, -simon, -ona, -omuz, -li, -cha, (-larcha, -chalik, -chasiga) kabilar kiradi. Quyidagi she’rda Usmon Azim leksik va grammatik vositalardan mohirona foydalanish bilan poetik tasvirni yuzaga keltirgan:

She’rimga hassadek suyanib olib,

Seni tafting qolgan qo’llarim bilan

Bo’shilqlarni ko’r kabi paypaslab, silab...

Tushun, yer sharida osilib turibman!

Qancha yopishmayin hayotga, she’rga,

Sen meni tashlama, quchog’imda tur,

Hayotning bo’yniga chirmashib keyin,

Ikkala qo’lim ham chirmovuq misol!

[10,84]

Badiiy nutqda shoir tomonidan hosil qilingan o’xshatishlar asarning badiiy-estetik qimmatini belgilab beradi. Bu haqida N.Mahmudov “Badiiy nutqning ifodaliligi nuqtai nazaridan qaralganda, o’xshatishlarning **musichadek beozor (odam)**, **ayiqday qo’pol (yigit)**, **toshday qattiq (narsa)**, **muzday sovuq (suv)**, **qorday oppoq (rang)** kabi qo’llanishi an’anaga kirib qolgan, hammaga ma’lum bo’lgan turlaridan ko’ra nutq tuzuvchining, ijodkorning o’zi tomonidan yaratilgan, ya’ni xususiy-muallif o’xshatishlari ahamiyatliroqdır. To’g’ri, mazkur an’anaviy o’xshatishlar ham nutqning ifodaliligi uchun ma’lum darajada xizmat qiladi. Masalan, **musichadek beozor odam** birikmasi **beozor odam** birikmasiga nisbatan, **ayiqday qo’pol yigit** birikmasi **qo’pol yigit** birikmasiga nisbatan, **toshday qattiq narsa** birikmasi **qattiq narsa** birikmasiga nisbatan ifodaliroq, ta’sirchanroq ekanligi ko’rinib turibdi. Shuning uchun odatdaggi nutqning ifodaliligini ta’minlash uchun ulardan ham foydalanish lozim. Ammo nutqning, ayniqsa, badiiy nutqning ifodaliligini kuchaytirish uchun xususiy-muallif o’xshatishlari alohida ahamiyatga molikdir. Ijodkorning bevosita o’zi yaratgan, uning

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 *

o‘tkir ko‘zi, ko‘lamli tasavvuri va bepoyon taxayyuli, ziyrak kuzatishlari mahsuli sifatida yuzaga kelgan va o‘z o‘rnida qo‘llangan o‘xhatishlar betakror obrazlarning go‘zal ifodachilariga aylanadi, haqqoniy ta’sirli tasvir uchun xizmat qiladi” [7]deb yozadi.

Usmon Azim o‘xhatish hosil qilishda tasvirlanayotgan obekt va o‘xhatilgan narsa o‘rtasidagi ichki bog‘liqlikni saqlab qolishga intiladi. U quyidagi matnda kapitan tasvirini berar ekan, soch ta’rifini berishda uning dengizchi ekanligiga ham o‘xhatish vositasida ishora qiladi, buni esa matnda o‘xhatish zimmasiga yuklaydi:

Asli kasbi bo‘lsa ham firoq

Chidolmadi keksa kapitan,

Xotinini to‘lqinday oppoq,

Sochlariga ko‘mildi birdan

[10,92]

She’riyat shoir ruhining, ichki kechinmalarining lingvopoetik tasvirini beruvchi muhim vositadir. U har bir shoir ijodida qo‘llanilsada, nimani tasvirlashga xizmat qilishi, nimaga o‘xhatilayotganligi, unda qanday o‘xhatish hosil qiluvchi vositalar ishtirok etayotganligiga ko‘ra farqlanib turadi. Chunki “O‘xhatish ikki narsa yoki voqyea-hodisa o‘rtasidagi o‘xhashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to‘laroq, konkretroq, bo‘rttiribroq ko‘rsatib berishdir”. [8]

Usmon Azimning poetik mahorati shundaki, u bir she’riy parchaning o‘zida bir emas, bir necha lingvopoetik vositalardan birdaniga foydalanadi, Ammo, bu lingvopoetik vositalar bir vazifaga-shoir maqsadining ro‘yobga chiqishiga xizmat qiladi. Buni quyidagi parchada ham ko‘ramiz:

Shoirlar erta tug‘iladilar.

Bahorning to‘ng‘ichi — boychechakday.

Shoirlar armon bilan o‘ladilar,

Bahorning to‘ng‘ichi — boychechakday

Yoki mana bu she’rda ham o‘xhatishning go‘zal namunasini ko‘ramiz:

She’rimga hassadek suyanib olib,

Seni tafting qolgan qo‘llarim bilan

Bo‘sliqlarni ko‘r kabi paypaslab, silab...

Tushun, yer sharida osilib turibman!

Qancha yopishmayin hayotga, she’rga,

Sen meni tashlama, quchog‘imda tur,

Hayotning bo‘yniga chirmashib kesin,

Ikkala qo‘lim ham chirmovuq misol!

[10,84]

Yuqorida keltirilgan parchada o‘xhatish hosil qiluvchi komponentlar ishtiroki haqida fikr yuritishda o‘zbek tili ifoda-tasvir vositalari bo‘yicha kuzatishlar olib borgan R. Qo‘ng‘urovning o‘xhatish hosil qiluvchi to‘rt komponent mavjud bo‘lishi to‘g‘risidagi fikrlarini yodda tutish lozim. Olim bu komponentlarni qayd qilar yekan, shunday misollarni keltiradi: “shoирning qo‘shiqlaridan ilhomlangan o‘zbek yigitlari frontga borib, sherday jang qildilar (H. Olimjon. “O‘zbek xalqining adabiyoti”, 1948, III).

Tog‘lardagi qip-qizil lola,

Bo‘lib go‘yo yoqut piyola

Buloqlardan uzatadi suv,

Yel ko‘zidan qochadi uyqu. (H. Olimjon, I).

Keltirilgan misollarning birinchisida o‘xhatilgan predmet yigitlar (1), o‘xhatiladigan predmet sher (2), jang o‘xhatish asosi (belgi) (3), -day yesa o‘xhatish vositasi (4) hisoblanadi. Ikkinchi misolda o‘xhatilgan predmet (1) lola, o‘xhatiladigan predmet (2) piyola, asos (3) yoqut va o‘xhatish vositasi (4) go‘yo dir.

O‘xhatishni unga yaqin va aloqador boshqa tasviriy vositalardan (xususan, metafora, epitet, jonlantirish kabi) farqlashda mana shu a’zolarning bo‘lishini hisobga olish katta ahamiyatga ega”. [9]

Shoirlar erta tug‘iladilar.

Bahorning to‘ng‘ichi — boychechakday.

Shoirlar armon bilan o‘ladilar,

Bahorning to‘ng‘ichi — boychechakday

[10,93]

Yuqorida keltirilgan misolda o‘xhatilgan predmet (1) shoirlar, o‘xhatiladigan predmet (2) boychechak, asos (3) bahorning to‘ng‘ichi va o‘xhatish vositasi (4) day qo‘shimchasidir .

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 *

O‘xshatish hosil qiluvchi komponentlar ishtirokini quyidagi parchada ham ko‘rishimiz mumkin:
Shamollar quritdi ko‘zimdan yoshni,
Yillarning qatidan oxir otdi tong.
Asrlar shafaqday chulg‘adi boshni,
Miyamga o‘q kabi sanchildi-ku ong

Bu misolda o‘xhatilgan predmet ong, o‘xhatiladigan predmet o‘q, asos **sanchilmoq** va o‘xhatish vositasi kabitdir. Yuqoridagi misolda esa o‘xhatish hosil qilishda leksik va grammatick vositalar ishlatalgan. Ayniqsa, o‘xhatish hosil qiluvchi –day grammatick vositasining takror qo‘llanishi poetik tasvirni yanada kuchaytirgan.

O‘xhatish hosil qilishda kutilmaganlik, kitobxonni hayratga solish Usmon Azim uslubiga xos xususiyatlardan biridir. U oddiygina tosh tasvirini berishda katta ma’nosini bildiruvchi so‘zlardan oddiy tashbehlardan qochadi. Buning o‘rniga kitobxon kutmagan yangi poetik tasvir yaratadi:

*Menga bir tosh kerak — osmon kabi keng,
G’azab kabi og’ir, g’amday benavo...
Menga bir tosh topib berolmading, sen —
Toshlari tuproqqa aylangan dunyo* [10,149]

Misolda o‘xhatilgan predmet - tosh. Shoir shu tosh asosida matnga **osmon**, **g’azab**, **g’am** kabi so‘zlarni olib kiradi va ularni o‘xhatish ma’nosini kuchaytiruvchi vositalarga aylantiradi. O‘xhatish hosil qiluvchi kabi va -day vositalari bu ma’noni yanada aniqlashtiradi.

Xulosa. Umuman olganda, Usmon Azim she’riyatida ham o‘xhatishning orginal shakkiali yaratildi. Bu o‘xhatishlarning aksariyati poklik, ezhulik, erk bilan bog‘liq bo‘lib, yorqin tasvirlar yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning O‘zbekiston ijodkor ziyyolilari vakillari bilan uchrashuvdag‘i “Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish–xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir” nomli nutqi //http://uza.uz/oz/politics/adabyet-va-sanat-madaniyat 03-08-2017.
2. Abdurauf Fitrat Tanlangan asarlar. 5 jiddlik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006. 4 jild. – B.7.
3. Nurmonov A., Iskandarova Sh. Tilshunoslik nazariyasi. O‘quv qo‘llanmasi (magistrler uchun). – Toshkent, 2008, 176 bet.
4. Mahmudov N. Oybek she’riyatidagi o‘xgatishlarning lingvopoetikasi. // O’.T.A. 1982, 6-son, B. 48-51.
5. Yo‘ldoshev M. Cho‘lponning til mahorati. f.f.n. dissertatsiyasi avtoref. T: 2000, B. 16.
6. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili. -Toshkent, 2007, 35- bet.
7. Mahmudov N. O‘qituvchi nutqining madaniyati.-Toshkent, 2009, 171-bet.
8. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo‘ng‘urov R., Rustamov H. O‘zbek tili stilistikasi.- Toshkent:O‘qituvchi, 1983, 243-bet.
9. Qo‘ng‘urov R. Tanlangan asarlar. -Samarqand: SamDU, 2008, 337-bet.
10. Usmon Azim. Saylanma: . – T.: “Sharq” nashiriyot- matbaa konserini. 1995. – B. 431.

References:

1. Speech of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoev at the meeting with representatives of the creative intelligentsia of Uzbekistan "Development of literature and art, culture - a solid foundation for raising the spiritual world of our people" //http://uza.uz / oz / politics/adabyet-va-sanat-madaniyat 03-08-2017.
2. Abdurauf Fitrat Selected Works. 5 volumes. - Tashkent: Manaviyat, 2006. 4 volumes. - B.7. 3. Nurmonov A., Iskandarova Sh. Linguistic theory. Textbook (Masters) for). - Tashkent, 2008, 176 pages.
4. Mahmudov N. Linguopoetics of teachings in Oybek’s poetry. // O’.T.A. 1982, 6- son, B. 48-51.
5. Yuldashev M. Cholpon’s language skills. f.f.n. dissertation abstract. T: 2000, B. 16.
6. Yuldashev M. Linguopoetic analysis of the literary text. -Tashkent, 2007, page 35.
7. Mahmudov N. The culture of teacher’s speech.-Tashkent, 2009, p.171.
8. Shomaksudov A., Rasulov I., Kungurov R., Rustamov H. Stylistics of the Uzbek language. Tashkent: Teacher, 1983, p. 243.
9. Kungurov R. Selected works. -Samarkand: SamSU, 2008, p.337.
10. Usmon Azim. Selection: . - T .: Sharq Publishing and Printing Concern. 1995. - P. 431.

Muallif:

Egamov Umidjon Shavkatovich - GulDU O‘zbek tilshunosligi kafedrasini o‘qituvchisi.

Ijtimoiy - iqtisodiy fanlar

UDK 1(09).297.16

DEVELOPMENT OF MEDICAL SCIENCE IN MOVOROUNNAHR DURING THE KARAKHANI DYNASTY

QORAXONIYLAR SULOLASI DAVRIDA MOVOROUNNAHRDA TIBBIYOT ILMI TARAQQIYOTI

РАЗВИТИЕ МЕДИЦИНСКОЙ НАУКИ В МОВОРОУННАХРЕ ПРИ КАРАХАНСКОЙ ДИНАСТИИ

Nazarov Obid Raximovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV-mavze

E-mail:o.nazarov@mail.ru

Abstract. Most of the medieval scholars in the article had encyclopedic knowledge. They were well versed in many sciences, including medicine. Analysis of many data in the field of medicine, which has a rich history, in the works of representatives of medical science of the Karakhanid period Muhammad al-Kaloniysi, al-Marwazi, Najibuddin Samarkandi, al-Razi and representatives of this field, methods of treatment, attention is paid to the analysis of data on the diagnosis, surgery and treatment of various diseases prepared from medicinal plants. In addition, there are many sources and data on various stages in the history of medical science, as well as scientific analysis. Because early medicine and its stages of development are the product of centuries of human thinking and experience, as well as a combination of skills. In short, the above-mentioned comments and analyzes show that the origin of modern medicine, the stage of development of which is due to the necessity of early medicine, through the observation of ancient history, that is, the primordial nature of mankind. Because from time immemorial, mankind has begun to focus on the gradual development of primary medicine to provide for their lifestyles, health, and life needs, and thus have been able to prepare the ground for understanding their place in society. Thus, the scientific views, treatments, and diagnostic practices that existed in the Middle Ages can be considered as the initial to modern medicine in the East and the West.

Keywords: Canons of medicine, scientific schools, exact and natural sciences, bending, about joints, education, medicine man, pharmacist.

Аннотация. Большинство средневековых ученых, представленных в статье, обладали энциклопедическими знаниями. Они хорошо разбирались во многих науках, в том числе в медицине. Анализ многих данных в области медицины, имеющей богатую историю, в трудах представителей медицинской науки карахандского периода Мухаммада аль-Каланиси, аль-Марвази, Наджибуддина Самарканди, аль-Рази и представителей этой области, методы лечения, внимание уделяется анализу данных по диагностике, хирургии и лечению различных заболеваний, приготовленных из лекарственных растений. Кроме того, существует множество источников и данных о различных этапах истории медицинской науки, а также научного анализа. Потому что ранняя медицина и стадия ее развития являются продуктом многовекового человеческого мышления и опыта, а также сочетания навыков. Короче говоря, упомянутые выше комментарии и анализы показывают, что происхождение современной медицины, стадия развития которой обусловлена необходимостью ранней медицины, через наблюдение древней истории, то есть первозданной природы человечества. Потому что с незапамятных времен человечество начало сосредотачиваться на постепенном развитии первичной медицины, чтобы обеспечить свой образ жизни, здоровье и жизненные потребности, и, таким образом, смогло подготовить почву для понимания своего места в обществе. Таким образом, существовавшие в средние века научные взгляды, методы лечения, диагностики можно рассматривать как первоначальные этапы современной медицины Востока и Запада.

Ключевые слова: Кононы медицины, научные школы, точный и естественные науки, изгиб, о суставах, воспитание, знахирь, фармацевт.

Kirish. O’rta asrlarda yashagan olimlarning aksariyati qomusiy bilimga ega bo’lgan. Ular ko’pgina fanlarni shu jumladan, tibbiyat ilmini ham yaxshi bilganlar. O’zining boy o’tmisht tarixiga ega bo’lgan tibbiyat sohasidagi ko’plab ma’lumotlar tahlili Qoraxoniylar davriga oid tibbiyat ilmi vakillari Muhammad al-Kalonisiy, al-Marvaziy, Najibuddin Samarcandiy, ar-Roziy va shu soha vakillarining asarlarida davolash usullari, tashxis qo’yish, jarrohlik va dorivor o’simliklardan tayyorlangan turli kasalliklarni davolashga doir ma’lumotlar tahliliga e’tibor qaratilgan. Bundan tashqari tibbiyat ilmi tarixining turli bosqichlariga tegishli ko’plab manba va ma’lumotlar o’rin olgan hamda ilmiy jihatdan tahlil etilgan. Zero ilk tabobat va uning taraqqiyot bosqichlari insonlarning ko’p asrlik tafakkuri va tajriba mahsuli hamda ko’nikmalarning yig’indisi hisoblanadi. Hullas yuqorida bildirilgan fikr mulohazalar hamda tahlilar shun ko’rsatadiki, zamonaviy tibbiyotning kelib chiqishi, taraqqiyot bosqichi ko’hna tarixning ya’ni insoniyatning dastlabki, tabiat va turfa olamni kuztishi orqali ilk tibbiyat zaruriyat tufayli uzaga kelgan. Chunki qadimdan insoniyat o’zining hayot tarzini, salomatligini va turmush ehtiyojlarni ta’minalash uchun ilk tibbiyotni tadrijiy rivojlanishiga e’tibor qarata boshlaganlar va shu tariqa o’zlarining jamiyatda tutgan o’rinlarini anglashga zamin tayyorlab ola bildilar. Shu tariqa O’rta asrlar davrda mavjud bo’lgan ilmiy qarashlar, davolash usullari, tashxis qo’yish kabi amallari, sharq va g’arbning zamonaviy tibbiyotining debochasi deb hisoblash mumkin.

Tadqiqot obyekti va qo’llaniladigan metodlar

Tadqiqotchi olimlarning fikricha, Sharq, xususan, Markaziy Osiyo mintaqasi IX-XII va XIV-XV asrlarda bamisoli buлоqdek otilib chiqqan ikki qudratli ilmiy-madaniy yuksalishning manbayi hisoblanib, jahonning boshqa mintaqalardagi Renessans jarayonlariga ijobjiy ta’sir ko’rsatgan Sharq Uyg’onish davri Sharq renessansi sifatida dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan haqli ravishda tan olinganligini bejiz emas.

Shu bilan birga ko’plab tadqiqotchilar qayd etganidek, agar Yevropa uyg’onish davrining natijalari sifatida adabiyot va san’at asarlari, tibbiyat va insonni anglash borasida yangi kashfiyotlar yuzaga kelgan bo’lsa, Sharq uyg’onish davrining o’ziga xos xususiyati shundaki avvalo matematika, astronomiya, fizika, ximiya, tibbiyat kabi aniq va tabiiy fanlarning rivojlanishda namoyon bo’lgan. Bejjizga emaski, nemis faylasuf olimi G.Gerderning quyidagi fikrlari “matematika, kimyo, tibbiyat sohasida musulmonlarning xizmati buyuk. Bu fanlarda musulmonlar Yevropaning muallimlari bo’lib qoldilar”[1] degan yorqin fikri so’zimizning isbotidir. Shu bois O’rta asrlar davriga kelib, anqlik borasida nisbatan davolash usullari, tashxis qo’yish va dori-dormanlarni tayyorlash kabi muhim jarayonlar takomillashib borganligini, O’rta asrlarda, hususan Qoraxoniylar boshqaruvi davrida ayniqsa hukumdar Bo’g’raxon davrida barpo etilgan kasalxonalar va tibbiy bilimlarni beradigan maxsus madrasalar faoliyatini o’rta asrlarda haqli ravishda tibbiy bilim maskani deb atalishimiz bejiz emas. Qoraxoniylar boshqaruvi davrida nafaqat Samarcandda balki ko’pgina shaharlarda ham kasalxona va tibbiyat ilmi maskanlari mavjud bo’lgan. Xullas faoliyat yurgizgan tibbiyat maskandarida o’z davrining bilimdon va tajribali hakimlari hisoblangan al-Kalonisiy, al-Marvaziy, Najibuddin Samarcandiylar talabalarga tibbiyat ilmidan saboq berish bilan birga tabiblik va dorishunoslik sohalarida ish olib borishgan. Ularning tibbiyotdan tashqari riyoziyot va boshqa tabiiy fanlardagi tadqiqotlarini kuzatish, tahlil va qiyoslash metodlaridan foydalangan holda mavjud manbalar va ma’lumotlar ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Olingen natijalar va ularning tahlili

Musulmonn renessansi, shuningdek Ibn Sino kabi buyk hakim va olimlar boshlab bergan izlanishlar sulolaviy davlatlar jumladan Qoraxoniylar davrida yanada rivojlantirildi. Qoraxoniylar mamlakatni iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan rivojlantirishga harakat qildilar. Shaharlarda, ayniqsa davlatning poytaxti Samarcandda katta qurilish ishlari olib borildi. Boshqa binolar qatori kasalxonalar, shifoxonalar ham qad ko’tardi.

Masalan, o’sha vaqtida Samarcand hukmdori Ibrohim ibn Nasr Tamg’ach Bo’g’roxonning tashabbusi bilan 1066-yilda Samarcandda kasalxona barpo etildi. Kasalxona bir vaqtida tibbiy bilimlarni o’qituvchi maxsus madrasa sifatida(maktab) ham faoliyat yurgizdi. Uni “Tibbiy bilim maskani” deb atadilar. Bu maskan va kasalxona xonning o’ziga qarashli vaqf yerlar va korxonalardan keladigan daroamat bilan ta’milanib turilardi. Kasalxona nizomiga binoan u yerda faqat kasallargina emas ular qatorida hech kimi yo‘q qariyalar va nogironlarga ham xonalar ajratilgan edi. Shunday qilib, bu kasalxona g’aribxonalik vazifasini ham bajarardi.

Kasalxona uchun ajratilgan mablag’ turli sohalar, masalan, umumiyl mablag’dan 10 foizi kasalxonada doimiy faoliyat olib boruvchi tabiblar uchun, 15 foizi kasallarning ovqati uchun, 5 foizi o’tin - ko’mir uchun, 2 foiz obdasta va sham sotib olish uchun, 3 foizi oshpaz uchun belgilab qo’yilgan. Bundan tashqari qon oluvchi uchun 2 foiz, go’rkovlar uchun 3 foiz pul ajratilgan. Demak, kasalxonada maxsus qon oluvchi mutaxassislar

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 *

bo‘lgan. Kasalxonada vafot etgan g‘arib, kimsasiz bemor va nogironlami dafn etish kasalxona ma’muriyati zimmasiga yuklangan.[2]

Samarqand kasalxonasi va tibbiy maktabiga o‘xshash muassasalar boshqashaharlarda ham bo‘lgan. Ularda ham bilimdon va yaxshi tajribali hakimlar talabalarga dars berganlar. Shulardan Muhammad al-Kalonisiy, Qatton al-Marvaziy, Najibuddin Samarcandiyardir.

Muhammadal-Kalonisiy (Bahriddin Muhammad ibn Bahrom Kalonisiy as-Samarcandiy) Samarcandda tavallud topib shu yerda bilim olgan. Tug‘ilgan yili ma’lum emas, vafoti 1194-yil. Kalonisiy yaxshi tajribali tabib va dorishunos bo‘lgan. U dorishunoslikga oid "Kitob al-qarobodin" ("Murakkab dorilar haqida kitob") nomli asari ham bor. Muallif kitobida murakkab dorilarni tayyorlash va ularni ishlatish usullarini bayon etgan. Xususan, kukun dori (poroshok), hab dori (tabletka), qaynatma va dimlama dori, har xil surtma dorilar tayyorlash usullarini ko‘rsatib bergen. Kalonisiyning tibga oid asari ma’lum emas. U ko‘proq dorishuncibilan shug‘ullangan.

Qatton al-Marvaziy (Ayn az-Zam on al-Qatton al-Marvaziy) o‘z zamonasining ko‘zga ko‘ringan hakimlaridan biri bo‘lgan. Qaysi yilda tug‘ilib qaysi yilda vafot etgani ma’lum emas. Manbalarda aytishicha Marvaziy XII asrda yashagan mashhur faylasuf Abu Abbas al-Muqriy shogirdi bo‘lgan. Demak, u XII asrda yashagan. Qatton al-Marvaziy Marv shahrida tavallud topgan. Shuning uchun "Marvaziy" tahallusini olgan. Olim tibbiyotdan tashqari astronomiya, riyoziyot va boshqa tabiiy fanlar bilan ham shug‘ullangan. Lekin, asosiy kasbi tabiblik bo‘lgan Bizga uning tibga oid "Rasoil tib" ("Tib haqida risolalar") nomli asari ma’lum. Kitobda olim nazariy-amaliy tibbiyot haqida birmuncha qisqaroq ma’lumot bergen.

Najibuddin Samarcandiy (Najibuddin Abu Homid Muhammad Ali ibn Umar as-Samarcandiy) XII asrning oxiri va XIII asrning boshida yashagan mashhur hakimlardan biridir. Taxallusidan ma’lumki samarcandlik bo‘lgan. Ammo, tavallud topgan, yili ma’lum emas. Najibuddin Samarcandiy hayotining oxirida Marv shahrida yashagan. Najibuddin Samarcandiy hayotining oxirida Marv shahrida yashagan yerda fojiali hajok bo‘lgan. 1222-yilda mo‘g‘ul qo‘shinlari Marvni qamat qilib, uning devorini buzib, shaharga bostirib kirganlar va hamma shahar aholisini qirib tashlaganlar. Shu qirg‘inda Najibuddin Samarcandiy ham halok bo‘lgan.

Najibuddin yosligidanoq har xil bilimlarga qiziqa boshlagan. Xususan, tabiiy fanlarga oid kitoblarni juda qiziqib mutolaa qilgan. U madrasada o‘qishni tugatganidan so‘ng o‘z bilimini oshirish va kengaytirish maqsadida mustaqil ravishda bilimlami o‘rgana boshlaydi. Ayniqsa tibbiyot ilmiga oid kitoblarni qiziqib mutolaa qilgan va bufanni yaxshi o‘zlashtiribolgan. Buhaqdamashhur tarixchiibnAbuUsayba shunday deb yozgan: "Najibuddin Samarcandiy tib ilmi sohasida har tomonlama chuqr bilimga ega edi. U qadimgi Yunoniston, Rum, Hindiston va boshqa buyuk mamlakatlar tib olimlarining asarlarini qunt bilan o‘rgandi va o‘ziham buyuk hakim bo‘lib yetishdi".[3]

Najibuddin Samarcandiy ko‘p qirrali olim edi. U o‘sha vaqtida ma‘lum bo‘lgan fanlaming deyarli hammasini chuqr bilardi. Lekin, u kasb jihatidan hakim bo‘lgan. Shuning uchun uning asarları ichida tibga oid kitoblar ko‘chilikni tashkil etgan. Bizga olimning tibga oid quyidagi asarları ma’lum: "Kasalliklarning sabablari va alomatlari", "Bo‘g‘imlar kasalliklarini davolash", "Murakkab dorilarni tayyorlash". Bu asarlar o‘sha davr amaliy tibbiyotining rivojlanishida katta rol o‘ynaganlar. Ayniqsa "Kasalliklarning sabablari va alomatlari" kitobi katta shuhrat qozondi. Kitobda asosan tashxis va davolash masalalari bayon etilgan. Dastlab har xil kasalliklarning kelib chiqish sabablari ko‘rsatiladi. Bunda muallif mizojar haqidagi umumiyl fikr yuritishdan tashqari kasalliklarning kelib chiqishida tabiat omillarining ahamiyatini ham ko‘rsatgan. Xususan, kasallik paydo qiluvchi omillardan suv, noqulay iqlim kabi omillarni sanab o‘tgan. Bulardan tashqari Samarcandiy ovqat tartibining buzilishini ham kasallik sabablari qatoriga qo‘shgan. So‘ng olim har bir kasallikning o‘ziga xos alomatlarini ko‘rsatib bergen. Samarcandiyning ta‘kidlashicha kasalga tashxis qo‘yishda kasallikning belgilarini sinchiklab o‘rganish hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Najibuddin Samarcandiyning bu kitobini hozirgi tilda "Ichki kasalliklar propedevtikasi", deyish mumkin.

"Murakkab dorilarni tayyorlash" kitobi amaliy tibbiyotta muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Unda murakkab dorilarni tayyorlash usullari ko‘rsatib berilgan. U vaqtarda ko‘p hakimlar yoki bilmaslikdan, yoki bir-birlariga qarama-qarshi bo‘lgan moddalami ham qo‘shib yuborardilar.[4]

Najibuddin Samarcandiy o‘z kitobida shu haqda so‘zlab bunday noaniqliklar va xatolami ko‘rsatib bergen. U bunday deb yozgan: "Hozirgi kunda murakkab dorilar tayyorlashga bag‘ishlangan kitoblar juda oz ekanligi, birlari esa juda qisqa, yuzaki va noaniq yozilganligi uchun men shu kitobni yozishga qaror qildim.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* *Gumanitar – ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 **

Kitobda qo‘limdan kelgancha murakkab dorilarni tayyorlash usullarini tog‘riroq va aniqroq ko‘rsatib berishga harakat qildim”.

“Bo‘g‘im kasalliklarini davolash” kitobi ham muhim ahamiyatga ega. Kitobda muallif har xil bo‘g‘imlarda uchraydigan turli kasalliklar (artritlar, artrozlar) haqida so‘z yuritgan. Bunday kasalliklarni davolashda Najibuddin Samarcandiy har xil dori-darmonlar berish bilan birga isitish manbalari (masalan, hammomda bug‘latish)ni ham tavsiya etgan.

O‘zbekiston tibbiyoti tarixida Najibuddin Samarcandiy katta iz qoldirdi. U o‘zining tibga oid asarlari bilan o‘lkamizda tibbiyot ilmining rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi. Sharqning o‘rtalashtirishida tibbiyot haqida so‘z borganida bir muhim masalani e‘tiborga olish zarur.

O‘sha davrda yashagan olimlarning ko‘pi qomusiy bilimga ega bo‘lgan. Ular hamma ma’lum fanlarni, shu jumladan tibbiyot ilmini ham yaxshi bilganlar. Tarixiy ma’lumotlaiga ko‘ra o‘rtalashtirishida madrasalarida boshqa fanlar qatorida tibbiyot ilmi ham o‘qitilgan. Binobarin, madrasani tugatgan talabalar tibbiyotilmiasoslari bilan ham tanishib chiqganlar. Ba’zilari esa bu ilmni chuqurroq o‘rganib, shu sohada asarlar ham yaratganlar. Masalan, o‘sha vaqtidagi mashhur olimlardan Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobi, Nizomiy Aruziy Samarcandiying tibga oid asarlari ma’lum. Ular amaliy tibbiyot bilan shug‘ullangan bo‘lmasalar ham bu fanni yaxshi bilganlar.

Abu Rayhon Beruniy dorivor o‘simliklarni chuqur o‘rgangan va bu sohadagi o‘z bilim va kuzatishlarini umumlashtirib “Kitob ash-saydana fit-tib” (“Farmakognoziya kitobi”) nomli asar yozgan. Kitobda muallif 1000 dan ortiq dorivor moddalarning xususiyatlari va ulardan foydalanish yollarini ko‘rsatib bergan. Bu kitob dorivor moddalar haqidagi bilimni ancha boyitdi.

Abu Nasr Forobi ham tibbiyotni chuqur o‘rgangan va bu soha haqida asarlar yozgan. Ulardan biri “Odam gavdasining tuzilishi” deb ataladi. Unda a‘zolarning anatomiyasi va funksiyasi ko‘rsatib berilgan. Bundan tashqari kitobda har xil kasalliklarning kelib chiqish sabablari, ularning belgilari va kasalliklarga qarshi amalga oshiriladigan tadbirlar bayon etilgan. Forobiyning ikkinchi kitobi “Nazariy va amaliy tibbiyot”, deb ataladi. Bu kitobda muallif salomatlik va kasallik holatlari haqida so‘z yuritib, bu holatlar tashqi muhit ta’siriqa bogliq ekanligini ko‘rsatgan.

Nizomiy Aruziy Samarcandiy ham yaxshi tibbiyot bilimdoni bo‘lgan. Olimning tibga oid fikrlari uning “Majmu-an-Navodir” (“Nodir fikrlar to‘plami”) ismli asarida bayon etilgan. Bu asar “Chahor maqola” (“To‘rt maqola”) deb ham ataladi. Kitob to‘rt qismdan iborat. Oldingi uch qismi har xil fanlarga bag‘ishlangan. To‘rtinchisi qism tibbiyot haqida. Bu qism “Tibbiyot va tabiblar uchun qo‘llanma” deb ataladi. Kitobda Aruziy dastlab tibbiyotning o‘ziga ta‘rif bergan. Olimning yozishicha tibbiyot shunday san‘atki, uning yordamida kishining sog‘lig‘i saqlanadi, agar u yo‘qolgan bo‘lsa qaytdan tiklanadi. Ma’lumki bu fikr birinchi marta Abu Ali ibn Sino “Urjuza fit-tib” kitobida bayon etilgan edi. Demak, Aruziy Samarcandiy bu masalada Ibn Sino bilan bir fikrda bo‘lgan.

Aruziy kitobida tabib qanday xususiyatlarga ega bo‘ishi kerakligi haqida o‘z fikrini ham bayon etgan. Uning yozishicha tabib, xushfe‘l, kuzatuvchan va mulohazali bo‘lishi kerak. Aruziy bunday deb yozgan. “Agar tabib kuzatuvchan va mulohazali bo‘lmasa, u kasalga to‘g‘ri tashxis qo‘yolmaydi, binobarin uni tog‘ri davolay olmaydi”.

Kasalliklar masalasida Aruziy isitmali holatlarga alohida ahamiyat bergan. U isitmaning turlariga qarab, bemorga tashxis qo‘yishni ko‘rsatgan. Aruziy Samarcandiy o‘z kitobida buyuk hakimlarning faoliyati va ularning tibbiyot fanining rivojiga qo‘shgan hissalarini haqida muhim ma’lumotlar keltirgan. Bu ma’lumotlar tibbiyot tarixchilari uchun foydali bo‘lshini ta‘kidlagan. Nizomiy Aruziyning kitobi hajm jihatidan unchalik katta bo‘lmasa ham mazmun jihatidan juda muhim asardir. Kitobining oxirida Aruziy mashhur hakimlarning hayoti va tabiblik faoliyatidan bir qancha ibratli rivoyatlar keltiradi. Xususan, u Abu Ali ibn Sino, Muhammad ibn Zakariyo ar-Roziy, Abu Sahl Masihiylarning hayotidan boshqa hakimlarga ibrat bo‘ladigan voqealarni bayon etgan. Boshqalarini bu olimlardan o‘rnak olishga da‘vat etgan [5].

Aruziy Samarcandiy o‘z asarlarida va keltirgan rivoyatlarida bemorlarni davolashda uning kasalligi har qancha og‘ir bolsa ham tushkunlikka tushmaslikni, ba’zan “davosi yo‘q”, deb hisoblangan kasallik ham tuzalishi mumkinligini ukdiradi.

Xulosa

Insoniyat o‘zining hayot tarzini, salomatligini va turmush ehtiyojlarini ta‘minlash uchun ilk tibbiyotni tadrijiy rivojlanishiga e‘tibor qarata boshlagan va shu tarzda o‘zlarining jamiyatda tutgan o‘rinlarini anglashlariga zamin tayyorlab ola bildilar. Tibbiyotning rivojlanishi, bir so‘z bilan aytganda, inson tafakkuri va

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

mehnat mahsuli hamda ko'nikmalari yig'indisi hisoblanadi. Shu bois tabobat ilmi jamiyat taraqqiyotidagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar tufayli, ayniqsa o'tmishdan avloddan avlodga o'tib kelgan tibbiyotdagi tabiblik va davolashning xilma xil usullari o'rta asrlarda ayniqsa Qoraxoniylar bosharuvi davrida tibbiyot sohasi vakillari hisoblanmish al-Kalonisiy, al-Marvaziy va boshqalar aniqlik borasida nisbatan davolash usullari, tashxis qo'yish, murakkab dori-darmonlarni tayyorlash kabi jarayonlarni takomillashtirib borganliklari o'rta asr tibbiyotida yaqqol o'z aksini topganligini ko'rshimiz mumkin. Shu bois haqli ravishda o'rta asrlar davriga oid asarlar va ilmiy meroslar faqat bir millat yoki bir xalqning emas, balki butun insoniyatning ma'naviy mulki ekanini yana bir bor e'tirof etish zarur deb hisoblaymiz va bu merosdan butun bashariyat ravnaqi yo'lida oqilona va samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent, 2005. – 330 b.
2. A.Qodirov. Tibbiyot tarixi. T. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2005. - 156 b.
- 3.A.A.Abduvaliyev, I.E.Jo'rayev. Sharq tabobati asoslari.Toshkent.Tibbiyot Akademiyasi, 2009. 47-56 betlar.

References:

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent, 2005. – 330 b.
2. A.Qodirov. Tibbiyot tarixi. T. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2005. – 156 b.
- 3.A.A.Abduvaliev, I.E.Jo'raev. Sharq tabobati asoslari.Toshkent.Tibbiyot Akademiyasi, 2009. 47-56 betlar.

Muallif:

Nazarov Obid Raximovich -Guliston davlat universiteti Tarix kafedrasи dotsenti, tarix fanlari nomzodi.

УДК 373.167.1:39

TEACHING STUDENTS ABOUT THEORETICAL ISSUES OF ETHNOGENESIS AND ETHNIC HISTORY OF THE UZBEK PEOPLE

**ТАЛАБАЛАРГА ЎЗБЕК ХАЛҚИ ЭТНОГЕНЕЗИ ВА ЭТНИК ТАРИХИННИНГ НАЗАРИЙ
МАСАЛАЛАРИНИН ЎҚИТИЛИШИ ХУСУСИДА**

ОБ ИЗУЧЕНИИ СТУДЕНТАМИ ТЕОРИТИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ ЭТНОГЕНЕЗА И ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ УЗБЕКСКОГО НАРОДА

Турдиқулова Моҳира, Тўйчибоев Баҳодир

Гулистан давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистан шахри, 4-мавзе

E-mail:m.turdikulova@mail.ru

Abstract. The article analyzes the views on teaching students about theoretical issues of ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people. In particular, an attempt was made to explain to students the essence of the concept of "national autochthonism." At the same time, in the article, the main aim of the researcher is in order to convey to the students in a simple and clear way the concepts such as the factors that shape the ethnus, ethnic symbols.

Keywords: The concept of "national autochthonism", scientific theory, ethnocultural rapprochement, ethnic mixing, ethnogenetic processes, ethnus theory, ethnogenesis, ethnic history, history of the nation, the end of ethnogenesis, ethnus ancestors, the starting point of ethnogenesis, factors shaping ethnus, ethnic symbols, period, linguistic unity, cultural unity, ethnic (national) self-awareness.

Аннотация. Мақолада талабаларга ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг назарий масалаларини ўқитилиши хусусида фикрлар таҳлил этилган. Жумладан талабаларга "миллий автохтонизм" концепцияси моҳияти очиб беришга ҳаракат қилинган. Шу билан бирга мақолада этносни шакллантирувчи омиллар, этник белгилар каби тушунчаларни талабаларга содда ва тушунарли тарзда етказиб бериш, тадқиқотчининг олдига асосий вазифа сифатида қўйилган.

Таянч сўзлар: "миллий автохтонизм" концепцияси, илмий назария, этномаданий яқинлашиш, этник қоришув, этногенетик жараёнлар, этнос назарияси, этногенез, этник тарих, миллат тарихи, этногенез якуни, этнос аждодлари, Этногенезнинг бошланғич нуқтаси, этносни шакллантирувчи

омиллар, этник белгилар, этник бирлик бўлиб шаклланиш даври, тил бирлиги, маданият бирлиги, этник (миллий) ўз ўзини англаш бирлиги.

Аннотация. В статье анализируются вопросы преподавания студентам теоретических вопросов этногенеза и этнической истории узбекского народа. В частности, была предпринята попытка разъяснить студентам суть понятия «национальный автохтонизм». При этом основная задача исследователя - в простой и понятной форме донести до учащихся такие понятия, как факторы, формирующие этнос, этнические характеристики, период формирования этнической единицы, языковая единица, культурная единица, единица этнического (национального) самосознания.

Ключевые слова: Концепция «национального автохтонизма», научная теория, этнокультурное сближение, этническое смешение, этногенетические процессы, теория этноса, этногенез, этническая история, история нации, конец этногенеза, предки этноса, исходная точка этногенеза, факторы, формирующие этнос, этнические характеристики, период формирования этнической единицы, языковая единица, культурная единица, единица этнического (национального) самосознания.

Кириш. Ҳар бир ҳалқнинг этногенез ва этник тарихи айнан олинган ҳалқ тарихининг таркибий қисмидир. Шунингдек, ўзбек ҳалқи этногенези ва этник тарихи ҳам Ўзбекистон ҳалқлари тарихининг таркибий қисмини ташкил этади. Шу сабабли республика ОТМларида “Ўзбек ҳалқи этногенези этник тарихи” курси бўлажак тарихчиларга ўтиб келинади. Ушбу курсни талабаларга етказишида профессор-ўқитувчилар томонидан муаммонинг назарий масалаларини ўқувчиларга тушунарли, содда шаклда етказиб бериш муҳим масала ҳисобланади. Чунки ўзбек ҳалқи этногенези ва этник тарихини, миллий ўзлик тушунчасини тўғри англаб етилиши, ёшларда ватанпарварлик рухини шакллантиради. Мақолада биз шу масалага мурожат этдик.

Тадқиқот обьекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқотнинг обьекти сифатида ўзбек ҳалқи этногенези этник тарихи ўрганилиши доир назарий масалалар, асосан XX асрнинг 30 – йилларидан бери олиб борилаётган археологий ва назарий тадқиқотлар натижалари олинди. Тадқиқот мавзусини ёритишда тарихий-қиёсий, контекстуал, комплекс ва функционал таҳлил усусларидан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Этногенетик тадқиқотлар ҳалқнинг этногенези ва этник тарихини ўрганишдаги мураккаб муаммолардан бири ҳисобланади. ҳалқларнинг этногенезини ўрганиш давомида этногенетик жараёнларнинг барча жиҳатларини ва барча манбаларни комплекс жалб этмаган ҳолда ечиш мумкин эмас [7]. Этногенез ва этник тарихни ўрганмай, яъни айнан олинган ҳалқнинг келиб чиқишини ўрганмай туриб, ҳалқ тарихини тўла қонли яратиш мумкин эмас.

XX асрнинг 40-йиллари арафасида обьектив тарихий жараёнлар тақозо этган ва замон талабига хос ва мос илмий концепция ишлаб чиқилди. Ўрта Осиё ҳалқларининг келиб чиқиши муаммолари ечимиға назарий ва илмий методологик асос берган бу илмий ишланма “миллий автохтонизм концепцияси”, деб аталди. Бу янги илмий назариянинг концептуал асосини “Ўрта Осиёнинг ҳар бир ҳалқи ҳозирда яшаб турган ҳудудлари билан азалдан боғлиқдир”. “Ҳозирги замон Ўрта Осиё ҳалқларининг биронтаси ҳам қадимги этник гуруҳларга бевосита бориб тақалмайди. Аксинча, уларнинг шаклланишида, ерли туб жойли ҳалқлар ва теварак-атрофдан кўчиб келган ҳалқлар ҳар хил нисбатда ўз аксини топган” [5], деган гоялар ташкил этади. Миллий автохтонизм назарияси Ю.В.Бромлей, П.Кнышев, С.Токарев, Н.Чебоксаров, В.Козлов каби этнос назариячилари томонидан ривожлантирилди ва уларнинг тадқиқотларида такомиллаштирилди.

Этнология фанида миллий автохтонизм концепциясига кўра ҳар бир ҳалқнинг келиб чиқиш тарихи уч босқичдан иборат дейилган. Биринчи босқичда қўшни, ҳудудий жиҳатдан яқин, турли тил ва лаҳжаларда сўзлашувчи қабила ва элатларнинг иқтисодий ва маданий алоқалари асосида этномаданий яқинлашиш, аралашиш ва этник қоришув, яъни этногенетик жараёнлар кечади. Бу этногенетик жараён ҳар бир ҳалқ тарихида жуда узоқ давом этадиган обьектив тарихий воқиелик бўлиб, унинг якуни айнан олинган ҳалқнинг шаклланишига олиб келади.

Этнология фанида қабул қилинган ишланмага кўра, этногенез яқунида этносга хос барча этник белгилар мужассамлашган бўлади. Агарда ҳалқларни келиб чиқиши масаласига доир юқоридаги методологик талаблардан келиб чиқадиган бўлсак, биринчидан, этногенез, этник тарих ва миллат тарихининг ҳар бирини алоҳида олганда, уларнинг бошлангич ва яқуний нуқталари бор. Шунинг учун этногенез ва этник тарихни ўрганишда ўқувчи биринчи навбатда ўрганаётган ҳалқ этногенезининг

қачондан бошланганлигини аниқлаб олмоғи керак бўлади. Чунки, этнос фақат кишилик тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлади. Этногенезнинг бошлангич нуқтаси эса этноснинг қадим замонларда яшаган “аждодларига” бориб тақалади.

Ўзбек халқининг қадимги аждодлари Моварауннаҳр ва қадимги Хоразмнинг туркий ва эроний тил лаҳжаларида сўзлашувчи туб жойли ўтроқ ва чорвадор аҳолисидир. Улар узоқ асрлар давомида бир ҳудудда, аралашиб, кўни-кўшни ва қуда-андада бўлиб яшаганлар ва уларнинг қоришуви жараёнида ўзбек халқи шаклланган. Бу қабила ва элатларнинг биринчи бор бир-бирлари билан аралашиш жараёни миллий автохтонизм назариясига кўра, ўзбек этногенезнинг бошланиши, дастлабки нуқтаси ҳисобланади.

Этногенез жараёни умумий ҳолатда қўйидаги босқичларни ўз ичига олади. Бир қатор ташқи шароитлар мавжудлигига, этносни шакллантирувчи омиллар жамланмаси шаклланади ва уларнинг таъсирида бир қанча этник компонентлардан янги этник компонент шаклланади. Янги этник компонентнинг шаклланиши жараёнида унинг бошқа этнослардан фарқловчи белгилари шаклланади. Ва ниҳоят, ушбу белгилар янги пайдо бўлган этноснос жамоасини ўзини алоҳида жамоа сифатида ҳис қиливчи ўзлигининг пайдо бўлишида акс этади. Айнан ушбу умумий ном асосида янги пайдо бўлган этноснинг миллий ўзлигининг англаниши, этногенез жараёнининг якунланганлигидан далолат беради. [6].

Демак, биринчи босқичда кўшни, ҳудудий жиҳатдан яқин, турли тил ва лаҳжаларда сўзлашувчи қабила ва элатларнинг иқтисодий ва маданий алоқалари асосида этномаданий яқинлашиш, аралашиш ва этник қоришув, яъни этногенетик жараёнлар кечади. Бу этногенетик процесс ҳар бир халқ тарихида жуда узоқ давом этадиган объектив тарихий жараён бўлиб, унинг якуни айнан олинган халқнинг шаклланишига олиб келади, яъни этногенетик жараён якунида халқ шаклланади. Демак, халқ бу биологик ҳосила эмас, балки узоқ давом этадиган этногенетик жараёнлар маҳсули ва этник бирликлар йиғиндишидир. Яъни халқ тарихининг этногенез қисми, унинг элат, халқ бўлиб шакллангунига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Этногенезнинг бошлангич нуқтаси, унинг ибтидоси эса қабиладан бошланаади. Агар биз Ўрта Осиёнинг энг қадимги ўтроқ, туб жойли аҳолиси – ўзбек ва тожик халқлари мисолида оладиган бўлсан, у ҳолда ўзбек ва тожик этногенези кишилик жамияти тарихий тараққиётининг ибтидоий жамоа тузими сўнгидан (сўнги бронзадан) бошланиб, то ривожланган феодал жамиятининг XI асригача давом этади. [3] Этногенез якунида этносга хос барча этник белгилар, этник аломатлар бирин-кетин юз бериб, мужассамлашган бўлади. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг назарий масалаларини талабаларга ўқитишда эътибор бериш керак бўлган масалалардан яна бири халқнинг этник бирлик бўлиб шаклланиши масаласидир.

Маълумки, халқнинг келиб чиқишининг иккинчи босқичи, бу элат- халқ тарихи, яъни қачонким, халқ этногенези якунлангач, унинг шаклланган халқ тарихи бошланаади. Халқнинг этник тарихини ўрганишда унинг этник белгилари ва этносни шакллантирувчи омилларни тўғри аниқлаш лозим. Этноснинг асосий белгилари: тил бирлиги, маданият бирлиги, этник (миллий) ўз ўзини англаш бирлиги ва бошқалар. Этник белгилар этносни шакллантирувчи омиллардан фарқли равишда аниқ этник мазмунга эга бўлади. Этносни шакллантирувчи омиллар бу ҳудуд бирлиги, ижтимоий-иқтисодий структура яхлитлиги ҳисобланади [1]. Юкоридагилар этник муносабатлар ва этник ўз-ўзини англашни юзага келтиради. Этник белгилар ичида этник ўз-ўзини англашга алоҳида эътибор бериш лозим. Этносни ўз-ўзини англаши (ва у билан боғлик ўз-ўзини номлаши) белгиси, этногенезнинг тугалланиш жараёнида пайдо бўлиб, ахолининг этник бўлинишини аниқлашда муҳимдир. Этногенезни ўрганишда географик, иқтисодий ва давлат-сиёсий омилларни ўрганиш хам муҳимдир.

Ўзбекларнинг халқ тарихи тўлалигича феодал жамиятининг ижтимоий маҳсулидир. Ўзбек халқи мисолида бу этногенетик жараён XI асригача давом этди ва ниҳоят у Ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида XI-XII асрлар давомида ўз ниҳоясига етди [1]. Шундан сўнг ўзбек халқининг этник тарихи бошланди.

Шундай қилиб, халқнинг этногенезни ўрганишда этник белгилар ва этносни шакллантируvчи омилларга алоҳида эътибор бериш зарур. Бу нарса этногенетик тадқиқотларда тўғри йўл танлаш имкониятини беради.

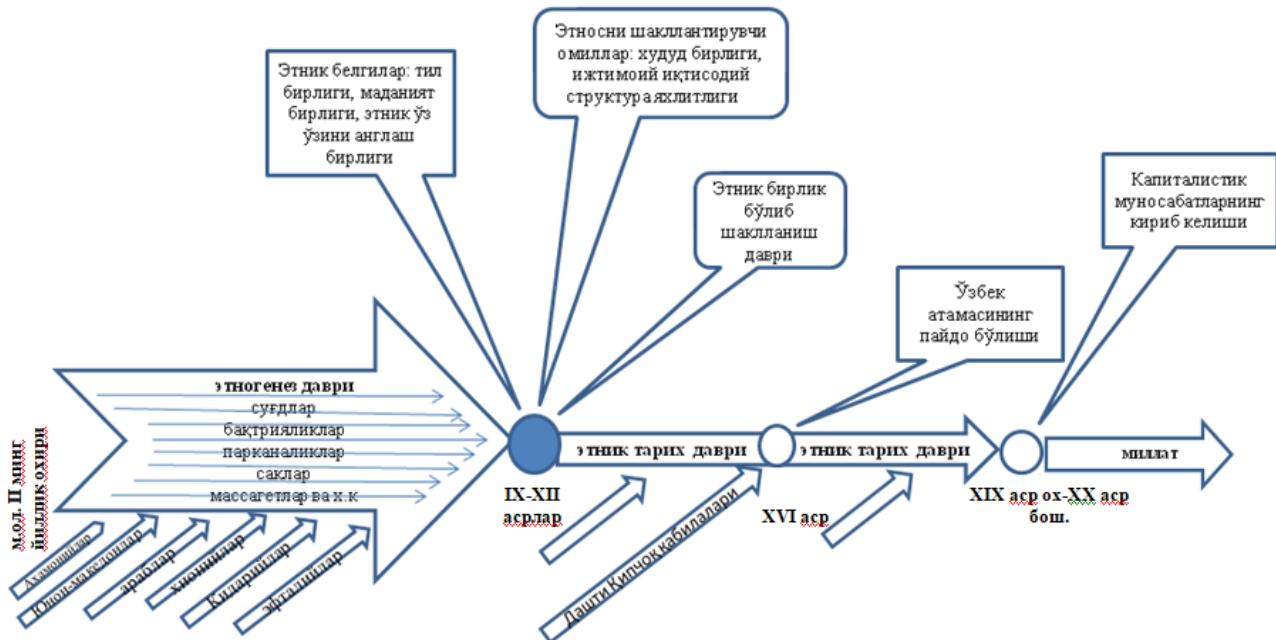
Халқ шакллангандан кейин, унинг таркибига кирган компонентлар уни тўла-тўқис шаклланиш жараёнига у қадар сезиларли таъсири килмайди. Масалан, ўзбек халқининг шаклланиш жараёни IX-XII асрларга келиб якунланганидан кейин хам унинг таркибига янги компонентлар келиб қўшилган, яъни

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar – ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 *

туркий қабилалар келиб ўрнашган. Бироқ уларнинг келиши ўзбек халқи этногенезининг асосий жараёнига сезиларли таъсир кўрсатмади.

Этногенез жараёнларини ўрганишда яна бир зарурый шартлардан бири турли фан маълумотларига комплекс ёндашиш масаласи ҳисобланади. Этногенез муаммоларини ечишда палеоантропология, археология, этнография, ёзма ёдгорликлар, лингвистика ва эпиграфика фани маълумотларидан фойдаланишини билиш лозим. Уларнинг ўзига хосликларини ва бир-бираига бўлган муносабатларини билиш керак.

1-расм. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг юзага келиши.

Ўзбекларнинг этник тарихи ҳам, унинг этногенези каби узоқ давом этадиган этномаданий жараён бўлиб, бу жараён то XIX асрнинг ўрталаригача давом этади.

Халқ тарихи ўз иқтисодий-хўжалик ва этномаданий ривожининг маълум нуқтасига етгач, унинг миллат бўлиб шаклланиш жараёни бошланади, яъни унинг учинчи – миллат тарихи босқичи бошланади. Бу нуқтанинг ижтимоий ҳаётда намоён бўлиши жамиятда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг бошланиши билан юз бера бошлади. Шунинг учун миллат капитализмнинг ижтимоий махсули ҳисобланади. Агар мана шу методологик принципга асосланадиган бўлсак ўзбек халқининг миллат тарихи XIX аср охири - XX асрнинг бошларидан бошланади.

Миллатнинг шаклланиши халқнинг таркиб топиши каби узоқ давом этадиган тарихий ва этномаданий жараён бўлиб, миллат этник тарихнинг энг юксак юқори босқичи, бу босқичга кўтарилилган халқнинг давлати миллат номи билан юритилади, у суверен давлат сифатида ўзининг ички ва ташки сиёсатини мустақил юритади, умуммиллат тили давлат тили мақомини олади, унинг давлат чегаралари қатъий, даҳлсиз бўлиб, жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинади, миллатнинг ўзликинг англаш даражаси юксак, миллий ғуур, ватанга фидоийлик, она замин ва халқига содиқлик миллат фуқораларининг ҳаёт мазмунига, кундалик турмуш тарзига айланади, миллатга хос миллий менталитет шаклланади, давлат жамият томонидан бошқарилади, яъни давлат миллатнинг ҳохиш-иродасини бажарувчи жонли механизмга айланади.

Миллатни тил, територия ва этномаданий жиҳатдан бирлаштирувчи омил иқтисодий негиздир. Миллатнинг иқтисодий-хўжалик бирлиги асосида тил ва территория ҳамда этномаданий бирликлар пайдо бўлади. Миллатнинг иқтисодий ва сиёсий бирлашиши халқ оғзаки тилининг (лаҳжаларининг) яқинлашиши асосида ягона миллий адабий тилнинг пайдо бўлишига олиб келади. Лаҳжалар ўрнини

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

**** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ****

миллий адабий тил эгаллайди. Унинг давлат тили мақоми даражасига кўтарилиши эса миллат номи билан аталган давлатнинг мустақиллик белгиларидан нишонадир.

Хулоса. Миллат мустақил давлат белгиси. Давлат пул бирлигининг жаҳон бозоридаги мавкеи, унинг иқтисодий қудратидан нишона. Унинг мустаҳкам замини давлат иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий сиёсатининг барқарорлигига боғлиқ. Фуқораларнинг ўзликни англаш даражаси истиқболли иқтисодий сиёсат билан чамбарчас боғлиқдир. Бундан ўзбек миллати ва давлати ҳам истисно эмас. Талабаларга шу жараёнларни содда, тушунарли қилиб етказа билиш орқали, уларда ватанпарварлик, миллат келажаги учун қайғурадиган, фидоий шахсларни тарбиялаш мумкин.

Адабиётлар:

1. Аскаров А.А. Некоторые аспекты изучения этногенеза и этнической истории узбекского народа. // Материалы к этнической истории населения Средней Азии - Т.:Фан, 1986. С.3-14.
2. Аскаров А.А. Мустақиллик йилларида тарих, археология ва этнология - Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1996. №6. Б.63-73.
3. Аскаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи. “Шарқ”, Тошкент, 2015. – 240 б.
4. ХужайовТ.К., Хужайова Г.К. Ўзбек халқининг антропологияси ва этник тарихи.- Т.:Фан, 1995. – 360 б.
5. Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Ташкент, 1941. – С. 144.
6. Крюков М.В., Софонов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы. Проблемы этногенеза. 1978.
7. Итс Р.Ф. Введение в этнографию. 1991.–С.114.

References:

1. Askarov A.A. Nekotorie aspekti izucheniya etnogeneza i etnicheskoy istorii uzbekskogo naroda. // Materiali k etnicheskoy istorii inaseleniya Sredney Azii - T.:Fan, 1986. S.3-14.
2. Askarov A.A. Mustaqillik yillarida tarix, arxeologiya va etnologiya - O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. 1996. №6. B.63-73.
3. Asqarov A. O'zbekxalqining kelib chiqishi tarixi. “Sharq”, Toshkent, 2015. – 240 b.
4. XujayovT.K., Xujayova G.K. O'zbek xalqining antropologiyasi va etnik tarixi.- T.:Fan, 1995. – 360 b.
5. Yakubovskiy A.Yu. K voprosu ob etnogeneze uzbekskogo naroda. Tashkent, 1941. – S. 144.
6. Kryukov M.V., Sofronov M.V., Cheboksarov N.N. Drevnie kitaytsi. Problemi etnogeneza. 1978.
7. Its R.F. Vvedenie v etnografiyu. 1991.–S.114.

Муаллифлар:

Турдиқулова Моҳира - ГулДУ магистранти.

Туйчибаев Баҳодир – ГулДУ Тарих кафедраси мудири, т.ф.н., доцент.

УДК 373.167.1:39

ETHNIC COMPOSITION AND GEOGRAPHICAL LOCATION OF THE POPULATION OF THE JIZZAKH OASIS(on the example of Chubar village)

**ЖИЗЗАХ ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ЭТНИК ТАРКИБИ ВА ГЕОГРАФИК ЖОЙЛАШУВИ
(Чубар қишлоғи мисолида)**

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ И ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ДЖИЗАКСКОГО ОАЗИСА(на примере села Чубар)

Алманов Қаҳрамон Облоқулович

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шахри, 4-мавзе.

Email: almanov20111988@gmail.com

Abstract. The article describes the ethnographic research conducted in the village of Chubar, Bakhmal district of Jizzakh region of the Republic of Uzbekistan. The role of the Jizzakh oasis in the history of Uzbek statehood, the ethnic history of the oasis, its relations with the regions, the customs of the people in the region, the economic system, various ceremonies are studied on the basis of written sources and field research.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* *Gumanitar –ijitimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 **

Keywords: Sangzor, Chubar, Bakhmal, Julpat, Olacha, Sholcha, Takirlak, Sulokai, Adamali, Bolki, Nushkent.

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон Республикаси Жиззах вилояти Бахмал туманида жойлашган Чубар қишлоғида олиб борилган этнографик тадқиқотлар түғрисида маълумотлар баён қилинган. Ўзбек давлатчилик тарихида Жиззах воҳасининг тутган ўрни, воҳанинг этник тарихи, худудлар билан алоқалари, худуддаги аҳолининг урф одатлари, хўжалик тизими, турли маросимлари мавжуд ёзма манбалар ва дала тадқиқотлари асосида ўрганилган.

Калит сўзлар: Санѓзор, Чубар, Бахмал, Жулпат, Олача, Шолча, Такирлак, Сўлоқой, Ўдамали, Болки, Нушкент.

Аннотация. В статье описывается этнографическое исследование, проведенное в селе Чубар Бахмальского района Джизакской области Республики Узбекистан. Ўзбек давлатчилик тарихида Жиззах воҳасининг тутган ўрни, воҳанинг этник тарихи, худудлар билан алоқалари, худуддаги аҳолининг урф одатлари, хўжалик тизими, турли маросимлари мавжуд ёзма манбалар ва дала тадқиқотлари асосида ўрганилган.

Ключевые слова: Санѓзор, Чубар, Бахмал, Жулпат, Олача, Шолча, Такирлак, Сулокай, Адамали, Болки, Нушкент.

Кириш. Бугунги кунда Ўзбекистонда ҳаётнинг ҳар бир жабҳасида жадал ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Бу ислоҳотлар нафақат модеринизация жараёнлари билан, балки тарихий илдизлари ўтмишга бориб тақаладиган ижтимоий иқтисодий муоммоларга боғлиқ. Ўзбек давлатчилик тарихида Жиззах воҳасининг тутган ўрни воҳанинг этник тарихи, худудлар билан алоқалари бу худуддаги аҳолининг урф одатлари, хўжалик тизими, турли маросимлари, ёзма манбалар, дала тадқиқотлари орқали буларни ҳаммасини бир тизимга солиш долзарб вазифага айланган. Бугунги кун ислоҳотларининг мувафақиятли кечишида ва уларнинг туб моҳияти ва аҳамиятини чуқур англаб этишда ўтмиш сабоқлари ва тажрибаси катта аҳамият касб этади ва мавзунинг долзарблигини белгилаб беради.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқотда қиёсий, тарихий ва германевтиқ таҳлил усуслари асосида Жиззах воҳасидаги этник жараёнлар Чубар қишлоғи мисолида тадқиқ этилди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Санѓзор минтақаси аҳолисининг XX аср бошларига оид этник тарихи нисбатан кам ўрганилган бўлиб, бу худудда яшаган аҳолининг этник таркиби ва ижтимоий турмуш тарзи ҳақида кенг қамровли тадқиқотлар олиб борилмаган. Шундай бўлса-да, Санѓзор минтақасининг этник тарихига оид маълумотларни XX аср бошларида воҳада бўлган россиялик сайёхларнинг асарлари, хусусан, статистик тўпламлар ва этнографик экспедициялардаги маълумотларда ҳамда XX аср ўрталарида яратилган асарлар, хусусан, Б.Х.Кармышева, К.Шониёзов ва бошқаларнинг тадқиқотларида учратишимиз мумкин. Булардан ташқари, воҳа аҳолисидан тўпланган дала маълумотлари ҳам бу соҳага оид тасаввурларимизни бойитади.

Чубар қишлоғи Жиззах воҳасининг Бахмал туманида жойлашган, шонли тарихга эга географик худуд Чубар худудидан Тожикистон ва Афғонистоннинг савдо-сотиқ (Савдода асосан чорва моллари ва чорва маҳсулотлари бўлган) билан шуғулланувчи савдогарлари ўзларининг савдо йўлларини очишган. Шу савдогарлар билан чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли келиб, бепоён чўл текислигига жойлашиб, ўзларининг овулларини (Туар жойларини) куришган. Шундан кейин савдогарлар бу худудни “Чубар” деб аташган. Юқоридаги маълумотлар ҳақиқатга яқин. Яъни: “Чубар” сўзи маҳаллий аҳолининг айтишича “Чибар” яъни турли рангли от чибарак номидан олинган бўлиб, чибарак оти бор одамлар яшайдиган деган маънони билдиради.

Чубар илк ташкил топган пайтда аҳоли сони 20-25 кишини ташкил қилган. Аҳоли сони секинлик билан ўсиб борган. XX асрнинг бошларида бу худудга қўшни худудлардан ҳам бир қанча чорвадор аҳоли келиб, ўз маконларини тузишиб, аҳоли сонини ўсишига катта таъсир кўрсатади. Аҳолининг асосий машғулоти чорвачилик, дехқончилик ва қисман боғдорчилик бўлган. Чорвачиликнинг асосини қўй-қўзи, от ва тия ташкил қилган. Майда шоҳли чорва моллари маҳаллий аҳолининг кундалик ҳаётида асосий иқтисодий омил ҳисобланади. Узоқ қўшни овулларга бориб келишда отдан транспорт воситасида фойдаланишган. Айрим чорвадорларда 80-100 тагача от бўлган. От аҳолининг иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Шунингдек тия ҳам мавжуд бўлган туюнинг жунидан қимматбаҳо

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

кийим-кечак, гиламлар тайёрланган. Туя 12 ойда болалайди. Туя билан боғлик удум мавжуд. Мободо хомиладор аёл 10-ойда ҳам фарзандини дунёга келтирмаса, шу аёлни түянинг бўйини тагидан 3 марта ўтказишган. Натижада аёл тез орада фарзандли бўлган[1]. Шунингдек, маҳаллий аҳоли бирон ишни бажарилиши секинлашса тухашни еган экан деган гапларни гапиришади.

Аҳоли ўртасида ҳунармандчилик ва зардузлик соҳаси ривожланмаган. Фақатгина ҳар бир оиланинг эҳтиёжига лойик “Такирлок” Жуллат, шолча, олача, от ва тухашни эшак анжомлари (Жун ва пахтадан) тўкишган. Ёғочсозлик (эгар жабдуқ ясаш) соҳасида фақатгина 2 та оила вакиллари шуғулланишган холос. Чубар қишлоғи кичик географик ҳудудда жойлашган бўлишига қарамай, этник таркиби хилма-хил: ўзбекларнинг кирқ, юз, галасарой, қоратепа, қавчин уруғларига хос бўлган тузилишга эга бўлган аҳоли гурухи яшайди. Ахолисининг асосий машғулоти қўчманчиликга хос бўлган. Чубар қишлоғида яшовчи кирқ уруғига мансуб аҳолининг сони ўсуб бориши натижасида улар ўзларининг алоҳида тўпини ташкил қила бошлаган. Буларга мисол қилиб қуйидаги топларни келтириб ўтилади.

1. Сўлоқой (бундай номланишига Бухора амирининг қўшинида хизматда бўлган чап қўлли гавдаси улкан одам) дан тарқалганлар.

2. Шарлик

3. Мохов

4. Телпакбой каби майда тўпларга бўлиниши ҳам аҳоли сонининг кўплигидан далолат беради.

Аҳолини шартли равиша 2 гурухга бўлиш мумкин биринчи гурухга факат чорвачилик билан шуғулланадиган аҳоли, иккинчи гурухи эса XX асрда Жиззах воҳасининг катта қисмини ўзлаштириш учун турли ҳудудларга кўчирилган маҳаллий аҳоли, улар дехқончилик билаги шуғулланган. Иккинчи гурух вакиллари сони дастлабки вақтида жуда озчиликни (6-7хўжалик) ташкил этган. Уларни мажбурлаш орқали мунтазам сони ўсиб борган. Кейинчалик турли ҳудудларга мажбуран юборилган оиласалар сони 20-25 тани ташкил этган. Жиззах воҳаси маҳаллий аҳолиси ўзбеклар, кирғизлар, тожиклар, турклар уларнинг атрофида Бахмалда эса тожиклар, кирғизлар, турклар тинч тотув истиқомат қиласиди[2]. Қайд этиб ўтган. Б.Х. Кармышеванинг фикрини тўғрилигини, дала тадқиқотлар ҳам тасдиқламоқда. Карим Шониёзов ҳам “Қарлук давлати ва карлуклар” номли асарида воҳанинг Бахмал ва Зомин туманларида туркийзабон аҳоли билан бир вақтда тожиклар, кирғизлар қисман турклар ҳам яшаганлигини айтиб ўтади[3].

Тадқиқодларни қиёсий таҳлил қилинганда, Чубар қишлоғида яшаётган аҳолини икки гурухга бўлиш мумкин. Яна бир этнолог олим Сухарева О.А. “К истории городов Бухарского ханства” номли асарида воҳанинг Бахмал туманида аҳолисининг кўпчилик қисмини ўзбекларнинг кирқва юз, сарой уруғлари ташкил этади[4] деб қайд этади. Лекин ўзбекларнинг кирқ, юз ва сарой уруғлари Бахмал туманидаги Сарой, Ўдамали, Болқи, Қора, Холтой, Нуҳкент, Қоштамғали, Қирққишлоқ каби қишлоқларида ҳам истиқомот қилишади. Мазкур ҳудудда ўзбекларнинг кирқ уруғи вакиллари камчиликни ташкил этади. Жиззах вилоятининг (Зомин, Фаллаорол) ва Сирдарё вилоятининг (Сардоба) туманида ҳам яшаган.

Бу ҳудудларда яшаётган аҳоли қуда-андачилик натижаси асосида уларнинг сони ошиб бормокда. Сўнгги йиллардаулар ҳам маҳаллий аҳоли таркиби синггиб кетиб, ўзларини Чуборлик деб ҳисоблашади[5]. Қишлоқ аҳолиси қўшни вилоятлар, тумунлар, қишлоқлар билан қуда-андачилик муносабатларига киришган. Бу холат Жиззах воҳасида этнослараро жараёнларни тезлашишига замин яратиб, қишлоқ аҳолисининг ўсиш даражаси XX асрнинг ўрталарида 100 киши атрофида бўлган. XX асрнинг охири ва XXI асрнинг бошларида аҳолининг тез суъратлар билан ўса бошлади. Қишлоқка XX асрнинг 30-40 йилларидан бошлаб турли ҳудудларга кўчиб кетиши натижасида ўзларининг урф одатлари ва маданиятини жорий қилган.

Маҳаллий аҳоли билан биргаликда яшаб биргаликда ҳаёт кечирган бўлсада, аммо улар ўзларининг этник таркибини сақлаб келган. Мазкур ҳудудда яшаган аҳолининг анъанавий урф-одатлари бир-биридан фарқ қилган. Масалан туб ерли аҳоли тўй маросимида куёв келинни олов атрофида кўтариб айлантирса, бошқаларида эса бу одат бўлмаган.

Вақт ўтиши билан шунга ухшаш урф-одатларни барча этнослар ўзлаштириб, бажаришган. Бу қишлоқда барча аҳоли олтой тил оиласининг туркий тил туркумига киради, жўқчи шевада сўзлашади. XX асрнинг охири XXI асрнинг бошларида маҳаллий ва бошқа ҳудудлардан кўчиб келган аҳоли ўртасида этник консолидация жараёни тез суратларда ўсиб борди. Этник аралашиш жараёнида ўзаро

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* *Gumanitar –ijitimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 **

маданиятлар алмашиб, иқтисодий ривожланиш бошланади. Дехқончилик, чорвачилик ва қисман боғдорчилик билан шуғулланувчи аҳоли ўртасида ўзаро товар айирбошлиш XX асрнинг сўнгги чорагигача давом этади.

Хулоса

Қизиқарли томони шундаки доимий равишда чорвачилик билан шуғулланиб келган айрим уруғлар, дехқончилик билан шуғулланадиган аҳолидан дехқончилик сирларини ўзлаштириб, дехқончиликда юқори натижага эришмоқда. Эътиборли томони шундаки мазкур кичик географик ҳудудда бир уруғ вакиллари истиқомат қиласди, улар ўртасида доимий, ўзаро, маслаҳатлашувлар авлодлар учрашувлари ўтказилиб келинади. Барча оксоқол, кекса нуронийлар бошчилигига тўй, байрам, сайилларни маслаҳат оши билан бошлаб, хурсандчилик билан якунлашади.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Алманов С. Даля маълумотлари, Жиззах. 2021.– 80 б.
2. Кармышева.Б.Х.Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана.-М.: “Наука” 1976 й.-С.69-72.
3. Кобзева О.П., Джалилова О.З.Страницы истории великого шелкового пути: шелк, специи и чай. –Т., 2013. –С.33.
- 4.Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. -Т.: “Шарқ” 1999 й.- 148 б.
- 5.Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства.– Т. 1958 й. – 180 с.
6. Пардаев М., Гаффоров Ж. Ўрта асрларда Жиззахнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни. Тошкент, 2001. Б. 139-140.

References:

- 1.Almanov S. Dala ma'lumotlari, Jizzax. 2021.– 80 b.
2. Karmsheva.B.X.Ocherki etnicheskoy istorii yujnih rayonov Tadzhikistana i Uzbekistana.-M.: “Nauka” 1976 y.-S.69-72.
3. Kobzeva O.P., Djalilova O. Z. Stranitsi istorii velikogo shelkovogo puti: sherk, spetsii i chay. –T., 2013. – S.33.
- 4.Shoniyofov K.Sh. Qarluq davlati va qarluqlar. -T.: “Sharq” 1999 y.- 148 b.
- 5.Suxareva O.A. K istorii gorodov Buxarskogo xanstva.– T. 1958 y. – 180 s.
6. Pardaev M., G'afforov J. O'rta asrlarda Jizzaxning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni. Toshkent, 2001. B. 139-140.

Муаллиф:

Алманов Қахрамон Облоқулович - Гулистон давлат университети ўқитувчisi, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).

502.3:61(575.1)

REGIONAL ASPECTS OF MATERNAL AND CHILD HEALTH IN UZBEKISTAN

ЎЗБЕКИСТОНДА ОНАЛАР ВА ГЎДАКЛАР САЛОМАТЛИГИНИНГХУДУДИЙ ЖИҲАТЛАРИ
ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ЗДОРОВЬЯ МАТЕРИ И РЕБЕНКА В УЗБЕКИСТАНЕ

Нилуфар Комилова¹, Ойхумор Рўзиқулова²

¹Ўзбекистон миллий университети, 100174, Тошкент шаҳар, Университет кўчаси, 4 уй.

²Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти, 100000,
Тошкент шаҳар, Қори Ниёзий кўчаси, 39-уй
E-mail.oyhumor.ruzikulova@gmail.com

Abstract. The article describes the ecological situation in strengthening the health of mothers and infants in Uzbekistan, the achievements of medicine, ecology, socio-demographic development in the country during the years of independence. During this period, the country has improved its health care system, paid more attention to maternal and child health, as well as reduced the number of deaths of children and mothers under one year of age. It is known that for more than a quarter of a century (1991-2019) the overall mortality rate in

the country decreased by 1.2%, or from 6.2 per thousand to 4.9 per thousand per thousand. However, there are still areas with high mortality rates, which can be explained by their location at the transport hub and industrialization. The study and analysis of their regional aspects is one of the important aspects of geographical research.

Keywords: maternal and child health, population health, medical geography, sustainable development, nosogeographic complexes or nosogeographic complexes, infant and maternal mortality, carcinogens, pesticides, industrial cities, maternal and child health, environmental factors.

Аннотация. Мақолада Ўзбекистонда оналар ва гўдаклар саломатлигини мустаҳкамлашда экологик вазият, мустақиллик йилларида республикамизда тибиёт, экология, ижтимоий-демографик ривожланиш билан боғлиқ ютуқлар ёритиб берилган. Бу даврда мамлакатда соғлиқни сақлаш тизимининг янада такомиллаштирилганлиги, она ва бола саломатлигига бўлган эътибор кучайтирилганлиги, шунингдек, аҳоли ёш таркибида бир ёшгача бўлган болалар ва оналар ўлимининг қисқариши билан боғлиқ маълумотлар ҳам кўрсатиб ўтилган. Маълумки мустақиллик даврида (1991-2020 йй.) мамлакат аҳолисида ўлимнинг умумий кўрсаткичи 1,2 фоизга қисқарди ёки ҳар минг кишига 6,2 промилледан 4,9 промиллега камайди. Бироқ, аҳоли ўлим кўрсаткичлари бирмунча юқори бўлган худудлар ҳамон мавжуд бўлиб бу ҳолатни уларнинг транспорт тугунида жойлашганлиги ҳамда саноатлашганлиги билан изоҳлаш мумкин. Уларнинг миңтақавий жиҳатларини ўрганиш ва таҳлил этиш географик тадқиқотларнинг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади.

Калит сўзлар: она ва бола саломатлиги, аҳоли саломатлиги, тиббий география, барқарор ривожланиш, нозогеографик мажмуалар ёки нозогеографик комплекслар, гўдаклар ва оналар ўлими, канцероген моддалар, пестицидлар, саноат шаҳарлар, она-бола саломатлиги, экологик омиллар.

Аннотация. В статье освещено экологическая ситуация в сфере укрепления здоровья матери и ребенка в Узбекистане, достижения медицины, экологии, социально-демографического развития страны за годы независимости. Также приведены данные о снижении младенческой и материнской смертности в определённом возрасте и группе населения. Известно, что более чем за четверть века (1991-2019 гг.) Общая смертность населения страны снизилась на 1,2%, или с 6,2 промилле до 4,9 промилле на тысячу. Однако все еще есть районы с относительно высоким уровнем смертности, что можно объяснить их расположением в транспортном узле и на территориях с высокой индустриализацией. Изучение и анализ их региональных аспектов - один из важных направлений географических исследований.

Ключевые слова: здоровье матери и ребенка, здоровье населения, медицинская география, устойчивое развитие, нозогеографические комплексы или нозогеографические комплексы, младенческая и материнская смертность, канцерогены, пестициды, промышленные города, здоровье матери и ребенка, факторы окружающей среды.

Кириш. Инсон саломатлиги жамият тараққиётининг ҳар бир даври учун кечикириб бўлмайдиган муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Зеро, ҳар қандай мамлакатнинг ривожланганлик ҳолати мазкур худудда яшовчи аҳолининг саломатлик ва саводхонлик даражаси билан белгиланади. Айнан шу икки кўрсаткич давлатларнинг жаҳон ҳамжамиятида тутган ўрни ва инсон салоҳиятини ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ифодалайди.

Глобаллашув ва кескин рақобатчилик шароитида, аҳоли сонининг муттасил кўпайиши инсонлар орасида юқумли ва юқумли бўлмаган касалликлар билан аҳолининг касалланиш кўрсаткичлари бирмунча ошиб бормоқдаки бу муаммоларга қарши курашишга халқаро ташкилотлар ҳам катта эътибор қаратмоқда. Жумладан, БМТ нинг 2030 йилгача барқарор ривожланиш бўйича дастурида “2030 йилгача бўлган даврда ОИТС, сил, безгак сингари касалликлар эпидемияларини тутатиш, шунингдек, гепатит ва бошқа сув орқали тарқаладиган юқумли касалликларга қарши курашиш чора-тадбирларини таъминлаш масалалари”га алоҳида урғу берилган. Мазкур вазифаларни амалга ошириш арид иқлимли худудларда вужудга келган нозоэкологик вазиятни барқарорлаштиришни тақозо этади [1], [2], [3].

Республикамизда аҳоли саломатлигини янада мустаҳкамлаш, соғлиқни сақлаш соҳасини модернизация қилиш, муттасил ортиб бораётган касаллик гурӯҳ ва турларини камайтириш, оналик ва болаликни муҳофаза қилишга оид қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. “Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси” нинг 4-

бандида «...аҳоли ўртасида касалланиш кўрсаткичлари пасайишини ва умр узайишини таъминлаш; соғлиқни сақлаш соҳасини, энг аввало, унинг аҳолига тиббий ва ижтимоий-тиббий хизмат кўрсатиш қулайлиги ҳамда сифатини оширишга қаратилган» вазифалар белгилаб берилган [4].

Тадқиқот обьекти ва қўлланилган методлар

Мустақиллик йилларида аҳоли саломатлиги ва уни муҳофаза қилиш масалаларига қаратилаётган эътиборнинг яққол намунаси сифатида хусусан 2000 йилнинг «Соғлом авлод йили», 2005 йилнинг «Сиҳат саломатлик йили», 2006 йилнинг «Ҳомийлар ва шифокорлар йили», 2014 йилни «Соғлом бола йили», 2016 йилни “Соғлом она ва бола йили” 2021 йилни “Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили” деб белгиланиши орқали ҳам яққол кўриш мумкин.

Жорий йилни бундай номланиши муҳим тарихий воқеа бўлиб, юксак маънавиятли ва экологик маданиятли кадрларни тайёрлашда дастури амал бўлиб хизмат қиласди. Бугунги кунда республикамизда аҳоли саломатлигини яхшилаш, жамиятда соғлом турмуш тарзи ва аҳоли саломатлиги, айниқса она ва бола саломатлигини яхшилаш катта аҳамиятга эга.

Кейинги йилларда мамлакатимизда она ва бола саломатлигига, ёш авлодни маънавий-маърифий тарбиялашга, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш ҳамда унинг сифат кўрсаткичларини яхшилашга устувор аҳамият берилмоқда.

Мамлакатимиз соғлиқни сақлаш тизимиға кенг ислоҳотлар жорий қилиниб, аҳолига тиббий ёрдам кўрсатишга алоҳида эътибор берилмоқда. Ҳудудларда марказлаштирилган поликлиникалар, қишлоқ врачлик пунктлари, оиласвий поликлиникалар ва она-бала саломатлигини мустаҳкамлаш натижасида перинатал скрининг марказлари ташкил этилди.

Бунинг натижаси сифатида мустақиллик йилларида оналар ўлеми ҳар 100 000 нафар туғилганга нисбатан 1990 йилда 65,3 дан 2017 йилда 21,0 га, шу даврда гўдаклар ўлеми эса 34,6 промилледан 11,3 промиллега камайди.

Оналар ўлеми бу аёл кишини ҳомиладорлигига алоқадор бўлиб, айнан шу сабабли рўй берган ёки ўша даврда оғирлашгани, аммо баҳтсиз ҳодиса ёки бехосдан юз берган сабабга боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳомиладорлик даври ёки у тугагандан 42 кун давомида рўй берадиган аёл ўлимидир [5]. Оналар ўлеми кўрсаткичи 100 000 туғилганга нисбатан ҳисобланади.

Маълумки, умумий ўлим кўрсаткичи аҳолининг турли жинс ва ёш қатламларида ҳар хил. Хусусан, бу ҳолат оналар ҳамда гўдакларда кўп учрайди. Шу боис, инсон тараққиёти индексида, одатда, айнан оналар ва гўдаклар ўлеми инобатга олинади. Шунингдек, аҳоли ўлим даражасини ўрганишда оналар ўлемини ўрганиш мухимдир. Оналар ўлеми туғилиш даражаси юқори, иқтисодий-ижтимоий ривожланиши нисбатан суст давлатларда юқори бўлади [6].

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизимиға жумладан, оналар ва болалар саломатлигига алоҳида эътибор қаратилди. 2016 йилнинг “Соғлом она ва бола йили” деб эълон қилиниши ёш авлоднинг соғлом бўлиб вояга етишишида муҳим асос бўлиб хизмат қилди. Бу борада амалга оширилаётган чора-тадбирлар натижасида 1992-2020 йилларда мамлакатимизда оналар ва болалар ўлеми бирмунча камайди. Айниқса, юқоридаги кўрсаткичлар орасида оналар ўлеми билан боғлиқ ҳолатлардаги ижобий ўзгаришлар якқол кўзга ташланади. Маълумки, оналар ўлимида ҳомиладорлик ва туғруқ билан боғлиқ сабаблар асосий роль ўйнайди. Оналар ўлимининг асосий сабаблари қон кетиш, кечки токсикоз, септик асоратлар ва экстрагенитал касалликлар бўлиб, бу эса ҳудудда профилактик чора-тадбирларни ўтказишни тақозо этади.

Республикада оналар ўлеми динамикаси таҳлилларига кўра 1992 йилдан 2017 йилга қадар бир неча марта ўзгарганлигини кўриш мумкин. Ушбу ҳолат 1996 йилда кескин камайиш яъни ҳар юз минг тирик туғилганларга нисбатан 20,7 ни ташкил қилган бўлса, кўрсаткичлар 2009 йилгача кўтарилиб борган. Мазкур йилдан сўнгги рақамларда эса кўрсаткичларнинг пасайиб бориши кузатилиб борган. Статистик маълумотларга кўра, 2017 йилда мазкур кўрсаткич 21,0 нафарни ташкил этган. Оналар ўлимининг динамикасидаги ўзгаришларнинг кескинлиги асосан туғилиш ва никоҳ жараёнлари билан қисман боғлиқ ҳолатда вужудга келади. Шу ўринда айтиш керакки, айнан, никоҳга кирувчиларнинг сони ортиб борганда никоҳ давридан кейинги йилда оналар ўлимида ўзгаришлар кузатилиши эҳтимоллиги юқори.

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 *

Ўзбекистонда хотин-қизларга алоҳида эътибор берилиб, аёллар маслаҳатхоналари, репродуктив ёшдаги аёллар кўриги ҳар доим назорат остида ўтказилиб келинмоқда. Шундай шароитга кўра ҳам оналар ва гўдаклар ўлимининг кузатилиши экологик вазият билан боғлиқ муаммоларга дуч келади.

2017 йилда республика бўйича оналар ўлими 100 000 тирик туғилганларга нисбатан 21,0 кишини ташкил қилган ҳолда, энг юқори кўрсаткичлар Навоий, Тошкент ва Жizzах вилоятларига тўғри келди.

Оналар ўлим сабаблари таҳлил қилинганда, юқоридаги ҳудудларда экологик ҳолат билан боғлиқ, оналарда сурункали камқонлик, гестозлар, ўткир юрак ва буйрак етишмовчилиги хасталиклари нисбатан кўпроқ учрайди (1-жадвал).

1-жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, республикамиз ҳудудлари бир-биридан географик хусусиятлари, геоморфологик тузилиши билан ажралиб турсада, демографик кўрсаткичлари ҳам шунга биноан фарқланади. Қадимдан аҳоли истиқомат қиласидан ҳудудларда урф-одатлар, қадриятлар сақланиб қолган бўлса, янги барпо этилган (XX асрнинг 50 йилларидан кейин) ҳудудларда аҳолининг яшаш тарзи улардан қисман фарқ қиласи. Бу эса демографик кўрсаткичларга ўз таъсирини кўрсатади. Шундай экан, оналар ўлими кўрстакичи Бухоро вилоятида пастлиги кузатилган. Бу эса ҳудудда охирги ўн йиллар давомида тиббиётнинг янги технологияларида даволашни самарали усууларини ўрганиш ва ҳаётга тадбиги натижаси сифатида намоён бўлмоқда.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида оналар ўлими динамикаси

Ҳудудлар	100 000 тирик туғилганган нисбатан							Ўзариш-лар индекси
	1992	1995	2000	2005	2010	2015	2017	
Ўзбекистон Республикаси	51,0	32,2	33,1	29,2	21,0	18,9	21,0	0,41
Қорақалпогистон Республикаси	98,6	50,5	38,8	15,4	26,4	29,0	13,2	0,14
Андижон	42,3	32,0	20,2	21,0	18,3	12,9	11,9	0,28
Бухоро	47,8	27,3	49,0	29,9	23,1	7,6	8,1	0,17
Жizzах	69,2	30,0	29,4	24,8	27,0	25,1	42,0	0,60
Кашқадарё	51,1	28,3	39,9	24,4	14,1	15,3	26,1	0,51
Навоий	52,1	25,2	91,6	49,3	27,2	24,7	29,2	0,56
Наманган	32,4	18,9	27,0	30,7	21,7	8,1	21,2	0,65
Самарқанд	35,8	38,4	26,4	17,4	16,0	21,4	22,2	0,62
Сурхондарё	67,3	39,8	24,6	23,9	13,7	18,6	20,0	0,30
Сирдарё	50,6	29,7	21,0	34,8	12,3	5,6	17,0	0,34
Тошкент	31,0	46,9	27,5	43,2	32,8	44,3	32,9	1,06
Фарғона	38,6	11,7	22,5	31,7	17,0	12,6	21,2	0,55
Хоразм	44,3	25,4	24,9	41,5	30,6	15,2	10,6	0,24
Тошкент шаҳри	94,7	55,6	63,9	44,6	25,4	25,7	18,5	0,20

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Репродуктив ёшдаги аёллар ва болаларни соғломлаштиришнинг комплекс дастури жорий қилингани, шифохоналарда болалар ва оналар учун маҳсус профилактика ва даволаш марказлари очилгани, турли замонавий контрацептив воситалардан фойдаланиш имкониятлари кенгайтирилгани, шунингдек, фарзандлар орасидаги даврга аҳамият берилиши оналар ва болалар соғлигини яхшилашда муҳим омил бўлиб хизмат қиласи.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 65-моддасида «Оналиқ ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади» деб белгилаб қўйилган. Оналиқ ва болаликни муҳофаза қилишнинг ижтимоий-иктисодий аҳамиятларидан бири шундан иборатки, мамлакат аҳолисининг ҳалқ хўжалигига ишловчиларнинг ярмидан кўпини аёллар ва мамлакатимиз аҳолисининг 61,5%ни эса болалар ва ўсмиirlар ташкил этади. Республикаизда она ва бола саломатлигига алоҳида эътибор берилиши камқонлик касаллигига чалинган ҳомиладор аёлларни шифокорлар назоратида соғлом болани

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijitimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

шакллантиришга эришилмоқда. Ушбу ҳолат бўйича 2013 йилда 49,2 фоиз аёл рўйхатда турган бўлса, 2016 йилда эса 38,2 фоизга камайган. Оналар ўлими, бола олдиришлар, кичик вазн билан туғилганлар ва болалар ўлимини камайиб бориши ҳудудимизда фаровонлик дастури асосида аҳолини саломатлигига алоҳида эътибор бериши билан изоҳланади.

Ўлимнинг ёш гуруҳлари бўйича коэффициенти ёрдамида ҳар бир ёш гурухида содир бўлаётган ўлим ҳоллари ва омиллари ўрганилади. Аҳоли ўлим жараёнларини ўрганишда гўдаклар ўлими, яъни бир ёшгача (0-12 ой) бўлган болалар ўлимини ўрганиш ва таҳлил этиш жуда аҳамиятлидир. Чунки, кўпгина ҳолларда гўдаклар ўлими бир мунча кўпроқ бўлиб, аҳоли ўлимининг умумий коэффициентининг юқори бўлишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам гўдаклар ўлими алоҳида ҳисобланади [7].

Гўдаклар ўлимини таркибий қисмларини ўрганишда перинатал, неонатал ва постнеонатал ўлим ҳолатига ҳам алоҳида эътибор берилади. Бу даврлар бир-биридан фарқ қилиб, маълум бир вақтни ўз ичига олади.

Перинатал даврда ҳомиланинг 28-ҳафтасидан бошланиб, бола туғилгандан 7 кунлик давригача бўлган вақтни ўз ичига олади. Асосан гўдаклар ўлимининг шу даврида ўлим ҳолати юқори қўрсаткичга эга бўлиб, айнан түгрик билан боғлиқ бўлган хасталиклар сабаб ўлим юқори бўлади. Гўдаклар ўлимининг неонатал давридаги ўлим ҳолати чақалокнинг туғилгандан 7 кунлик давридан бошлаб 28 кунлигигача бўлган вақт оралиғидаги ўлим даври бўлиб, ушбу ўлим вақтида гўдаклар ўлими қисман камайиб, баъзи бир касалликлар сабабли вужудга келади. Бундан кейинги давр постнеонатал деб юритилиб, бунда 28 кунлик чақалоқлик давридан 1 ёшгача бўлган даврни ўз ичига олади. Ушбу вақт мобайнида гўдаклар ўлими ҳар ҳил юкумли касалликлар ва баҳтсиз ҳодисалар сабаб ўлими юзага келиши ўрганилган.

Сўнгги йилларда республикамиз демографик вазиятидаги қўлга киритилган муҳим ютуқлардан яна бири - гўдаклар ўлим қўрсаткичларининг бирмунча камайганлигидир. Агар 1991 йилда ҳар 1000 тирик туғилгандарга нисбатан бир ёшгача бўлган болалар ўлими, яъни гўдаклар ўлими 34,6 ни ташкил этган бўлса, 2000 йилга келиб бу ракам 20,2 кишини, 2017 йилда эса 11,3 кишига тушган. 2017 йил якунлари бўйича, республикамизда гўдаклар ўлими мустақилликнинг ilk даврига нисбатан камайган, бироқ Тошкент шаҳри (17,8), Коракалпогистон Республикаси (15,1) ва Хоразм вилоятида (14,6) республика даражасидан анча юқори.

Навоий (9,5), Сурхондарё (9,3) вилоятларида эса вазият аввалги йилларга қараганда бироз яхшиланган. Ушбу ҳудудларда тиббий хизматнинг яхши йўлга қўйилиши ва оилани режалаштиришга алоҳида эътибор берилиши ёш авлоднинг соглом дунёга келишига туртки бўлмоқда. Қайд этиш ўринлики, айрим ҳудудлар ўтган 1991 йилга нисбатан гўдаклар ўлимининг камайганлиги билан фарқланса, бошқаларида аксинча ҳолатни кўриш ҳам мумкин. Оролбўйи минтақасида Қорақалпогистон Республикаси, Хоразм ва Андижон вилоятларида бу борадаги қўрсаткичлар ҳамон салбий аҳволда.

Маълумки, авваллари кўплаб болалар юкумли ичак ва бошқа касалликлардан нобуд бўлган бўлса, мутахассисларнинг таъкидлашича, 1914 йил Туркистон ўлкасида ҳар 1000 та тирик туғилган болалардан 300 таси, баъзи йилларда 600-700 та бола вафот этган [8].

Ўзбекистонда гўдаклар ўлимини камайтиришга қаратилган тарғибот ишларининг кенг қўламда амалга оширилиши натижасида камайиб бораётганлиги кўриш мумкин. Айрим ҳудудларда экологик вазиятнинг оғирлиги, ичимлик суви билан етарлича таъминланмаганлик ва тиббий хизматнинг тўғри йўлга қўйилишидаги муаммоларнинг мавжудлиги сабаб ҳамон гўдаклар ўлимининг юқорилиги кузатилмоқда.

Прафилактик чора-тадбирларнинг олиб боришлиши аҳоли ривожланишининг сифатий қўрсаткичига ижобий таъсир қилмоқда. Болани соглом дунёга келтириш учун зарур бўлган ишлар амалга оширилиши оқибатида сабабларга кўра гўдаклар ўлимининг камайиб бораётганлиги кузатилади. Буни 2.2.4-жадвал маълумотларидан ҳам кўриш мумкин. Аммо ушбу қўрсаткич ривожланган давлатлардан анча юқори бўлсада, Марказий Осиё давлатлари орасида паст ҳисобланади. Ҳозирги кунгача гўдаклар ўлимининг асосий сабаблари нафас олиш аъзолари касалликлари, перинатал патология, туғма аномалиялар ва юкумли касалликлар бўлиб қолмоқда.

Сабаблар бўйича ўлим жараёни болалар ўлимининг барча ёш гурухларига таалукли бўлиб, у 0-1 ёшгача бўлган болаларда, яъни гўдакларда айникса кўп учрайди.

Шу ўринда айтиш жоизки, республикамизда бир ёшгача бўлган болалар яъни гўдаклар ўлимининг асосий қисми перинатал даврга тўғри келади. 2014 йилда перинатал даврда юзага келадиган ҳолатлар билан боғлиқ ўлим ҳар 10000 тирик туғилганларга нисбатан 59,0 ни ташкил этган ҳолда, айрим худудларда (Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти) унинг бирмунча юқорилиги кўзга ташланади. Маълумотларга кўра, 2016 йилда бу ҳолатнинг янада ошганилиги кўзга ташланади. Бунинг асосий сабаби, аввало оналарда учрайдиган экстрогенитал касалликлар, шунингдек, генетик омиллар, қолаверса, худудларнинг саноатлашганлиги, траспорт тизимининг зичлиги ва демографик сифим юқорилиги билан бевосита боғлиқ.

Шу билан бирга, сўнгги йилларда нафас органлари касалликлари, ўткир пневмония, бачадон ичи гипоксияси ва туғруқ вақтидаги асфиксияси касалликлари бўйича ўлим салмоғи ҳам бироз бўлсада камайган (ҳар 10000 тирик туғилганларга нисбатан 27,0). Аммо, экологик ноҳуш вазиятларнинг тобора ортиб бораётганлиги туғма нуқсонлар (10,3) билан туғилган гўдаклар сонининг ортиб боришига олиб келмоқда. Туғма нуқсонлар билан боғлиқ ўлим айниқса, Тошкент шаҳри, Фарғона, Бухоро вилоятларида ушбу сабаблар билан ўлган гўдаклар сони кўпчиликни ташкил этади.

Гўдаклар ўлимига сабаб бўлувчи энг муҳим касаллик гурухларидан бири бу юқумли ва паразитар (ҳар 10 000 тирик туғилганларга нисбатан 3,5) хасталиклардир. Гарчи сўнгги йилларда гўдаклар орасида ушбу касалликлар билан содир бўладиган ўлим ҳоллари бироз камайган бўлсада, бироқ республиканинг айрим худудларида, жумладан, Бухоро ва Тошкент вилоятларида кўрсаткичлар бироз юкори.

Умуман олганда, республика минтақаларида гўдаклар ўлими йил сайин камайиб бормоқда, аммо баъзи худудлар, масалан, Тошкент шаҳри (17,0), Хоразм (15,9), Андижон (15,7) ва Қорақалпоғистон Республикасида (16,6) у бирмунча юқори ҳолатда эканлиги билан алоҳида ажралиб туради. Бунинг боиси, Тошкент шаҳри ва Андижон мамлакатимизнинг йирик саноат ва транспорт маркази эканлиги, юқоридаги айрим минтақаларнинг Оролбўйида, яъни нозоэкологик вазияти салбий ҳолатда бўлган худудда жойлашганлиги билан ҳам баҳоланади.

Ўзбекистонда беш ёшгача бўлган болалар ўлимининг 57 фоизи неонатал давр, яъни, ҳаётининг илк 28 кунидан содир бўлмоқда. Статистик таҳлиллар шуни кўрсатадики, мазкур ўлим сабаблари орасида:

- барвакт туғруқ;
- асфиксия;
- инфекциялар сингари уч асосий сабаб асосий ўрин тутади.

Шунингдек, эрта ёшдаги болаларда респиратор касалликлар, ошқозон ичак тракти, юрак қонтомир тизими касалликлари, сурункали жигар касалликлари, ЛОР аъзолари касалликлари, юқумли касалликлар билан боғлиқ ўлим ҳолатлари ҳам тез-тез учраб туради.

БМТнинг болалар ўлими ҳақидаги глобал ҳисботига кўра, дунё миқёсида болаларнинг тирик қолиши билан боғлиқ сезиларли мұваффақиятга эришилди. Ҳозирда, 1990 йилга нисбатан миллионлаб болалар тирик қолиши учун яхшироқ имкониятларга эга. Бироқ, ҳисботда айтилишича, сўнгги йигирма йил мобайнидаги ушбу ютуққа қарамай, фақатгина 2017 йилнинг ўзида 5,4 миллион болалар беш ёшга тўлмасдан нобуд бўлди. Улардан 2,5 миллиони бир ойдан кўп яшамади. Ўзбекистонда, 5 ёшгача бўлган болалар ўлимининг олдини олишда сезиларли мұваффақиятга эришилган бўлсада, расмий маълумотларга кўра, 5 ёшга тўлмасдан вафот этган болалар ўлимининг 57 фоизи неонатал даврда (дастлабки 28 кун ичida) содир бўлмоқда. “Ўзбекистон Ҳукуматининг болалар ҳаётини сақлаб қолиш борасидаги саъй-ҳаракатлари мақтovга сазовор. Бироқ, Ўзбекистонда ҳанузгача чақалоқларнинг ўлим даражаси юқори ва бу ҳолат ташвишлайдир, зеро туғилган чақалоқларнинг кўпини сақлаб қолиш мумкин», - дея таъкидлаб ўтган ЮНИСЕФнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси раҳбари Саша Грауманн (Жамият, 09.11.2018 й.).

Вилоятларда янги туғилган чақалоқлар ва оналар соғлигини муҳофаза қилиш соҳасидаги хизматларни такомиллаштириш мамлакат ривожи учун ҳам муҳим. Болалар саломатлиги учун сармоя киритиш қашшоқлик даражасини пасайтириб, иқтисодий самарадорлик ва ўсишни рағбатлантиради. Миллат генофондини яхшилаш, саломатлик кўрсаткичларини ижобий томонга ўзгартириш она ва бола саломатлиги муҳофазасидан бошланади. Шу нуқтаи назардан оналик ва болалик муҳофазаси ҳамиша ҳукуматимизнинг эътибор марказида бўлиб келмоқда.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijitimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

Хусусан, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар режасини ишлаб чиқиш, бунда ҳомиладор аёлларга кўрсатилаётган перинатал хизматни такомиллаштириш, оналар, гўдаклар ва болалар ўлимини камайтириш, тугма нуқсонли ва наслий касалликлар билан туғилишларнинг олдини олиш, туғруқ комплекслари ва болалар шифохоналарининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, замонавий асбоб-ускуналар билан жиҳозлаш каби муҳим вазифаларни амалга ошириш бугунги куннинг энг долзарб масалалари қаторидан ўрин олган.

Шу билан бирга, Ўзбекистонда 2014-2020 йилларда оналар, болалар ва ўсмирлар саломатлигини муҳофаза қилиш, аҳоли репродуктив саломатлигини янада мустаҳкамлаш ва “Халқ билан мулоқат ва инсон манфаатлари йили” Давлат дастурларини амалга оширишда эришилган ютуклари, билан биргаликда, республикадаги болалар саломатлиги кўрсаткичлари, оналар, болалар ва гўдаклар ўлими даражаси, биринчи навбатда, болалар касалликларини даволаш ва диагностикаси бўйича замонавий технологияларни жорий қилиш, аёллар ва болалар патронаж тизимини такомиллаштириш, шунингдек, кадрлар билан таъминланиш ва уларнинг потенциалини ошириш масалаларини яхшилаш ва қўшимча табдирларни ишлаб чиқиш зарурлиги масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Хулоса ва таклифлар

Гўдаклар ўлимини камайтириш ва уни олдини олиш мақсадида қўйидаги таклифлар ишлаб чиқилди:

- ушбу ҳудудларда аёлларнинг иш билан бандлигини ошириш;
- ушбу туманларда тор ихтисосликка доир айнан болалар ва аёллар шифокорлари билан таъминлаш;
- туз, чанг бўронлари ҳолатини олдиндан аниқлаб, аҳолига айниқса, болалар, ҳомиладор аёллар ва қарияларга профилактика ўтказиш;
- ҳомиладор ва фертил ёшидаги аёлларни тиббий кўриқдан ўтказишни такомиллаштириш.

Мамлакатимиз соғлиқни сақлаш тизимида оналар ва гўдаклар соғлигини муҳофаза қилиш билан боғлиқ масалалар муҳим стратегик аҳамият касб этади. Уларнинг ҳудудий жиҳатларини ўрганиш эса, география фани олдида янгидан-янги илмий тадқиқотларни талаб этади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, аҳолининг ўлим, саломатлик ва касалланиш кўрсаткичлари тоғли ва текислик минтақаларида, чўл ёки қадимдан сугорма дехқончиликка ихтисослашган ёки саноатлашган, урбанизация даражаси юқори ҳудудларда географик тафовутларга эга бўлиб, уларнинг бундай жиҳатларини ўрганиш ва баҳолаш танатогеографиянинг асосий масалаларидан биридир.

Оналар ва болалар орасидаги касаллик ва ўлим ҳолларини камайтириш дунё бўйича энг глобал масалалардан биридир. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг маълумотларига кўра оналар ўлими кўрсаткичи Ўзбекистонда Ўтра Осиё бўйича энг паст ҳисобланади. Гўдаклар ўлимининг таркибида 63,6 фоизни неонатал ўлим ташкил этади. Президентнинг 2019 йил 7 сентябрда “Кам учрайдиган (орфан) ва бошқа ирсий-генетик касалликларга чалингган болаларга тиббий ва ижтимоий ёрдам кўрсатишни янада яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. 2017-2020 йиллар давомида 439 та объектда, жумладан перинатал марказлар, туғруқ комплекслари ва бирламчи тизим муассасаларида қурилиш-таъмирлаш ишларини амалга ошириш режалаштирилган бўлиб, улардан 384 та (87,5 фоиз) объектда қурилиш-таъмирлаш ишлари олиб борилди. Ўзбекистонда болалар ўлимининг 57 фоизи неонатал давр — ҳаётининг ilk 27 кунида содир бўлмоқда. Бу эса оналар саломатлига чуқурроқ назоратда бўлиш, туғруқхоналардаги шароит, шифокорлар малакаси ва чақалоқни назорат қилиб билан боғлиқдир.

Адабиётлар:

1. Komilova N.K., Mukhammedova N.J., Tojjeva Z.N., Nazarov M.I., & Egamberdiyeva U.T. (2019) Territorial Definitions of Population Mortality in Uzbekistan ASTRA SALVENSIS, YEAR VII, Supplement no. 1, 619-641
2. Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года //Электронный доступ: <http://www.uz.undp.org/content/Uzbekistan.ru>
3. Komilova N.K., Ravshanov A.K., Karshibaeva L.K., Ishankulova K.Q., & Madrahimova Z.N. (2020) Some theoretical and practical issues of medical geographical research. Indian Journal of Forensic Medicine and Toxicology, 14(3) 2086-2092.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

5. Т.Г.Тульчинский Е.А.Варавикова Жамоат соғлигини сақлаш. Янги фан асослари. I қисм. Т.:2003. Б-217
6. Komilova N.Kh., Mukhammedova N.J., Abdalova Z.T., Nazarov M.I., &Kurbanov P.R.(2020).Separate aspects of the demographic situation in Uzbekistan and its assessment in geographical context. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. 24(08) 6773-6792.
7. Komilova N.K.(2010) Territorial Analysis of Medical-geographical Conditions and the Problems of Health of the Population of the Republic of Uzbekistan.JournalofEnvironmentalScienceandEngineering. 4(12), 64-68
8. Каражанов М.К. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения (социально-экономический анализ опыта республик Средней Азии в решении проблем народонаселения) (рукопись) Дис. на соиск. учен. степ.д-ра экон.наук. Т., 1977.С-275-277.

References:

1. Komilova, N.K., Mukhammedova, N.J., Tojieva, Z.N., Nazarov, M.I., Egamberdiyeva, U.T.(2019)Territorial Definitions of Population Mortality in Uzbekistan ASTRA SALVENSIS, YEAR VII, Supplement no. 1, 619-641
2. Povestka dnya v oblasti ustoychivogo razvitiya na period do 2030 goda //Elektronny dostup: <http://www.uz.undp.org/content/Uzbekistan.ru>
3. Komilova, N.K., Ravshanov, A.K., Karshibaeva, L.K., Ishankulova, K.Q., Madrahimova, Z.N.(2020) Some theoretical and practical issues of medical geographical research. Indian Journal of Forensic Medicine and Toxicology. 14(3) 2086-2092.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldag'i "O'zbekiston Respublikasini 2017-2021 yillarda yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni.
5. T.G.Tulchinskiy, E.A.Varavikova Jamoat sog'lig'ini saqlash. Yangi fan asoslari. I qism. Т.:2003. B-217
6. Komilova, N.Kh., Mukhammedova, N.J., Abdalova, Z.T., Nazarov, M.I., Kurbanov,P.R.(2020).Separate aspects of the demographic situation in Uzbekistan and its assessment in geographical context. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. 24(08) 6773-6792.
7. Komilova, N.K.(2010) Territorial Analysis of Medical-geographical Conditions and the Problems of Health of the Population of the Republic of Uzbekistan.Journal of Environmental Science and Engineering. 4(12), 64-68
8. Karaxanov M.K. Nekapitalisticheskiy put razvitiya i problemi narodonaseleniya (sotsialno-ekonomicheskiy analiz opita respublik Sredney Azii v reshenii problem narodonaseleniya) (rukopis) Dis. na soisk. uchen.step.d-ra ekon.nauk. Т., 1977.С-275-277.

Муаллифлар:

Нилуфар Комилова - Ўзбекистон миллий университети Иқтисодий ва ижтимоий география кафедраси профессори, география фанлари доктори, E-mail:nkomilova75@mail.ru

Ойхумор Рўзикулова - Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш мухандислари институти Геодезия ва геоинформатика кафедраси доценти.

E-mail:oyhumor.ruzikulova@gmail.com

УДК 930.85

STUDY OF THE MATERIAL CULTURE OF THE MIDDLE SYRDARYA BASIN

ЎРТА СИРДАРЁ ҲАВЗАСИ ҲУДУДИ МОДДИЙ МАДАНИЯТИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

ИЗУЧЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БАССЕЙНА СРЕДНЕЙ СЫРДАРЫ

Юлдашев Улугбек, Туйчибоев Баходир

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шахри, 4-мавзе
E-mail: u-yuldashev@gmil.com

Abstract. The article discusses the issues of the first material culture of the left bank of the middle Syrdarya region. In this case, first of all, the first written sources of information about the history of the country are analyzed in general. The main focus of the article is on the study of the social, economic and spiritual life of the Syrdarya region on the basis of ancient historical archeological materials, ie on the basis of material sources.

Keywords: Strabo, Herodotus, Arrian, Quintus Curtius Rufus, Pilinius, Chinese sources, settled peasants and nomadic herdsmen, “Nurtepa culture”, Munchoktepa monument, Old Havost monument, Hontepa monument,

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* *Gumanitar – ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 **

Nomadic, Late, cattle-breeders "Powerful tribe of states", fire, religious and administrative buildings, military confederation, ancient trade routes, smelting furnaces, jewelry molds.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы ранней материальной культуры левобережья бассейна средней Сырдарьи. В общем виде анализируются письменные первоисточники, дающие сведения об истории края. Основное внимание в статье уделяется рассмотрению социальной, экономической и духовной жизни Сырдарынского региона на основе археологических материалов древней истории, т.е. на основе материальных источников.

Ключевые слова:Страбон, Герадот, Арриан, Квинт Курций Руф, Плиний, китайские источники, оседлые земледельцы и кочевые скотоводы, «культура Нуртепа», памятник Мунчоктепа, памятник Старый Хавас, памятник Хонтепа, поселение кочевых скотоводов, Лаксат, Лаксат (Яксарт), племя мемакенов, дом огня, религиозные и административные здания, военные конфедерации, древние торговые пути, плавильная печь, ювелирные формы.

Кириш. Сўнгги йилларда Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганиш борасида кенг қамровли тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жумладан, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Сурхондарё ва Фарғона водийси тарихи борасида янгидан-янги маълумотларга эга бўлмоқдамиз. Бироқ бугунги, янгилаётган Ўзбекистонда шиддат билан ўз ўрнини топиб бораётган Сирдарё ўлкаси тарихини ҳаммамиз ҳам яҳши биламиз деб айта олмаймиз. Бунга маълум маънода Сирдарё қадимда ва ўрта асрларда кимсасиз чўл бўлган ва бу ерлар XX асрдагина ўзлаштирилган деган нотўғри тушунчалар сабаб бўлмоқда. Вахоланки, “Сирдарё ўлкаси гарчи Ўзбекистон таркибидаги маъмурий ҳудуд сифатида анча ёш бўлсада, бу заминнинг неча минг йиллик тарихи, маданияти бор” (Шавкат Мирзиёев. Саҳро бағрида мўъжизалар яратадиган эл. “Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз”. Тошкент. “Ўзбекистон”, 2017, 375-376 б.).

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Ўлка худудидаги энг қадимги аҳоли манзилгоҳлар сугориш учун қулай бўлган дарё ва сой бўйларида пайдо бўлган. Ўлка худудидаги энг қадимги ўтроқ аҳоли Сирдарё дарёси ва Туркистон тоғ тизмаларидан сув олувчи Шўрбулоқсой ва Сирдарё бўйларида истиқомат қилган. Археологик тадқиқотлар дастлабки дехқончилик манзилгоҳлари Шўрбулоқсой бўйларида (Нуртепа, Мунчоктепа, Эски Ховос) бундан 3 минг йиллар олдин пайдо бўлганлиги ҳақида гувоҳлик беради. Сирдарё қадимда даврларда унинг чап кирғогида дехқончилик билан шуғулланган ўтроқ аҳоли билан унинг ўнг кирғогини макон тутган кўчманчи – чорвадор аҳолини туташтириб турган. Ва айнан шу ҳолат Сирдарё ўлкаси тарихининг ўзига хослигини белгилайди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Сирдарё заминида инсонлар қадимги тош давридан бери яшаб келишган бўлсада, унинг қадим тарихи тўғрисида маълумот берувчи ёзма манбалар бир мунча кейинги даврларга оидdir. Сирдарё ўлкаси ҳақида маълумот берувчи илк ёзма манбалар бизга қадимги юнон, рим муаллифлари асарларидан, хитой сулоловий солномаларидан ва бальзи хитой сайёҳларининг кундалиқ ёзишмаларидан етиб келган.

Антик давр қадимги муаллифларнинг асарлари қадимги даврдаги Сирдарё ўлкаси ҳудудда бўлиб ўтган тарихий воқеалар, ўлканинг географияси, халқларнинг этник таркиби, урф-одатлари ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилишимизда мұхим манба бўлиб хизмат қиласди.

Масалан, Страбон «Кир томонидан Яксарт дарёсида асос солинган энг чекка шаҳар» ҳақида, Юстин эса Чекка Александрия ҳақида «Кир томонидан барпо этилган бу шаҳарга, кўзголон кўтарган уч шаҳар аҳолисини кўчирган»лиги ҳақида маълумот беради. Александр Эсхатадан ташқари Аррианда Сирдарёнинг чап кирғогида жойлашган яна 7 шаҳарнинг номи тилга олинади. Антик давр манбаларида ёзилишича, улар Аҳомонийлар шохи Кир II (милодгача 558-530-йиллар) томонидан барпо этилган (Негматов Н.Н. 1953, 180-247 бб.).

Шундай килиб, мил. эр. ол. I минг йиллик ўрталарида қадими Сирдарё ўлкаси ҳудудида Киропол илк марказий шаҳар сифатида фаолият кўрсатган ва уни атрофида манзилгоҳлар пайдо бўлган. Қадимги давр манбаларида Ўрта Осиё ва кисман Сирдарё ўлкаси ҳудуди ҳақидаги маълумотлар асосан Александр Македонский юришлари билан боғлиқ воқеалар тафсилоти кесимида берилади. Сирдарё ўлкаси ҳудудидаги халқлар, шаҳар, қишлоқлар ва у ердаги тарихий воқеалар хусусидаги дастлабки маълумотлар антик давр тарихчиларининг асарларида анча ишончли тарзда битилган. Милодий II асрда яшаган Арриан ўз асарида Александрнинг Ўрта Осиёга юришлари ҳақида батағсил маълумот беради. Шубҳасиз, муаллиф воқеаларни ёритишида Македониялик Александр даврида яшаган давр манбаларидан фойдаланган. Антик давр муаллифлари, Сирдарё (Яксарт) ҳавzasидаги халқларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келганлигини эътироф этишади. Александр Македонский кўшинларига қарши Сирдарё ҳавzasидаги етти шаҳар кўзголон кўтаради. Кўзголончи шаҳарларнинг энг каттаси ва ҳарбий мудофаа жиҳатидан кучлиси Киропол эди. Арриан «Кир

томонидан асос солинган бу шаҳар, бошқаларга қараганда анча баланд деворлар билан ўраб олинганилиги ва у ерга атрофдан анча кўп жангари аҳоли тўпланганилиги сабабли, македонияликлар учун уни биринчи ҳужумдаёқ эгаллаш анча мушкул бўлди», (Арриан Флавий. 1962. с.155) деб худуддаги марказий шаҳар бўлган Киропол ҳақида маълумот беради. Курцийнинг ёзишича, “Тарихда ҳеч бир шаҳар бундай қамалга учрамаган”. (Квінт Курций Руф.1993).

Шу ўринда Сирдарёning номланиши масаласига аниқлик киритиб ўтсак, милодий I асрда яшаб ўтган Рим тарихчиси Пилинийнинг ёзишича, бақтрияликлар Сирдарёни Лаксат (Яксарт), скифлар Силис, юнонлар эса Танаид деб аташган.

Мил ол. II асрнинг охири I асрнинг бошларида яшаб ўтган, хитой тарихчиси Сима - Цзян асарида ва хитой тарихчиси Бан – Гунинг (мил. эр. авв. 206 - мил. 25 й) «Цян ханшу» - «Хан катта хонадони тарихи» йилномасида «Давондан Парфиягача бўлган ўлкалар»даги, жумладан Сирдарё ўлкаси халқларнинг хусусияти, тили, ҳаёт тарзи ва урф-одатлари ҳақида маълумотлар берилган (Бичурин Н.Я. (Иакинф). 1950. с.272).

Умуман олганда, қадимги давр муаллифлари келтирган маълумотлар асосида қадимги Сирдарё ўлкаси халқлари ҳаётининг тўлиқ, мукаммал тарихини яратиш анча кийиндир.

Бу маълумотларнинг олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари билан солиштирилиши, ушбу даврдаги қадимги Сирдарё ўлкаси халқларнинг моддий ва маънавий маданияти ҳақидаги билимларимизни ойдинлаштиришга ёрдам беради.

Ўрта Сирдарё ҳавзасининг чап қирғоги худудда олиб борилган археологик тадқиқотлар жараённада, қадимий даврга оид кўплаб моддий маданият ёдгорликлари аниқланган. Булар айримлари қўйидагилар:

1) Ширин ёдгорлиги Басмандасой ҳавзасида, Сирдарё ҳавзасига кириб борувчи тоғ тизмасининг Ширинсойга туташувчи этагидаги тепаликда жойлашган. Ёдгорлик тўғри тўртбурчак шаклида, икки қисмдан, шахристон ва унинг марказидаги арқдан иборат, уларнинг ҳар бири алоҳида мудофа деворлари билан ўралган. Ёдгорлик мил. ол.V - IV- янги эранинг II - III асрларга оид. (Мирбабаев А.К. 1979. с. 99-101.)

2) Сирдарё ҳавзасидаги йирик, қадимий ёдгорлик Мунчоқтепа шахристони баланд, тўғри тўртбурчак шаклида (200x180м) тепалик, унинг бир томони Сирдарёning баланд, жарсимон қирғогига туташган, қолган уч томони эса тик қияликлардан иборат. Умумий майдони 4га бўлган шахристоннинг шимолий-шарқий қисмида, дарё сатҳидан 24м баланд тепаликда шаҳарнинг арки (70x40) жойлашган. Ёдгорлик хом ғиштдан қурилган мудофаа деворлари билан ўралган. Ёдгорликда, ҳаёт милодий эранинг илк асрларидан бошланган. (Гайдукевич В.Ф. 1947. С. 92-109.) Чўл билан туташ худудда жойлашган бу ёдгорлик, ҳарбий аҳамиятга эга бўлиб, кучли таянч мудофаа нуқтаси ҳамда кўчманчи чорвадорлар билан иқтисодий “контакт манзил” вазифасини бажарган.

3) Эски Ховос шахристони (Нижонисой, қуий оқимда Шўрбулоқсой) Ховост темир йўл станцияси яқинида, Шўрбулоқсойнинг ўнг қирғогида жойлашган. Уч қисмдан, арк ва унга туташ икки тепалик(шахристон)дан иборат. Ёдгорликнинг умумий майдони 10га, ундан 2га. арки аълого тегишли. Арк ёдгорликнинг шимолий - ғарбий қисмида жойлашган, квадрат кўриништа (140x130) эга, баландлиги 13м. (Грицина А.А., Пардаев М.Х. 1990. С. 177-179). Ёдгорликнинг қуий қатламлари мил. ол. II – мил. II асрлари билан даврлаштирилди. (Грицина А.А. 1990. с. 46-47)

4) Худуддаги энг йирик Нурутепа ёдгорлиги Шаҳристонсой ҳавзасида Ҳоватоғ, деб аталувчи жойда, Нижонисойнинг (Шаҳристонсойнинг қуий оқими) чап қирғогида, Мирзачўлнинг ич тарафига кирган, унча баланд бўлмаган тоғ тизмасининг ўрта қисмидаги тепаликда жойлашган. Ёдгорлик умумий майдони 18га ни ташкил қиласди. У икки қисм – арк ва шахристондан иборат. Ёдгорлик мил. ол. VII - I асрлар билан даврлаштирилган. (Негматов Н.Н., Беляева Т.В. 1994. С. 23-27)

5) Хонтепа ёдгорлиги Хўжамушкентсойнинг ўнг қирғогида, Сават қишлоғидан 1,2км шимолий-ғарбда жойлашган. Ёдгорлик тўртбурчак шаклида (80x70 м), баландлиги 4м, умумий майдони 1га. бўлган тепалик. Ёдгорлик икки қатламли бўлиб, қуий қатлами мил. ол. V - IV асрлар, юқори қатлами мил. ол. IV - III асрлар билан даврлаштирилган. (Грицина А.А. 1992. с.50.)

6) Сағанақтепа ёдгорликлари Хонтепа ёдгорлигидан 0,4км жанубда жойлашган. Ёдгорлик икки қисмдан иборат. Биринчи тепаликнинг баландлиги 1,5м, умумий майдони 42x10,5м, иккинчи тепаликнинг баландлиги 2м, умумий майдони 32x16м ни ташкил этади. Ёдгорлик мил. ол. IV-III асрларга оид. (Грицина А.А. 1992. С.50.) Сағанақтепа ёдгорлигидан 450м жанубда, Сағанақтепа I ёдгорлиги жойлашган, у овал шаклидаги тепаликдан иборат. Тепаликнинг баландлиги 2м атрофида, умумий майдони 31x8м. Ёдгорлик бир қатламли, маданий қатлами қалинлиги 1м ни ташкил этади. Ёдгорлик мил. ол. IV-III асрлар билан даврлаштирилган. (Грицина А.А., Сверчков Л.М. 1990. С. 114-121.)

7) Хитойтепа ёдгорлиги Хўжамушкентсойнинг чап ирмоғи Обиширсойнинг ўнг қирғогида,

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

**** Gumanitar –ijitimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ****

Култепа қишлоғидан 10км жанубда жойлашган. Ёдгорлик тепалик ва туташ тўртбурчак шаклидаги майдондан иборат. Ёдгорлик майдони 130x35м., тепа 50x35м., баландлиги 4м. (Грицина А.А. 1990 с.13-14) Мил. ол. ги III - II асрлар билан даврлаштирилган.

Ўрта Сирдарё ҳавзасининг қадимий даврига оид яна бир қатор ёдгорликлар аниқланган. Булар Қизили қишлоғи яқинида жойлашган Чигмойтепа шахристони (мил. ол. VI - III асрлар), Уяс қишлоғи яқинида аниқланган шахристон харобалари (мил. ол. VI - IV асрлар), Қизили қишлоғи ўрнидаги Мулчоқтепа шахристони ёдгорлиги (мил. ол. IV - мил. XIII асрлар) ва ундан 5км масофа узокликда жойлашган Бахмалтепа ёдгорликлари. (Беляева Т.В. 1990. С.76-85)

Қадимий Сирдарё ўлкаси моддий ёдгорликлари мил. ол. I минг йиллик ўрталарида Басмандасой, Шахристонсой, Хўжамушкентсой ҳавзаларида пайдо бўлганлигини кўрсатади. Бу воҳалар қадимий Сирдарё ўлкаси маданиятининг энг қадимги марказлари ташкил этади. Аста-секинлик билан қадимий Сирдарё ўлкаси маданияти ўчоғининг қўшни ҳавзаларга ёйилиши, бу ҳавзаларнинг ўзлаштирилиши ва янги манзилгоҳларнинг пайдо бўлиши, вақт ўтиши билан кўчманчи қабилаларнинг ўтроқ-дехқончилик маданиятининг даврлар оша тарақкий этиб борганидан далолат беради.

№	Ёдгорликлар	Даври
1	Нуртепа ёдгорлиги	мил. ол.VII - I асрлар
2	Чигмойтепа шахристони	мил. ол.VI - III асрлар
3	Хонтепа ёдгорлиги	мил. ол.V - III асрлар
4	Ширин ёдгорлиги	мил. ол.V - III асрлар
5	Саганактепа ёдгорликлари	мил. ол.IV-III асрлар
6	Саганақтепа I ёдгорлиги	мил. ол.IV-III асрлар
7	Мулчоқтепа шахристони	мил. ол.IV - мил. XIII асрлар
8	Хитойтепа ёдгорлиги	мил. ол. ги III - II асрлар
9	Мунчоқтепа шахристони	мил I - XII асрлар
10	Эски Ховос шахристони	мил. ол.II - мил. II асрлар

Ёзма манбаларда Сирдарё ўлкасининг қадимги тарихи ҳақида умумий тушунчалар берилсада, археологик тадқиқотлар тарихий маълумотларни анча кенгайтириб, Александрнинг юришидан олдинги давр ҳақида бирмунча маълумотлар беради. Археологик ёдгорликларнинг жойлашуви таҳлили шуни кўрсатадики, қадимги сирдарёликлар манзилгоҳлари сув манбалари ёнида жойлашган. Чунки бу жойлар суғорма дехқончилик учун қулај бўлган. Сув манбаларидан узоқроқда жойлашган манзилгоҳлар ҳам бўлган улар манбаларда «атрофдаги қишлоқлар» деб юритилади. Бирор бир ташқи ҳавф туғилганда “атрофдаги қишлоқлар” аҳолиси мустаҳкам мудофа деворларига эга бўлган шаҳарларга келиб беркинишган. Ушбу шаҳарлар ўлкамизнинг ўша даврлардаги сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ва диний маркази вазифасини ўтаганлар.

Ўлкамизнинг қадимги даврига оид энг йирик ва археологлар томонидан нисбатан бир мунча яхши ўрганилган ёдгорлик бу Нижонисой бўйидаги Нуртепа шахристони ҳисобланади Ёдгорлик худудида олиб борилган археологик тадқиқотлар бу ерда Александр келишидан (мил.ав. 327 йил) олдин шаҳар мавжуд бўлганлигини унда сарой (арк), мудофаа иншоатлари, уй-жойлар жойлашганлигини кўрсатади. Ёдгорлик худудида Нижонисойдан ўтказилган катта канал изларининг топилганлиги, шаҳарнинг ўзида суғориш тизимининг мавжуд бўлганлигидан ва қадим аждодларимиз суғорма дехқончилик билан шуғулланганликдан далолат беради. Нуртепада бу даврга оид, нисбатан анча катта ҳажмдаги (5x3,5м), усти енгил тўсиклар ёрдамида ёпилган, турар жой ертўлалари аниқланган. Ёдгорликда бундан ташқари каркас типидаги енгил ер усти иншоатлари ҳам мавжуд бўлган. Умуман олганда, Нуртепа меъморчилигига маҳаллий жойнинг микрорельефи, табиий шароитидан кенг фойдаланилган. Ёдгорликнинг мил ол. VII-VI асрлардаги ташки девори курилишида эни 4,25м., баландлиги 1,2-1,5м. бўлган, қирқиб текисланган табиий лёсс кўтармадан фойдаланилган. Лёсс кўтарманинг ички томонидан унга параллел ҳолатда эни 2,1м. бўлган пахса девор қурилган ва бунинг натижасида улар орасида эни 1,4м. га тенг тор ўйлак-коридор барпо этилган. Нуртепанинг дастлабки босқич курилишларида асосан пахсадан, милодий эрадан олдинги IV асрдан бошлаб хом ғиштлардан фойдаланилган. Нуртепа шахристонида аркнинг шимолий қисмida диний ибодат маркази иншооти - оташкада мавжуд бўлган.

Ўлканинг қадимги давр сополи икки гурухга: кўлда ва кулолчилик чархида ясалган идишларга ажратилади. Кўлда ясалган сопол идишлари тузилиш шакли ва тайёрланиш техникасига кўра, Қайроқкум, Бургулуқ чўл бронзаси ва Шимолий Бақтрия илк темир даври шаҳарларининг сопол идишлари комплексига яқинdir.

Ўлка қадимги аҳолисининг асосий хўжалик соҳаси суғорма дехқончилик ва чорвачилик бўлган. Сойларда кўплаб суғориш иншоатлари қурилган. Дехқончиликда буғдой, арпа етиштириш асосий ўрин

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

**** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ****

эгаллаган. Ушбу давр ёдгорликларида тош ёрғўчоклар (буғдойни ун қилиш учун), темирдан ишланган пичоқ, ўроқлар кўплаб учрайди. Тоғли худудларда лалми дехқончилик ва боғдорчилик ривожланган. Чорвачиликда майда шоҳли чорва (кўй, эчки) асосий ўрин эгаллаган. Шунингдек, туж, эшак, ёввойи чўчка ҳам боқилган.

Ўтроқ аҳоли хаётида овчилик муҳим ўрин тутган. Айниқса жайрон кўп овланган. Жайрон суяги ўқ-ёй ёки пичоқ учун даста вазифасини ўтаган. Археологик қазишмалар жараённида уйларнинг биридан калта пичоқ ёки қуролнинг бир лезвияли темир учи топилган. Унинг ҳайвон (сайғоқ ёки жайрон) суяигига қадалганлиги унинг овчиликда фойдаланилганлигидан далолат беради. Демакки, қадим сирдарёликлар темир эритишини билишган ва уларда темирчилик ҳам ривожланган бўлган.

Тадқиқотлар натижасида ўлкамиз худудидаги қадимги ёдгорликлардан топилган сопол идишлардаги мато қолдиклари эса бу ерларда тўқимачилик ҳам ривожланганлиги ҳакида далолат беради.

Темир металлургиясининг ўзлаштирилиши ва кулолчилик чархининг ёйилиши ўлка худудида милоддан аввалги I-минг йиллик ўрталарига келиб хўжаликнинг тараққиётидан гувоҳлик беради.

Ўлканинг ижтимоий ҳаёти. Аҳолиси дехқончилик ва чорвачилик билан шугулланган қадимий Сирдарё манзилгоҳларида мил. ав. VII - IV асрларга келиб, табақаланиш жараёнлари кучайиб боради. Бу жараённи, хусусан, ёдгорликларнинг марказий мудофаа қобилиятларининг мустаҳкамланиши, шаҳар аркининг ва унинг марказий кисмida жойлашган диний марказ - оташкада, зиккуратнинг барпо этилиши, сунъий сув иншоотларининг қурилишида қўришимиз мумкин. Юқоридагилар, бу даврга келиб табақаланиш жараёнидан, хусусан, ҳукмон қатламнинг ва коҳинларнинг мавқеи анча ортганидан далолат беради. Фикримизча, ҳарбий демократия босқичида бўлган кўшни дарё орти саклари ва Суғднинг таъсири натижасида, қадимий сирдарёликлар ҳам бу даврда ҳарбий конфедерациянинг сўнгги босқичи даражасида бўлган (Пардаев М., Тўйчибоев Б.Б. 2017, 1566). Юнонларга қарши курашда қабилалар иттифоқидаги «мамакенлар» қабиласининг етакчи мавқеи ҳам бундан далолат беради. Шунингдек, юнон босқинчиларига қарши кўзғолоннинг келишилган вақтда бошланиши, сак кўшинларининг дарё ортида тўпланиши ва ниҳоят, Мароқандаги Спитамен бошчилигидаги қаршилик ҳаракатлари, буларнинг барчасининг айни бир вақтда содир бўлиши ҳам бежиз эмас. Бу воқеликлар бавосита бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, ундан қадимий сирдарёликлар ижтимоий тузуми, бошқарув тизими, кўшни худудлар билан яқин алоқалари ҳакида маълумот беради.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, шуни хулоса қилишимиз мумкинки, бизнингча, худудда бу даврда мавжуд бўлган шаҳар ва манзилгоҳлар, ривожланган суғориш тизими, ижтимоий меҳнат тақсимоти, хусусан, дехқончиликдан ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнингнинг ажralиб чиқиши, ижтимоий табақаланишдан далолат беради (Пардаев М., Тўйчибоев Б.Б. 2017, 156 б). Хусусан, Мунҷоқтепа ёдгорлиги яқинида топиб ўрганилган қабрлардан (милоднинг илк асрлари) олинган бой, қимматбаҳо топилмалар, сержило безаклар билан ишланган ҳашаматли маъмурӣ бинолар (III аср) ҳам худудда яшаган халқларнинг ижтимоий таркиби ҳақидаги маълумотларимизни бойитади (Пардаев М., Тўйчибоев Б.Б. 2017, 156 б).

Иқтисодий ҳаёт. Милоддан олдинги I минг йилликнинг ўрталарида ва ундан кейинги даврларда ўлкамиз худудида яшаган халқлар турмуш тарзининг иқтисодий негизини суғорма ва лалмикор дехқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик каби соҳалар ташкил этган. Археологик ёдгорликларда аниқланган кўплаб топилмалар (тош ёрғўчоклар, йирик хумлар, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қолдиклари) ҳам суғорма дехқончилик иқтисодий ҳаётда муҳим ўрин тутганлигидан далолат беради. Ўлкамиз худудида сунъий суғориш тизимининг пайдо бўлиши ва ривожланиши булоқлар, тоғ ирмоклари сувлари ёрдамида мавсумий суғориш ва лалми дехқончиликка асосланган. Аста-секинлик билан қадимий сирдарёлик дехқонлар оддий суғоришга асосланган сув бўйидаги суғориш усулидан, сув манбаларидан узоқ пастлиқда жойлашган қўриқ ерларни ҳам ўзлаштиришга ўта бошлаганлар. Айтидан мил. авв. I минг йилликлардан бошлаб унча мураккаб бўлмаган ирригация тизими тармоқларини ташкил қилиш ёрдамида доимий сунъий суғоришга ўта бошлаганлар (Билалов А.И. 1980). Хусусан, милоддан олдинги I минг йиллик ўрталаридан бошлаб худуддаги шаҳар ва манзилгоҳларнинг пайдо бўлиши ҳам бу мулоҳазаларни тасдиқлади (Қудратов С. 2001. Б. 28). Тадқиқотчилар томонидан худуднинг қадимий даврига оид ёдгорликларида ўрганилган кўп тармоқли суғориш тизими қолдиклари қадим аждодларимизнинг жой рельефидан келиб чиқсан ҳолда қўлланилган юксак даражада ривожланган ирригация техникасига эга бўлганликларидан далолат беради. (Билалов А.И. 1980).

Мисол учун худуддаги энг йирик ёдгорликлардан бири - Нуртепа ёдгорлиги аҳолиси, мил. эр. авв. V – III асрлар давомида Шахристонсойдан чиқарилган, 4 километр масофани ташкил этувчи сунъий канал ёрдамида, 800 гектарга яқин ерни, умумий узунлиги 14 километрни ташкил қилувчи майда тармоқлар ёрдамида суғоргандар. (Беляева Т.В. 1994. 20-21 бб)

* GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI *

* *Gumanitar – ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 **

Ёдгорликларда (Нуртепа, Хонтепа) олиб борилган тадқиқотлар натижасида қайд этилган топилмалар, жумладан, кўплаб ёввойи ва уй ҳайвонлари сүяклари, қадимий уструшоналиклар иқтисодий ҳаётида овчилик ва чорвачилик, хусусан, яйлов чорвачилиги муҳим ўрин туттганлигидан далолат беради. (Грицина А.А. 1990, с.11) Айни вактда худуднинг кўчманчи чорвадор аҳолига кўшни бўлганлиги, уларнинг секинлик билан бўлса-да, доимий равишдаги ўтроқ турмуш тарзига ўтиб бориши ва худуднинг қулай табиий шароити кейинги даврларда ҳам бу соҳанинг кенг кўламда тарақкий қилиб боришига имкон яратиб келган.

Тураг - жойлар вазифасини бажарувчи ертўла ва қисман хом ғиштдан фойдаланиб бунёд қилинган яrim ертўлалар, табиий тепаликларни кесишиб, хом ғишт ва пахса билан мустаҳкамлаш ёрдамида бино этилган мудофаа деворлари, ҳашаматли иншоотлар (диний ва маъмурий бинолар, саройлар), улардаги ўзига хос услуг ва режалар, меъморий безаклар бу даврда меъморчиликнинг ривожланганлигидан далолат беради (Грицина А.А. 1990, с.11).

Ўлкамиз худудидаги қадимги ёдгорликлардан топилган, кўлда ва кулолчилик чархидаги ясалган сопол идишлар комплексининг таҳлили шимолдаги чорвадор қабилалар билан яқин муносабатлар, жумладан, савдо-хўжалик алоқалари, жанубдаги дехқончилик худудларининг таъсири натижасида шаклланган ва маҳаллий элементларнинг устунлиги сезилиб турган ўзига хос маданият - «Нуртепа маданияти”нинг юзага келганлигидан далолат беради (Грицина А.А. 1994, 30-32 бб).

Худудда аниқланган металл эритувчи печ (Нуртепа), заргарлик қолиллари (Мунчоктепа), турли ҳарбий ва хўжалик куроллари (қилич, пичоқ, темир ўроқ, жездан ясалган ёй учлари ва бошқалар), тақинчоқлар қадимий сирдарёлик темирчи ва заргарларнинг маъданга ишлов бериш соҳасида муайян билим ва кўнимкаларга эга бўлганликларидан далолат беради.

Сопол идишларидаги мато парчалари қолдиклари ва излари, ёдгорликлардан топилган кўплаб ип йигирив ва тўкув куроллари, хусусан, сопол, тош ва суюқдан ясалган урчуқбошлар қадимий сирдарёликларнинг тўкув дастгоҳларидан кенг фойдаланиб, турли даражадаги жун, ипак ва эҳтимол, пахта матолар ишлаб чиқарганликларини кўрсатади.

Худуднинг табиий жиҳатдан қулай ўрни ва бу ердан топилган, бошқа ўлкалардан келтирилган кўплаб топилмалар (тангалар, қимматбаҳо буюмлар, хўжалик моллари) бу даврда қадимий сирдарёликлар савдо фаолиятининг ривожланганлиги ҳақида маълумот беради. Айни вақтда, бу топилмалар худуднинг ички ва ташки савдо муносабатларидан, уларнинг негизида эса савдо йўлларининг ривожланганлигидан ҳам дарак беради. Тадқиқчиларнинг фикрича, худуддаги қадимий йўллар Македониялик Александр юришларидан анча олдин, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган йўллар шаклида фаолият кўрсатган. Мил. эр. авв. II асрда келиб, бу йўллар Хитой ва Ўрта Осиё давлатлари орасидаги сиёсий, иқтисодий муносабатларнинг йўлга кўйилиши натижасида пайдо бўлган “Буюк Ипак йўли”нинг шимолий тармоқлари шахобчалари сифатида ривожланади (Грицина А.А. 1990, 18-22 бб).

Маънавий ҳаёт. Ўлка худудидаги қадимги ёдгорликларидан топилган ва тадқиқотчилар томонидан ўрганилган диний иншоот – оташкада қолдиклари, афтидан диний дунёқараашлар билан боғлиқ бўлган одамларни қурбонлик қилишининг ўзига хос усуслари, оstadонларга кўйилган одам суюклари (Нуртепа), қабрлар ва хум оstadонларда учровчи тошлардан ишланган, яrim қимматбаҳо тошларнинг барчаси шу яқин атрофдаги тоғлардан келтирилган.

Шаффо шиша мунчоқларнинг шакли турли хил бўлган. Улар орасида бурчаклари қирқилган турли геометрик шаклидаги, куб, шар, мўъжаз трубка ҳамда сиртига тилло суви юритилган шарча шаклидаги мунчоқлар учрайди. Шунингдек, бошқа рангли шишаардан ясалган мунчоқлар ҳам мавжуд.

Мунчоқлардан ташқари бу даврда бронздан ясалган узуклар, қўнғироқчалар, алоҳида тақиладиган тақинчоқлар ҳам учрайди.

Хулоса. Ўлкамизнинг қадимий даври ёдгорликлари моддий маданияти ва унинг тараққиётини кузатиш, ўлкамиз ҳалқлари кўп қиррали моддий маданиятининг кўшни худудлар билан яқин алоқада бўлган ҳолда, ўзига хос йўналишда ривожланганлигидан далолат беради.

Адабиётлар:

1. Беляева Т.В. О раскопках на Нуртепа и в Ходженте//АРТ(1985). Вып XXVДушанбе,Дониш,1994. С. 20-21.
2. Билалов А. И. Из истории ирригации Уструшаны. (МКУ. Вып.4). Душанбе, Дониш, 1980.
3. Бегматов Б.Я., Мамаджанова М.Д., Рахимов Б.Т., Умаров Х.Х, Эшонкулов У. Работы Северо-Таджикской экспедиции. АО 1986 г. М.: Наука, 1988.с. 515-516.
4. Беляева Т. В. К исторической топографии городов Уструшани. / Древняя и средневековая археология Средней Азии. Т.: Фан, 1990. С. 76-85.
5. Беляева Т.В. / АО 1979. М: Наука, 1980. с.470-471.
6. Буряков Ю.Ф., Грицина А.А., Пардаев М.Х., Тихонин М.Р. Работы Чач-Уструшанской экспедиции. / АО 1986. М. Наука, 1988.С. 493–496.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijtimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

7. Грицина А.А.. Археологические исследования в Северной Уструшане. // Я.Гулямов и развитие исторической науки в Узбекистане.Ташкент.1988.с. 33-35.
8. Грицина А.А. Северная Уструшана в середине I тысячелетия до н.э.-начале XIII в н.э. АКД. Самарканд,1990.с.11.
9. Грицина А.А., Сверчков Л.М. Археологические исследования в Сырдаринской области / ИМКУ. Вып.23.Т.: Фан.1990.С. 114-121.
10. Грицина А. А. К сложений городов и поселений на древних путях Северной Уструшаны //На среднеазиатских трассах ВШП.Ташкент,1990, 18-22 б.
11. Грицина А. А. Археологические памятники Сырдарынской области. Ташкент, 1992.
12. Грицина А.А. Эски Зомин. Т.: Фан, 1994. с.28-38.
13. Грицина А.А. Нуртепинская культура Уструшани (локализация и связи).// Буюк ипак йўлидаги Марказий Осиё шаҳарлари. Самарқанд, 1994, с. 30-32.
14. Грицина А.А., Иваницкий И. Д., Рахимов К. Раскопки на городище Эски Хавас // Археологические исследования в Узбекистане-2003 г. Вып. 4. Ташкент. 2004.
15. Грицина А. А. Городища Эски Хавас по результатам раскопок 1988-1989 гг. // Цивилизации скотоводов и земледельцев Центральной Азии. Самарканд-Бишкек. 2005.
16. Грицина А.А., Абдулгазиева Б., Богомолов Г. И., Рахимов К. Работы Хавасского отряда // Археологические исследования в Узбекистане 2004 – 2005 гг. Ташкент. 2006.
17. Пардаев М., Тўйчибоев Б.Б. Уструшона қадимда ва илк ўрта асрларда. Тошкент, 2017. -120 б.
18. Кудратов С. Сардобалар ўлкаси. Тошкент. 2010. -40 б.
19. Негматов Х. Х., Бельяева Т. В. Общий отчет об исследованиях в Нуртепе в 1980-1985 гг. и предложении посохранений памятника. / АРТ. Вып. XXV. Душанбе. 1994. с. 23-27.

References:

1. Belyaeva T. V. O raskopkakh na Nurtepe i v Xodjente // ART(1985). Vip XXVDushanbe, Donish,1994. S. 20-21.
2. Bilalov A. I. Iz istorii irrigatsii Ustrushani. (MKU. Vip.4). Dushanbe, Donish, 1980.
3. Begmatov B.Ya., Mamadjanova M.D., Raximov B.T., Umarov X.X, Eshonkulov U. Raboti Severo-Tadjikskoy ekspeditsii. AO 1986 g. M.: Nauka, 1988.s. 515-516.
4. Belyaeva T. V. K istoricheskoy topografiy gorodov Ustrushani. / Drevnyaya i srednevekovaya arxeologiya Sredney Azii. T.: Fan, 1990. S. 76-85.
5. Belyaeva T.V. / AO 1979. M: Nauka, 1980. s.470-471.
6. Buryakov Yu.F., Gritsina A.A., Pardaev M.X., Tixonin M.R. Raboti Chach-Ustrushanskoy ekspeditsii. / AO 1986. M. Nauka, 1988. S. 493 – 496.
7. Gritsina A.A.. Arxeologicheskie issledovaniya v Severnoy Ustrushane. //Ya.Gulyamov i razvitie istoricheskoy nauki v Uzbekistane.Tashkent.1988.s. 33-35.
8. Gritsina A.A. Severnaya Ustrushana v seredine I tisyacheletiya do n.e.-nachale XIII v n.e. AKD. Samarkand,1990.s.11.
9. Gritsina A. A., Sverchkov L. M. Arxeologicheskie issledovaniya v Sirdarinskoy oblasti / IMKU. Vip. 23. T.: Fan. 1990. S. 114-121.
10. Gritsina A. A. K slojeniy gorodov i poseleniy na drevnih putyax Severnoy Ustrushani// Na sredneaziatskix trassax VShP. Tashkent, 1990, 18-22 b.
11. Gritsina A. A. Arxeologicheskie pamyatniki Sirdarinskoy oblasti. Tashkent, 1992.
12. Gritsina A.A. Eski Zomin. T.: Fan, 1994. s.28-38.
13. Gritsina A. A. Nurtepinskaya kultura Ustrushani (lokalizatsiya i svyazi). // Buyuk ipak yo’lidagi Markaziy Osiyo shaharlari. Samarqand, 1994, s. 30-32.
14. Gritsina A.A., Ivanitskiy I. D., Raximov K. Raskopki na gorodihe Eski Xavas // Arxeologicheskie issledovaniya v Uzbekistane-2003 g. Vo’p. 4. Tashkent. 2004.
15. Gritsina A. A. Gorodiha Eski Xavas po rezulatamat raskopok 1988-1989 gg. // Tsivilizatsii skotovodov i zemledelcsev Tsentralnoy Azii. Samarkand-Bishkek. 2005.
16. Gritsina A.A., Abdulgazieva B., Bogomolov G. I., Raximov K. Raboti Xavasskogo otryada // Arxeologicheskie issledovaniya v Uzbekistane 2004 – 2005 gg. Tashkent. 2006.
17. Pardaev M., To’ychiboev B.B. Ustrushona qadimda va ilk o’rta asrlarda. Toshkent, 2017.–120 b.
18. Qudratov S. Sardobalar o’lkasi. Toshkent. 2010. – 40 b.
19. Negmatov H. H., Belyaeva T. V. Obhiy otchet ob issledovaniyax v Nurtepe v 1980-1985 gg. i predlojenii posoxraneniy pamyatnika. / ART. Vip. XXV. Dushanbe. 1994. s. 23-27.

Муаллифлар:

Юлдашев Улубек –ГулДУ магистранти.

Туйчибаев Баходир – ГулДУ Тарих кафедраси мудири, т.ф.н., доцент.

CONTENTS

PEDAGOGY

Pazilov Abdushohit Abduvaeitovich. SOME ASPECTS OF USING VIRTUAL TECHNOLOGIES FOR TEACHING FOREIGN LANGUAGES IN HIGH SCHOOL.....	3
Abduraximov Doniyor Baxodirovich. POSSIBILITIES OF INFORMATIZATION OF EDUCATION AND THEIR USE.....	7
Hamdamov Usmon Ergashevich. MECHANISM AND TECHNOLOGICAL BASIS FOR EFFECTIVE TRAINING OF FUTURE ENGLISH TEACHERS IN THE ORGANIZATION OF INDEPENDENT STUDY THROUGH THE "WEB QUEST".....	14
Muminov Ismail. NON-TRADITIONAL METHODS OF TEACHING PHYSICS AND ASTRONOMY IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS.....	18
Toshtemirov Doniyor Eshbayevich, Xasanov Baxrom Baxtiboyevich. THE USE OF ELECTRONIC INFORMATION RESOURCES IN THE EDUCATIONAL PROCESS.....	22
Aliyev Iskandar Bahramovich, Ibragimov Murod Arslanovich. METHODS FOR DETERMINING THE FITNESS OF PRESCHOOLERS FOR SPORTS.....	27
Yuldasheva Nargiza Egamberdievna. MOTIVATIONAL AND NEED-BASED CHARACTERISTICS OF PHYSICAL CULTURE SPECIALISTS.....	30

PHILOLOGY

Sharipov Fazliddin Galievich. THE PROBLEM OF CREATING A MORPHOLOGICAL ANALYZER IN CORPUS LINGUISTICS.....	36
Sultonova Shohista Muhammadjanovna. THE INTERNAL FORM OF RELIGIOUS IDIOMS AS A DYNAMIC PHENOMENON.....	45
Normamatov Sultonbek Ermamatovich. ABDULLA KADIRI'S ROLE IN THE DEVELOPMENT OF UZBEK LEXICOGRAPHY.....	49
Egamov Umidjon Shavkatovich. COMPARISON IN USMAN AZIM'S POETRY.....	57

SOCIAL-ECONOMICAL SCIENCES

Nazarov Obid Raximovich. DEVELOPMENT OF MEDICAL SCIENCE IN MOVOROUNNAHR DURING THE KARAKHANI DYNASTY	63
Turdikulova Mohira, Tuychibaev Bahodir. TEACHING STUDENTS ABOUT THEORETICAL ISSUES OF ETHNOGENESIS AND ETHNIC HISTORY OF THE UZBEK PEOPLE.....	67
Almanov Kahramon Oblokulovich. ETHNIC COMPOSITION AND GEOGRAPHICAL LOCATION OF THE POPULATION OF THE JIZZAKH OASIS (on the example of Chubar village)	71
Komilova Nilufar, Ruzikulova Oyhumor. REGIONAL ASPECTS OF MATERNAL AND CHILD HEALTH IN UZBEKISTAN.....	74
Yuldashev Ulugbek, Tuychiboev Bahodir. STUDY OF THE MATERIAL CULTURE OF THE MIDDLE SYRDARYA BASIN.....	81

MUNDARIJA

PEDAGOGIKA

Pazilov Abdushohit Abduvaeitovich. OLIY TA'LIMDA CHET TILLARNI O'QITISHDA VIRTUAL TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING AYRIM ASPEKTLARI.....	3
Abduraximov Doniyor Baxodirovich. TA'LIMNI AXBOROTLASHTIRISHNING IMKONIYATLARI VA ULARDAN FOYDALANISH.....	7
Xamdamov Usmon Ergashevich. BO'LAJAK INGLIZ TILI O'QITUVCHILARNI "WEB QUEST" VOSITASIDA MUSTAQIL TA'LIMNI TASHKIL QILISHGA O'RGATISHNI SAMARALI AMALGA OSHIRISH MEXANIZMI VA TEKNOLOGIK ASOSLARI.....	14
Muminov Ismail. UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA FIZIKA VA ASTRONOMIYA FANLARINI NOAN'ANAVIY USULLARDAN FOYDALANIB O'QITISH USLUBI.....	18
Toshtemirov Doniyor Eshbayevich, Xasanov Baxrom Baxtiboyevich. O'QUV JARAYONIDA ELEKTRON AXBOROT RESURSLARIDAN FOYDALANSH.....	22
Aliyev Iskandar Bahramovich, Ibragimov Murod Arslanovich. MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARI TARBIYALANUVCHILARINING SPORT TURLARIGA LAYOQATLILIGINI ANIQLASH USLUBLARI.....	27
Yuldasheva Nargiza Egamberdievna. ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ МУТАХАСИСЛАРИНИНГ РАФБАТЛАНТИРУВЧИ-ЭҲТИЁЖЛАР ХУСУСИЯТИ.....	30

FILOLOGIYA

Шарипов Фазлиддин Галиевич. КОРПУС ЛИНГВИСТИКАСИДА МОРФОЛОГИК АНАЛИЗATORНИНГ ЯРАТИЛИШ МАСАЛАСИ.....	36
Султонова Шохиста Мухаммаджановна. ДИНИЙ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ИЧКИ ШАКЛИ ДИНАМИК ҲОДИСА СИФАТИДА.....	45
Нормаматов Султонбек Эрмаматович. АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ ЎЗБЕК ЛУҒАТЧИЛИГИ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ХИЗМАТЛАРИ.....	49
Egamov Umidjon Shavkatovich. USMON AZIM SHE'RIYATIDA O'XSHATISH.....	57

IJTIMOY - IQTISODIY FANLAR

Nazarov Obid Raximovich. QORAXONIYLAR SUOLASI DAVRIDA MOVOROUNNAHRDA TIBBIYOT ILMI TARAQQIYOTI.....	63
Турдиқурова Мохира, Туйчибаев Баҳодир. ТАЛАБАЛАРГА ЎЗБЕК ХАЛҚИ ЭТНОГЕНЕЗИ ВА ЭТНИК ТАРИХИНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИНИ ЎҚИТИЛИШИ ҲУСУСИДА.....	67
Алманов Қахрамон Облоқулович. ЖИЗЗАХ ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ЭТНИК ТАРКИБИ ВА ГЕОГРАФИК ЖОЙЛАШУВИ(чубар қишлоғи мисолида).....	71
Комилова Нилуфар, Рўзиқурова Ойхумор. ЎЗБЕКИСТОНДА ОНАЛАР ВА ГЎДАКЛАР САЛОМАТЛИГИНИНГ ҲУДУДИЙ ЖИҲАТЛАРИ.....	74
Юлдашев Улугбек, Туйчибоев Баҳодир. ЎРТА СИРДАРЁ ҲАВЗАСИ ҲУДУДИ МОДДИЙ МАДАНИЯТИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ.....	81

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Пазилов Абдушохит Абдуваеитович.НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В ВУЗАХ.....	3
Абдурахимов Дониёр Баходирович.ВОЗМОЖНОСТИ ИНФОРМАТИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ.....	7
Хамдамов Усмон Эргашевич. МЕХАНИЗМ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА К ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СРЕДСТВОМ "WEB QUEST"	14
Муминов Исмаил.НЕТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ И АСТРОНОМИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ.....	18
Тоштемиров Дониёр Эшбайевич, Хасанов Бахром Бахтибайевич. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ.....	22
Алиев Искандар Бахрамович, Ибрагимов Мурод Арсланович. МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРИГОДНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ К ЗАНЯТИЯМ СПОРТОМ.....	27
Юлдашева Наргиза Эгамбердиевна. МОТИВАЦИОННО-ПОТРЕБНОСТНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СПЕЦИАЛИСТОВ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	30

ФИЛОЛОГИЯ

Шарипов Фазлидин Галиевич.ПРОБЛЕМА СОЗДАНИЯ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗАТОРА В КОРПУСНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ.....	36
Султонова Шохиста Мухаммаджановна.ВНУТРЕННЯЯ ФОРМА РЕЛИГИОЗНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ КАК ДИНАМИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ.....	45
Нормаматов Султонбек Эрмаматович. РОЛЬ АБДУЛЛЫ КАДЫРИ В РАЗВИТИИ ЛЕКСИКОГРАФИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА.....	49
Эгамов Умиджон Шавкатович. СРАВНЕНИЕ В ПОЭЗИИ УСМОНА АЗИМА.....	57

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Назаров Обид Рахимович.РАЗВИТИЕ МЕДИЦИНСКОЙ НАУКИ В МОВОРОУННАХРЕ ПРИ КАРАХАНСКОЙ ДИНАСТИИ.....	63
Турдикулова Мохира, Туйчибаев Баходир.ОБ ИЗУЧЕНИИ СТУДЕНТАМИ ТЕОРИТИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ ЭТНОГЕНЕЗА И ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ УЗБЕКСКОГО НАРОДА.....	67
Алманов Қахрамон Облоқулович. ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ И ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ДЖИЗАКСКОГО ОАЗИСА (на примере села Чубар)	71
Комилова Нилуфар, Рузикулова Ойхумор. ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ЗДОРОВЬЯ МАТЕРИ И РЕБЕНКА В УЗБЕКИСТАНЕ.....	74
Юлдашев Улугбек, Туйчибоев Баходир. ИЗУЧЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БАССЕЙНА СРЕДНЕЙ СЫРДАРЬИ.....	81

“Гулистон давлат университети ахборотномаси”
илмий журнали музалифлари дикқатига!

1. “Гулистон давлат университети ахборотномаси” илмий журнали қуйидаги соҳалар бўйича илмий мақолаларни ўзбек, рус ва инглиз тилларида чоп этади:

• Табиий ва қишлоқ хўжалиги фанлари (физика, биология, қишлоқ хўжалиги ва ишлаб чиқариш технологиялари).

• Гуманитар - ижтимоий фанлар (педагогика, филология, ижтимоий-иктисодий фанлар).

2. Эълон қилинадиган мақолаларга бўлган асосий талаблар: ишнинг долзарблиги ва илмий янгилиги; мақоланинг ҳажми: адабиётлар рўйхати, чизма ва жадваллар инобатга олинган ҳолатда 7-8 бетгача; аннотация (150-200 та сўз) ва таянч сўзлар (7-9 та) инглиз, ўзбек ва рус тилларида келтирилади.

3. Мақолада УДК, мавзу, музалифнинг Ф.И.О., ташкилот, шаҳар, мамлакат, музалифнинг e-mail, аннотация (намунага қаранг) берилиб, кейин матн келтирилади. Матнда кириш қисми, тадқиқот обьекти ва қўлланилган методлар, олинган натижалар ва уларнинг таҳлили, хулоса, адабиётлар рўйхати кирил ва лотин имлосида (намунага қаранг) албатта келтирилади. Мақолада кейинги 10-15 йилда эълон қилинган ишларга ҳавола қилиниши тавсия қилинади.

4. Матн учун: Microsoft Word; Times New Roman, 12 шрифт, мақола номи бош харфларда, интервал 1,5; абзац 1,0 см, устки ва пастки томон 2 см, чап томон 3 см, ўнгдан 1,5 см.

Намуна:

УДК 581.14

**REPRODUCTION CHARACTERISTICS OF GOBELIA PACHYCARPA (FABACEAE) IN THE
ARIDZONES OF UZBEKISTAN**

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ҚУРФОҚЧИЛ МИНТАҚАСИДА *GOBELIA PACHYCARPA* (FABACEAE)НИНГ
РЕПРОДУКЦИЯСИ

РЕПРОДУКЦИЯ *GOBELIA PACHYCARPA* (FABACEAE) В АРИДНОЙ ЗОНЕ УЗБЕКИСТАНА

Ботирова Лазиза Ахмаджон қизи¹, Каримова Инобатхон²

¹Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, IV микрорайон.

²Андижон қишлоқ хўжалиги институти, 150100. Андижон шаҳри, Увайсий кўчаси, 12-үй

E-mail:liliya_15@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the reproduction processes of 3 populations of *Goebelia pachycarpa* (C.A.Mey.) Bunge in the arid zones of Uzbekistan. While studying the reproductive biology of plants the works of Sasyperova I.F. (1993), Ashurmetov A.A. and Karshibaev H.K. (2002) were used. Seed production of plants was defined according to the methods of Ashurmetov A.A. (1982) and Zlobin Yu.A. (2002). Reproduction strategies of species were determined by Ramenskyi –Grime system.....(Abstract 150-200 тасўздан кам бўлмаслиги керак).

Keywords: *Goebelia pachycarpa*, reproduction, reproduction strategy, seed productivity, dissemination, seed and vegetative reproduction, diasporae, seed renewal.

Аннотация. Ушбу мақола *Goebelia pachycarpa* (C.A.Mey.) турининг 2 та популациясида.....

Таянч сўзлар: *Goebelia pachycarpa*, репродукция,

Аннотация. Данная статья посвящена двум популяциям *Goebelia pachycarpa* (C.A.Mey.).....

Ключевые слова: *Goebelia pachycarpa*, репродукция,

Матн келтирилади: Кириши. Муаммонинг дорзарблиги асосланади ва мақсад кўрсатилади (аниқлаш, ишлаб чиқиш, тавсия бериш, тасдиқлаш, баҳолаш, ечимини топиш, ...). Тадқиқот обьекти ва қўлланилган методлар... Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили...Хулоса, раҳматнома (мажбурий эмас) кетма-кетликда келтирилади.

5. Фойдаланилган адабиётларга ҳавола тўртбурчак қавсда [1], жадвал ва расмларга ҳаволалар эса думалоқ қавсларда келтирилади (1-жадвал), (2-расм). Жадвал ва расмлар матндан кейин берилиши лозим. Уларнинг умумий сони 5 тадан ошмаслиги керак.

6. Адабиётлар рўйхати матнда келиши бўйича келтирилади, масалан [1, 2, ...].

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar –ijitimoiyfanlar seriyasi, 2021. № 4 ***

Адабиётлар:

Китоблар: Муаллиф, номи, шаҳар, нашриёт, йил ва бетлар келтирилади (*Намуна: 1. Иванов И.И. Лекарственные средства. - М.: Медицина, 1997. - 328 с.*)

Мақолалар: Муаллиф, мақола номи // Журнал номи, йил, №, бетлар. (2. Каримова С.К. Адир миңтақаси лола турлари. // Ўзб. биол. журн., 2009.-№ 2. - Б. 10-18.)

Авторефератлар: Муаллиф, номи; док. автореферати, шаҳар, йил, бетлар. (3. Ходжаев Д.Х. Влияние микроэлементов на урожайность хлопчатника: Автореф. дисс... д-ра биол. наук.- Москва, 1995. - 35 с.)

Тезислар: Муаллифлар, номи // Тўплам номи, шаҳар, йил ва бетлар. (4. Каршибаев Х.К., Ахмедов Г.А. Биоэкологические исследования видов янтака // Материалы Респуб. науч. конф. "Кормовые растения Узбекистана". - Гулистан, 2006. - С. 15-17.)

7. Адабиётлар рўйхати қўшимча лотин имлосида такрор келтирилади:

References:

1. Ivanov I.I. Lekarstvennie sredstva. - M.: Medisina, 1997. - 328 s. (in Russian)
2. Karimova S.K. Adir mintaqasi lola turlari// O'zb. biol. jurn., 2009.-№ 2. - B. 10-18.
3. Xodjaev D.X. Vliyanie mikroelementov na urojajnost xlopcchatnika: Avtoref. diss... d-ra biol. nauk.- Moskva, 1995. - 35 s. (in Russian)
4. Karshibaev X.K., Ahmedov G.A. Bioekologicheskie issledovaniya vidov yantaka // Materiali Respub. nauch. konf. "Kormovie rasteniya Uzbekistana". - Gulistan, 2006. - S. 15-17. (in Russian)

8. Тахририят физик ўлчовларни келтиришда халқаро тизим (СИ), биологик объектларни номлашда халқаро Кодекс номенклатурасидан фойдаланиши тавсия этади. Бутун сондан кейинги сонлар нуқта билан ажратилиди (0.2).

9. Тахририятга мақоланинг қоғоз ва электрон вариантилари топширилади. Мақоланинг қоғоз вариантида ҳамма муаллифларнинг имзоси бўлиши шарт. Қўлёзмага иш бажарилган ташкилотнинг йўлланма хати, тасдиқланган экспертиза акти, такризлар илова қилинади ва муаллифлар тўғрисидаги тўлиқ маълумотлар келтирилади. Масалан:

Ботирова Лазиза Ахмаджон қизи – Гулистан давлат университетиботаника кафедраси доценти, б.ф.н.; Яшаш манзили: 120100. Гулистан шаҳри, Сувчилар кўчаси 10-үй. E-mail: liliya_15@mail.ru

Каримова Инобатхон -Андижон қишилоқ хўжалиги институти тадқиқотчиси, магистр. 150100. Андижон шаҳри, Бобур кўчаси 6 –үй 22-хонадон. E-mail: inobat_90@inbox.ru

10. Тахририят мақоланитақризга юборади, тақриз ижобий бўлса мақола журналда чоп этиш учун қабул этилади. Мақола журналда маҳсус ҳисобга (Гулистан давлат университети Молия вазирлиги Ғазначилиги х/р. 23402000300100001010, ИНН 201122919, МФО 00014. Марказий банк ХККМ Тошкент ш. ББ СТИР 200322757, ШХР 400110860244017094100079001 ахборотнома учун) энг кам иш ҳаки миқдорида (270 000 сўм) тўлов амалга оширилгандан кейин чоп этилади. Журналда анжуман тезислари ва маъruzалари чоп этилмайди. **Эълон қилинган материалларнинг хаққонийлигига ва кўчирилмаганлигига шахсан муаллиф жавобгардир.**

11. Тахририят мақолага айрим кичик ўзгартиришларни киритиши мумкин. Юқоридаги талабларга жавоб бермайдиган мақолалар тахририят томонидан кўриб чиқилмайди ва муаллифга қайтарилмайди.

Манзил: Ўзбекистон Республикаси, 120100, Гулистан шаҳри, 4-мавзе, Гулистан давлат университети, Асосий бино, 4-қават, 423-хона.

Web site: www.guldu.uz

E-mail: guldu-vestnik@umail.uz

Muharrirlar: Y. Karimov, R.Sh. Axmedov

Terishga berildi: 2021-yil 17-dekabr. Bosishga ruxsat etildi: 2021-yil 30-dekabr.

Qog'oz bichimi: 60x84, 1/8. F.A4. Sharqli bosma tabog'i 5,75. Adadi 100.

Buyurtma № _____. Bahosi kelishilgan narxda.

"Universitet" bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 120100, Guliston shahri, 4-mavze, Guliston davlat universiteti,

Asosiy bino, 4-qavat, 423-xona. Tel.: (67) 225-41-76